

Vývoj spisovné češtiny

FRANTIŠEK
CUŘÍN

STÁTNÍ
PEDAGOGICKÉ
NAKLADATELSTVÍ
PRAHA

Lektorovali prof. dr. Karel Hausenblas, DrSc,
doc. dr. Přemysl Hauser, CSc.

Schváleno výnosem ministerstva školství České socialistické republiky čj.
28. 079/83-31 ze dne 10. října 1983 jako vysokoškolská učebnice pro studenty
filozofických a pedagogických fakult.

1. vydání

© prof. dr. František Cuřín, DrSc., 1985

PŘEDMLUVA

Kniha je zpracována jako každá jiná učebnice, opírá se o poznání látky v současné naší jazykovědě. Proto se pod čarou neuvádí literatura. Studenty by to po našem soudu rušilo, odborníci si většinou jednotlivé údaje zařadí sami.

Protože kniha je určena plánem a osnovami a vůbec novou koncepcí vzdělávání učitelů, chce podat základní poznatky co možná objektivně, i když subjektivnímu názoru a výkladu se autor vždy nemohl a často ani nechtěl vyhnout. Svoje mínění však nejčastěji omezuje slůvky snad, asi, myslím, možná apod.

Protože tato disciplína je zařazena až na konec studia, není tu už třeba vždy datovat hlavní díla a postavy. Z toho důvodu také autor neuplatňoval všechny svoje názory na styl učebnic nižších stupňů, jak je vyslovil r. 1982 v *Českém jazyku a literatuře*. Přitom se výklad neomezuje na konstatování stavu struktury spisovného jazyka, ale podává i obraz jazyka literárních děl.

Protože spisovný jazyk je těsně spjat se stavem a vývojem společnosti, podává se tu vždy obecná charakteristika doby. Autor nechce spoléhat na zbytky vědomostí studentů ze střední školy.

Většina posluchačů nestudovala latinu a němčinu. Proto se latinských a německých názvů užívá velmi střídmo. Zpravidla se překládají.

Poněvadž studium disciplíny vyžaduje znalost textů, je jejich výbor přiložen k učebnici. A protože je osnovami předepsán i seminář, jsou zde texty ukázek připojeny do zvláštního oddílu. Texty jsou většinou přepsány novočeským pravopisem, jen několik málo je psáno pravopisem jednoduchým nebo spřežkovým. Pro nedostatek místa a také proto, že novější text si fakulty snáze opatří, sahají ukázky do poloviny 19. století. Vysvětlivek u textů se uvádí co nejméně, uvádí se hlavně edice, vše ostatní se ponechává práci v semináři.

Tímto uspořádáním se kniha liší podstatně od knihy B. Havránka *Vývoj spisovného jazyka českého*, Praha 1936, od jeho skript *Vývoj*

českého spisovného jazyka, Praha 1980, a od skript brněnských autorů Dušana Šlosara a Radoslava Večerky *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*, Praha 1979.

V seminární práci bude možno také opřít se o seznam užité literatury od r. 1945, citované zde možná s některými opomenutími. Za ně se autorům omlouvám. Starší literaturu uvádím jen zřídka, odkazují čtenáře na knihy výše jmenované.

Nakonec plním milou povinnost: děkuji za mnohé cenné, především metodické připomínky zkušeným vysokoškolským učitelům *Marii Cirklové, doc. Josefu Lálovi a dr. Ludvíku Pokornému, CSc.*, zvláště pak vzdávám díky za mnohé rady a podněty oběma recenzentům, *doc. dr. Přemyslu Hauserovi, CSc.*, z pedagogické fakulty UJEP v Brně a *prof. dr. Karlu Hausenblasovi, DrSc.*, z filozofické fakulty UK v Praze. Upřímně děkuji i *B. Malotínovi*, členu orchestru Národního divadla v Praze, za zapůjčení vzácných mluvnic ze 17.—19. století.

Celou dobu vývoje dělím v učebnici na deset období, jejichž pojmenování vychází z kombinace měřítek sociálně historických, uměleckých a prostě časových podle toho, co se mi zdá pro studium nejcharakterističtější a nejnázornější. Proto jsou tu vedle sebe kapitoly s názvy Nejstarší období, Český jazyk za humanismu, Doba pobělohorská, Doba obrozená. Jistě by bylo vědecktější dělit celou dobu z hlediska jednoho. Soudím však, že studenti čtvrtého ročníku vysoké školy jsou už tak seznámeni se základním marxistickým chápáním vývoje společnosti, že nebudou mé dělení přenášet beze zbytku do studovaných oblastí jiných.

V červnu 1983.

František Cuřín

OBSAH

I. NEJSTARŠÍ OBDOBÍ	9—16
1. Stav společnosti	9
2. Vliv křesťanství u nás	10
3. Staroslověnská kultura u nás	13
4. Památky s bohemismy	15
II. ROZVOJ FEUDALISMU	17—23
1. Politický, sociální a kulturní stav společnosti	17
2. Projevy českého jazyka do roku 1300	18
3. Nejstarší souvislé památky českého jazyka	20
4. Pravopis nejstarších památek	21
III. JAZYK 14. STOLETÍ	24—32
1. Vývoj politický a hospodářský	24
2. Stav jazyka ve 14. století, zvláště vývoj hláskového systému	26
3. Rozvoj slovní zásoby	27
4. Rozvoj skladby	28
5. Charakteristika jazyka některých literárních děl 14. století	29
IV. OBDOBÍ HUSITSKÉ	33—37
V. ČESKÝ JAZYK ZA HUMANISMU	38—56
1. Charakteristika humanismu a jeho pronikání k nám	38
2. Humanistické práce o českém jazyce a názory na něj	40
3. Takzvaný bratrský pravopis	47
4. Vlivy latiny na humanistickou češtinu	48
5. Slovní zásoba za humanismu	50
6. Hláskosloví a tvarosloví v 16. století	52
7. Přehled styků česko-polských	55
VI. DOBA POBĚLOHORSKÁ	57—68
1. Charakter doby	57
2. Barokní gramatikové	60
VII. DOBA OBROZENSKÁ (DO ROKU 1848)	69—99
1. Obecná charakteristika doby	69
2. Obrany jazyka českého	71
3. Počátky novočeské literatury	72

4. Obrozené mluvnice	73
5. Josef Dobrovský	76
6. Josef Jungmann. Obohacování slovní zásoby	82
7. Jazyková norma za obrození	90
8. Vývoj jazyka prózy a poezie do roku 1848	92
9. Jazyk v obrozeném divadle	98

VIII. DRUHÁ POLOVINA 19. STOLETÍ

(AŽ DO 1. SVĚTOVÉ VÁLKY)	100—112
1. Obecná charakteristika doby	100
2. Další rozvoj terminologie	100
3. Názory jazykových teoretiků. Brusy	103
4. Jan Gebauer. Pravidla českého pravopisu	107
5. Vývoj básnického jazyka do 1. světové války	109

IX. OBDOBÍ MEZI DVĚMA VÁLKAMI 113—119

1. <i>Naše řeč</i> a názory teoretiků	113
2. Dotváření odborné terminologie	116
3. Pravidla českého pravopisu	117
4. Stručná charakteristika jazyka spisovatelů	118

X. ČESKÝ JAZYK PO ROCE 1945. OBDOBÍ SOCIALISMU . . 120—134

1. Charakteristika společnosti	120
2. Současné názory na spisovný jazyk	121
3. Tendence projevující se v současné spisovné češtině	123
4. Změny v slovní zásobě	123
5. Slovníky	124
6. Pravidla českého pravopisu	126
7. Výslovnost	127
8. Skladba	129
9. Jazyková kultura	133
Ukázky textů od nejstarší doby do konce obrození	135
Seznam užité literatury	168
Seznam zkratk	176
Seznam citovaných osobních jmen a anonymních děl	177

I / Nejstarší období

1. STAV SPOLEČNOSTI

Za historické období ve vývoji českého jazyka pokládá marxistická jazykověda dobu od 9. století našeho letopočtu. Podrobnější obraz o stavu českého jazyka doby nejstarší nemáme, nemáme ovšem ani podrobnější zprávy o vzniku české národnosti vůbec.

Dnes soudíme, že naši slovanští předkové přišli do našich zemí, to jest do Čech, na Moravu a do Slezska, už v 5.—6. století našeho letopočtu. Šlo původně o jednotlivé české kmeny. Ty žily dlouho v prvobytně pospolném řádu, v němž se projevovaly rozpory, které pomohly urychlit jeho likvidaci a připravit půdu pro přechod k řádu feudálnímu. Musíme si zde uvědomit známou skutečnost, že se u nás nevyvinul řád otrokářský, i když ovšem Slované otroky také měli. Na otrocích však neležela všechna tíha práce, byli spíš jen pomocníky rodu, který celý pracoval.

V rodovém zřízení byly tyto zárodky rozporů: jak se kmeny a rody rozrůstaly, přestávalo postupně být krevní příbuzenství jejich pevným poutem. Vedle hlavního sídla se s růstem obyvatelstva budovala sídla poboční. U nových osad pak vystřídala soudržnost místní soudržnost rodovou. Tak se také postupně rozbíjela velká neboli skupinová rodina a byla nahrazována rodinou malou (prarodiče, rodiče, děti).

S tímto vývojem se začínala a postupně dále prohlubovala diferenciace majetková. Zpočátku sice ještě trval rodinný nedíl, tj. společná půda, ale začínala se různě hodnotit práce na ní. Jistě se vyskytovaly i individuální požadavky na větší příděl z rodového výtěžku. Zvláště vedoucí vrstva, tj. stařešinové, jistě požadovali a dostávali pro sebe víc než ostatní příslušníci rodu.

Velkou úlohu v štěpení společnosti hrála hradiště. Celá tzv. doba hradištní trvala u nás od sedmého do devátého století. Hradiště zpočátku byla v případě války útočištěm celého rodu, poznenáhlu však se stávala trvalým sídlem stařešiny, jeho vojenské družiny a soudu, a také centrem správním, společenským a obchodním. Tam se soustřeďovala i význačnější řemesla, např. výroba keramiky a zpracování železa.

• Je samozřejmé, že tyto rozpory v rodech a také mezi rody postihovaly i jejich nadřazenou jednotku, totiž kmen. Ten se těmi rozpory oslaboval, ale z důvodů obranných a útočných se musel držet pohromadě, nakonec i mocí. Bylo to nutné už proto, že v tomto předfeudálním období stejně jako v raném feudalismu byla válka obranná i útočná stálým politickým jevem. Výrazem této sjednocovací moci byl kníže (rex, dux, regulus).

Brzy se však začala projevovat tendence tyto kmeny sjednocovat. Příčinou byla etnická příbuznost, nutnost soužití na jednom území, a nutnost účinnější obrany proti jinému kmeni, skupině kmenů nebo národnosti. Tak postupně začaly kmeny splývat, a tak postupně splývaly i jejich jazyky.

Předpokládáme totiž, že jednotlivé kmeny měly i svoje jazyky, jistě velmi blízké. O jejich stavu, odlišnostech a vývoji nevíme dnes nic určitého a těžko se asi dá i v budoucnosti něco určitého zjistit. Kolem roku 1900 se soudilo, že jazyky jednotlivých českých a moravských kmenů se odrazily v pozdějším i dnešním dělení českých nářečí. Tak se například východočeská bilabiální výslovnost souhlásky *v* (*rounej* = *rovnej*, *prauda* = *pravda*) spojovala se starým východočeským kmenem Charvátů, nebo ještě dnes promítají někteří archeologové dnešní dělení moravských nářečí do správní a kmenové organizace Velké Moravy. Dnešní jazykověda je k těmto názorům značně skeptická a soudí, že dnešní nářeční stav není možno promítat ani do doby poměrně nedávné, například do doby obrozenské.

Na splývání českých kmenů, ba na celý vývoj v našich zemích v 7.—9. století přímo i nepřímo působil silný vnější nepřítel, jakým byla říše franská a její nástupkyně u našich hranic, říše německá (saská). Franská říše se vytvořila většinou z germánských kmenů, silně latinizovaných. Z dlouhého úpadku povznesli tuto říši až Karlovci, zvláště nejsilnější z nich, *Karel Veliký* (zemřel roku 814). Zájem posledních Karlovců se začal přenášet od západu a jihu na východ, zpočátku hlavně proti Sasům a Avarům. Obojí byli poraženi, Avari dokonce byli úplně vyřazeni z dějin Evropy. Bylo to v roce 796. Po tomto roce se Karel Veliký obrátil vojensky proti Slovanům, zvláště proti Slovanům českým. Na Slovany vůbec působila franská říše jako strašlivá moc, jež budila obdiv i svým bohatstvím a dávala příklad svým novým společenským řádem, řádem feudálním, a jeho ideologickým a kulturním pomocníkem, křesťanstvím.

2. VLIV KŘESŤANSTVÍ U NÁS

S pronikáním křesťanství do našich zemí souvisí i vznik slovanského

(a také našeho) prvního spisovného jazyka, jazyka *staroslověnského*. Křesťanství pronikalo do našich zemí jistě už v století osmém ze západu a z jihu. Nejdřív je asi šířila italská misie (stejně jako každá další misie prostřednictvím lidí znalých i domácího jazyka) a ta zřejmě navazovala na staré kulturní vztahy Slovanů k římskému impériu, do-
svědčené např. přijetím slov *víno*, *mlýn* z latinského *vinum*, *molinum*. S tím asi souvisí připsání některých slovanských jmen do tzv. evangelia *Cividalského* ze 6. století (*Cividale* leží severovýchodně od Benátek, evangelium obsahuje i velkomoravská jména *Svatopluka*, *Žilice*, *Kocela* aj., připsaná asi v 8.—9. století). Značnou důležitost měla misie bavorská, jejíž vliv se u nás projevoval od konce 8. století. S jejím působením souvisí vznik spisku *Libellus de conversione Bagoariorum et Carantanorum* (Knížka o pokřtění Bavorů a Korutanců) a založení kostela v Nitře kolem roku 830. Problematická je existence a působení misie iroskotské, o jejíž práci podle některých autorů svědčí některé stavby.

Vcelku řečeno, podle staroslověnské legendy *Život Metodějův* v době předcyrilometodějské k nám křesťanství přicházelo z Řecka, Itálie a Německa. Bylo to ovšem křesťanství západní a jeho bohoslužebným jazykem byla latina, našemu lidu ovšem nesrozumitelná. Kulturní jazyk slovanský žil v této době jen v podobě ústní, ač je možné, že existovaly nějaké primitivní písemné záznamy (mluví o nich mnich Chrabr v 10. století jako o *črtách a řezech*). Musíme předpokládat, že pro svoje působení připravili západní misionáři některé bohoslužebné texty v jazyce našich předků, jako překlad *Víry* (modlitba *Věřím v Boha*) a *Otčenáše*, *zpovědní formule*, *křestní slib* apod. V náboženské terminologii bylo využito domácího výraziva, jehož významy byly často specifikovány, např. *bogъ*, *čbъrtъ*, *neprъjaznъ* (= ďábel), *běsъ*, *rajъ*, *pъklъ*, *grěchъ*, *duchъ*, *pravъda* apod. Byla tvořena i slova nová, např. *grěšb-nikъ*, *sъpasъ*, některá slovní spojení byla překládána z cizích jazyků, např. *božijъ rabъ* = kněz, z latinského *famulus dei*. Některá slova byla přejímána z latiny buď přímo, nebo přes němčinu, např. *papežъ*, *oplatъ* = hostie, viz české *oplatek*, slovenské *oblátok*, anebo byla přejímána z němčiny, jako *póst*, *břítov*, *vánocě* apod.

S pronikáním křesťanství ze západu pronikal i západní vliv politický do prvního trvalého státního útvaru na našem území, do Říše velkomoravské. Křesťanství stálo v službách vyššího, tj. feudálního, řádu i v službách východofranského a saského pronikání do zemí slovanských (už v této době se projevovala tendence zvaná v 19. stol. *Drang nach Osten*, tj. tlak na východ). Nadto toto křesťanství bylo hlásáno, jak už víme, jazykem lidu nesrozumitelným. Vedle politického tlaku západního hrozil v 9. století Velké Moravě i tlak východní z říše bulharské.

Ze všech těchto důvodů kulturních i politických obrátil se v polovině 9. století velkomoravský panovník *Rostislav* (mimořádně do-
sazený po Mojžírovi s pomocí Ludvíka Němce) k říši byzantské,
s níž podle svědectví posledních nálezů byly už počátkem 9. století
udržovány živé styky hospodářské. R. 862 požádal Rostislav byzant-
ského císaře Michala III. o slovanské misionáře. Podle svědectví *Života*
Konstantinova zdůrazňoval, že obyvatelé Moravy již odvrhli pohan-
ství a přidržují se víry křesťanské, že však nemají učitele, kteří by
jim vyložili nové učení v jazyce srozumitelném, „aby i jiné země,
pozorující to, nás napodobily“.

Slovům legendy *Život Konstantinův* je možno rozumět také tak, že
Rostislav poslal posly už s úmyslem zavést slovanský jazyk do litur-
gie. Michal III. poslal roku 863 na Moravu bratry Konstantina a Me-
toděje. Ti se vydali na cestu dobře připraveni. Touto cestou a tímto
rokem se tedy počíná 1100 let tradice slovanských jazyků spisovných.

Řekové Konstantin a Metoděj pocházeli ze smíšeného řecko-slovan-
ského města Soluně, a jak se praví v jejich životopise, byli posláni
proto, že uměli slovansky. Znali jazyk svého města a svého okolí, tedy
nářečí bulharsko-makedonské. Toto nářečí učinili základem prvního
slovanského spisovného jazyka, *staroslověnštiny*. Nemusili mít strach,
že obyvatelé Velké Moravy tomu jazyku nebudou rozumět, protože
rozdíly mezi jednotlivými slovanskými jazyky byly v té době nepatr-
né; nebyly větší, než jsou dnes mezi nářečími téhož slovanského ná-
rodného jazyka. Pro tento jazyk sestavili na základě malé řecké abe-
cedy (minuskule) s použitím některých znaků z jiných abeced písmo
zvané hlaholské a přeložili do něho ještě před svou cestou některé
texty potřebné pro moravskou misii, hlavně tzv. *evangeliář*. Ostatní
texty přeložili na Moravě.

Zavedení slovanské liturgie bylo schopno povznést kulturní úroveň
lidu, bylo silně demokratické, protože tomuto liturgickému slovanské-
mu jazyku bylo obecně rozumět. Tím si také vysvětlíme rychlé pro-
niknutí a veliký rozmach slovanské kultury nejen u nás, ale ve všem
Slovanstvu. Konstantin a Metoděj zřejmě vytvářeli slovanskou křes-
ťanskou literaturu jako protiváhu literatury řecké a latinské. Snad
i proto měla staroslověnština „poněkud smíšený mezislovanský ráz“
(K. Horálek). Přitom však také staroslověnština podléhala vlivu řeč-
tiny i latiny.

Moravská slovanská liturgie nebyla všude přijímána vlídně a měla
hlavně v zemích německých mnoho odpůrců. Její zavedení jako jazyka
liturgického porušovalo výsady tří liturgických jazyků dotavadních, řeč-
tiny, latiny a hebrejštiny, ale toto porušení bylo papežem Hadriánem
II. povoleno. Důvody pro zavedení slovanského jazyka uváděl Kon-
stantin v Benátkách podle latinské legendy *Diffundente sole* (tj. Když

slunce spravedlnosti rozsévalo paprsky) takto: „Což nepadá déšť od Boha na všechny stejně? Nebo slunce nesvítí také na všechny? Nedýcháme na vzduchu všichni stejně?“ Slovanská liturgie byla později zakazována a nakonec zakázána za knížete Svatopluka v posledních letech Metodějova života. Po smrti Metodějově zakázal slovanskou bohoslužbu i papež a Metodějovi učedníci z Velké Moravy odešli většinou ke knížeti Borisovi do Bulharska.

3. STAROSLOVĚNSKÁ KULTURA U NÁS

Jazyk staroslověnský byl prvním a dlouho jediným spisovným jazykem slovanským. Žáci Konstantinovi a Metodějovi rozšířili jeho znalost skoro po všem Slovanstvu. Na jednotlivých slovanských územích se staroslověnština začala přizpůsobovat místním potřebám, přijímala hláskoslovné, tvaroslovné i lexikální znaky svých hostitelských zemí, a tak se liší podle tzv. *redakcí* na staroslověnštinu redakce *moravské*, snad i poněkud odlišné *české*, *bulharsko-makedonské*, *charvátské*, *srbské*, *ruské* a *slovinské*. Pochybná je existence redakce polské: český badatel Bohuslav Havránek v ni věřil, polský badatel Tadeusz Lehr-Splawiński ji popíral.

Staroslověnština se stala bohoslužebným jazykem církve východní, pravoslavné, a stala se také jazykem rozsáhlého písemnictví. Byla ovšem místně upravována a už od 10. století byla psána novým, snadnějším písmem, vzniklým na základě tzv. řecké majuskule (velké abecedy), zvaným cyrilicí (vzájemný časový poměr hlaholice a cyrilice vyložil už v polovině minulého století Pavel Josef Šafařík, a to především na základě důvodů technických. Tento jazyk je zván jazykem církevněslovanským; byl kulturním a vlastně spisovným jazykem v Rusku do počátku 18. století, na Balkáně do počátku 19. století. Dnešní ruská, bulharská a srbská azbuka je vlastně různě upravená cyrilice. K nám cyrilice nikdy nepronikla.

Průběh existence a trvání staroslověnštiny a slovanské kultury v našich zemích po období velkomoravském nejsou dost jasné, hlavně pro nedostatek pramenů, staroslověnských památek vzniklých u nás. V minulém století pokládal slovanskou literaturu a kulturu u nás za „útlou pokojovou květinu“ vídeňský univerzitní profesor *Vatroslav Jagić*, po něm po dlouhou dobu se o jejím plném životě v 10. a 11. století nepochybovalo, v nedávné době se však o její síle, ba i o její existenci objevily hlavně u historiků pochybnosti. Někteří tuto dobu pokládají za nejspornější úsek našeho bádání o středověku. Avšak vznik *Kyjevských listů* v 10. století a *Pražských hlaholských zlomků* v 11. století na našem území vede většinu našich badatelů k přesvěd-

čení o nepřetržitém trvání slovanské kultury u nás, nepřináší však žádné svědectví o její síle. Jisté je, že po zániku Říše velkomoravské sílil u nás vliv západoevropského křesťanství a s ním se upevňovala pozice latiny. Avšak ještě v první čtvrtině 10. století byl podle legendy vyškolen kníže Václav v liturgii slovanské i latinské. Potom se dlouho o slovanské liturgii mnoho nedovídáme, i když jisté známky její existence jsou. Až v letech třicátých 11. století byla slovanská bohoslužba záměrně pěstována v klášteře *Sázavském*, nově založeném s knížecí podporou mnichem *Prokopem* (jeho jméno, u nás tehdy neobvyklé, je východního původu). S existencí Sázavy snad můžeme spojit i existenci mnohých bohemismů v staroslověněštině. O stycích tohoto kláštera se slovanským východem svědčí vložení ostatků ruských prvo-mučedníků *Borise a Glěba*, synů knížete Vladimíra, do nově založeného oltáře, a to ještě před zánikem slovanské bohoslužby. Ta měla sice doma také ochránce, například knížete Vratislava, ale měla také mnoho odpůrců. Ti nakonec zvítězili a slovanští mniši a kněží museli roku 1097 (někteří uvádějí rok 1096) klášter opustit. Kam odešli, nevíme.

V rozsáhlé staroslověnské literatuře nemáme památky, které by pocházely přímo z doby cyrilometodějské. Největší kodexy jsou z konce 10. století a ze století 11. Jsou to však dost věrné opisy starších originálů. Důležitější než cyrilské jsou památky hlaholské, ale žádná z nich není datována přímo. Do památek vzniklých na našem území, tedy do památek redakce moravské a české, pronikaly četné bohemismy, které právě pro naše území svědčí.

Nejnápadnější znaky, kterými se jazyk staroslověnský a český lišily, jsou:

<i>praslovanský základ</i>	<i>staroslověnsky</i>	<i>česky</i>
skupiny <i>kv, gv</i> před <i>ě, i</i> diftingického původu	<i>cv, dzv</i>	<i>kv, gv</i>
souhláska <i>ch</i> změněná tzv. 2. a 3. palatalizací	<i>s</i>	<i>š</i>
skupiny <i>dl, tl</i>	<i>l</i>	<i>dl, tl</i>
skupiny retnice + <i>j</i>	vznik epent. <i>l</i>	měkká retnice (bez <i>l</i>)
2. sg., 1., 4., 5. pl. ia-kmenů, 4. pl. io-kme- nů	koncovka <i>ę</i>	koncovka <i>ě</i>
1. sg. přechodníku přít. sloves 1. a 2. tř.	koncovka <i>-y</i> (<i>nesy, dvigny</i>)	koncovka <i>-a</i> (<i>nesa, dvigna</i>)

koncovka 2. sg. sloves

tematických

-ši (*neseši*)

-šb (*nesešb*)

koncovka 3. sg. prez.

-t̃ (*neset̃*)

-tb nebo bez konc.
(*nesetb, nese*)

4. PAMÁTKY S BOHEMISMY

Památky, které vznikly na našem území a obsahují bohemismy, jsou:

- a) *Kyjevské listy*, zkratka Kyj.l., je překlad misálu podle latinského (západního) ritu. Byl napsán (opsán) v Čechách asi počátkem 10. století. V jedné modlitbě Kyjevských listů, která není převzata z latinské předlohy, mluví již živé národní vědomí: „Na království naše, Hospodine, milosrdenstvím svým vzezři, a nevydej našeho cizím, a neobrať nás v plen národům pohanským.“ Památka se pokládá za svědectví síly slovanské liturgie u nás. Bohemismy jsou např. *lěta oğrędęcja*, *podazb* (stsl. *podazdb*; *podazb* je náš jediný doklad tohoto tvaru, jinak je v stč. vždy analogický tvar *podaj*), *očiščenije*, *zaščiti* (stsl. *št*, *zaštiti*).
- b) *Pražské zlomky*, zbytek (2 listy) nešpor (tj. večerních modliteb) podle ritu řeckého, byzantského. Pocházejí z 11. století, vidí se v nich svědectví slovanské liturgie v Čechách. Mají více bohemismů než listy Kyjevské, vedle *c* za *št* a *z* za *žd* (*chvalecim̃*, *rozbstvo*) ještě *dl* za *l* a samohlásku *u* za nosovku *o*, (*modlitvu* za stsl. *molitvo*), *š* za *s* (v slově *vbši*) apod.
- c) Tzv. *První stsl. legenda o sv. Václavu* vznikla podle mínění Weingartova prací očitého svědka smrti Václavovy někdy kolem roku 940. Má hlavně bohemismy lexikální, dávno uznané, např. *kostel̃* (stsl. *crkvy*, viz jméno *Cerekev*), *milovati* v dnešním významu (stsl. *míti* smilování, slitování).
- d) *Besědy sv. Řehoře Velikého* je sbírka kázání na evangelia, vzniklá překladem z latiny v 11. století snad v klášteře Sázavském. Má přes 300 velkých listů. Podle rozboru F. V. Mareše tento překlad svědčí, že v 11. století byla už v češtině provedena změna *g* v *h* (tedy v souhlásku úžinovou), proběhla už vokalizace jerů, zaniklo *-t̃* v 3. os. sg. i pl. (*může*, *sú*) apod. Besědy obsahují mnoho prvků lexikálních, např. *susěd̃*, stsl. *žiteliñ*, *svět̃* v našem významu (stsl. *svět̃* = *světlo*), slovo *laločnica* ve významu *uzda* (odjinud neznámé), mnoho slov z oblasti zemědělské, z přírody atd.
- e) Na našem území vzniklo snad i několik skladeb o svatých, např. asi o sv. Ludmile, o sv. Prokopovi, Vítovi atd.

- f) Z období staroslověnského asi pochází take básnická skladba hymnická *Hospodine, pomiluj ny*. Je zachována až z roku 1397 v zápise latinkou benediktinského opata Jana z Holešova. Už tento Jan viděl v skladbě „vocabula Charvatica, quae... iam non sunt nobis modernis Bohemis nota“, tj. „charvátská slova, která již nejsou nám, dnešním Čechům, známa“. Prof. Weingart viděl v písni jakýsi přechod mezi staroslověnštinou a češtinou, ale rozbor lexika ukazuje, že je to skladba původem ryze staroslověnská. To dokazují např. nepochybně staroslověnská slova *pomiluj* ve významu *smiluj se*, *spase* ve významu *spasiteli*, *mír* ve významu *svět*, slovo *žizň* spíš ve významu *život* než *hojnost* atd.
- g) S tradicí staroslověnskou souvisí asi také nejstarší překlad základních křesťanských modliteb, jak svědčí v nejstarších zápisech některá staroslověnská slova (například *blahoslavená* místo novějšího *požehnaná* apod.)
- h) Staroslověnské vlivy se jasně projevují i v nejstarší české náboženské terminologii. Svědčí o tom např. *glosy Vídeňské* (v latinském rukopise bible) a *glosy Svatovítské* (v rukopise *Dialogů* Řehoře Velikého). Obojí pocházejí z doby okolo roku 1100, jsou psány jednoduchým pravopisem a jsou z části české, z části staroslověnské. Staroslověnského původu je tu např. slovo *prvěnec*, *prvěnec* = = prvorozenec, vedle známých už *spas*, *Hospodin*, *blahoslavený*.

II / Rozvoj feudalismu

1. POLITICKÝ, SOCIÁLNÍ A KULTURNÍ STAV SPOLEČNOSTI

Jak víme, už od konce Říše velkomoravské musela staroslověnština a slovanská kultura stále tíže zápasit s kulturou západní a s jejím kulturním a liturgickým jazykem, latinou. Souviselo to ovšem s vývojem sociálním a politickým v našich zemích, v té době už převážně v Čechách, neboť do nich se přeneslo těžiště politické moci. Čeští kmenoví panovníci (knížata) se musili zpočátku vyrovnat s mocí východofranskou a pokračovali po celé 10. století v úsilí sjednocovacím. Už nástupce Bořivojův Spytihněv se vymanil ze svazku říše Velkomoravské a přiklonil se politicky k říši východofranské.

Doba knížete Václava je v pramenech plná rozporů. Je jisté, že Václav kapituloval před německým císařem Jindřichem a že se za jeho vlády střetly některé družiny, zvláště Drahomířina a Ludmilina. Ani pozadí Václavovy smrti není jasné. Podle dnešních výzkumů (i lékařských) byl Václav zdatný bojovník a obratný politik. Zabit byl asi 45letý r. 935.

Feudalismus se dále posiloval za Boleslava I., jednoho z nejvýznamnějších Přemyslovců. Boleslav nedovolil oslabit svou říši podřízením pražského biskupství německému císaři a zemi stále hospodářsky rozvíjel. Století 11. a 12. byla dobou typické feudální roztržitosti. České země se více nebo méně úspěšně bránily tlaku říše německé, uvnitř byly zmítány spory šlechty a členů panovnického rodu a jen počas silní panovníci vytvářeli silnou říši (např. Břetislav I. v letech 934—1055). Zvláště nebezpečné bylo úsilí Friedricha Barbarossy v 12. století odtrhnout Moravu a pražské biskupství od moci Přemyslovců.

Hospodářsky byla tato doba charakterizována rozvitým zemědělstvím a úpadkem starších způsobů obživy (brtnictví, tj. lesního větvnictví, rybářství, lovu). Od 10. století vznikaly feudální celky, starší poddaní byli podmaňováni často otevřeným násilím, byli nuceni, aby vešli v úzký svazek s feudály. Feudální stát měl už svoje znaky (potlačení nižších tříd, ochrana a rozšiřování držav a práv pánů)

a církev získávala důležité postavení v ideologii, politice, hospodářství i kultuře. Církev sama byla feudálním pánem s velkým a stále rostoucím majetkem, neboť získávala i část desátků, obecně odváděných státu. Přitom však ještě v 11. a 12. století byli církevní hodnostáři poddáni světské moci. K boji o samostatnost (i o moc) církve došlo obecně až v 13. století (tzv. boj o investituru). U nás se projevuje od začátku 13. století.

Všechny písemné prameny pocházející z této doby mají ráz feudální. Listiny, kroniky i legendy byly psány latinsky. Z konce 10. století pochází *Kristiánův* spis *Vita et passio sancti Venceslai et sanctae Ludmilae, aviae ejus* (tj. Život a utrpení svatého Václava a svaté Ludmily, babičky jeho), napsaný asi na popud biskupa Vojtěcha. Tato legenda byla často pokládána za podvrh (padělek, falzum) a za padělek z 13. století ji nedávno v rozsáhlé práci znovu prohlásil dějepisec Rudolf Urbánek. Jazykovědci však nepokládají jeho argumenty za dost přesvědčivé. Tato legenda mluví příznivě o slovanském jazyku bohoslužebném. Naproti tomu nejdůležitější památka této doby, kronika Kosmova, se o slovanské bohoslužbě ani nezmiňuje, ačkoli v době autorově musela aspoň někde existovat.

Protože latina zaznívala na našem území v ústech misionářů již v době předcyrilometodějské a po vyhnání Metodějově a po pádu Říše velkomoravské její úloha ještě vzrostla (r. 1054 nastal definitivní rozchod církve východní a západní), měla samozřejmě vliv na naši terminologii náboženskou (i na terminologii staroslověnskou) od nejstarší doby. Jak už jsme vpředu řekli, některé termíny přecházely z latiny přímo, jiné prostřednictvím němčiny. Totéž se týká několika slov řeckých (např. *almužna* z řeckého *elemosyne*). Už v staročeské náboženské terminologii jsou tohoto původu např. slova *biřmovati* (latinsky *firmare*), *apoštol* (*apostolus*), *anjel* (*angelus*), *kostel* (*castellum*), *páteř* (modlitba Otčenáš, latinsky *Pater noster*), *fara* (*parochia*), *jěptiška* (*abatissa*, viz pozdější *abatyše*), *klášter* (*claustrum*), *žalm* (*psalmus*) atd. Některé termíny jsou přeloženy z latiny, tedy kalky, např. *svědomie* (lat. *conscientia*), *prvorozenec* (*primogenitus*), *milosrdný* (*misericors*) apod. Některé z těchto termínů byly už v staroslověněštině (například převod latinského *misericors*).

2. PROJEVY ČESKÉHO JAZYKA DO ROKU 1300

Až do vrcholné doby feudální, tj. skoro do r. 1300, je český jazyk v památkách doložen jednotlivými slovy nebo výjimečně celými větami. Až na samém konci tohoto období se objevily souvislé skladby, a to náboženské. Jednotlivá česká slova jsou většinou pojata přímo do

latinského textu (jen velmi zřídka do textu jinojazyčného), a to proto, že se buď zpravidla nepřekládají, jako například místní jména, nebo že latinský ekvivalent neexistuje nebo ho autor textu neznal. V menším počtu případů si čtenář nebo i autor textu připsal jednotlivá slova nebo dokonce celý překlad nad slovo latinské nebo na okraj řádku. Takto se vyskytující doklady českého jazyka nazýváme obvykle *bohemika* (kdežto *bohemismy* zpravidla nazýváme projevy českého jazyka v jiném textu slovanském), přípisky meziřádkové nebo okrajové nazýváme zpravidla *glosy* (interlineární nebo marginální). Bohemika se vyskytují nejčastěji v listinách. Dějepisci znají na 6000 takových listin.

Jedna z nejstarších a také nejznámější jsou bohemika v zakládací listině kapituly *litoměřické* z roku 1057. V ní se citují jména poplatků *otchodné* (za povolení odejít z panství), *chomútné* (poplatek z potahu), *gostiné* (platili cizí kupci), *glava* (poplatek jako trest za vraždu). Na počátku 13. století byly do listiny připsány dvě souvislé věty: *Pauel, dal gest ploscoucih zemu Wlah dalgest dolas zemu bogu isuiatemu sceanu seduema dusnicoma boguceu a sedlatu* (pozn.: zde tiskneme naše *s* v rukopise se píše obvyklé dlouhé *f*, známé z němčiny). Dnešní přepisi by byl tento: *Pavel dal jest Ploškovicích zemu, Vlach dal jest Dolas zemu bogu i svatému Ščepánu se dvěma dušníkoma, Bogučejú a Sedlatú*. Přitom *Dolas* je starobylý lokál od jména *Dolany*, oba bezpředložkové lokály určují místo, tedy *v Ploškovicích* a *v Dolanech*. Uvedené dvě věty jsou nejstarší dochované věty českého jazyka.

Zřejmě nejbohatší pramen bohemik je Kosmova latinsky psaná *Chronica Bohemorum* z počátku 12. století. Vyskytuje se v ní na 300 osobních a místních jmen, která je dnes velmi těžko identifikovat a lokalizovat. Je tu například doložen starobylý název Vyšehradu *Chvrasten*, jsou tu názvy českých kmenů, jména knížat i prostých osob atd. Poměrně zřídka uvádí i tvary důležité pro poznání vývoje našeho jazyka, např. *Stadici*, *Lutomerici*, *Trebovane*, (data est) *Coiethe* (to je snad latinský dativ od jména *Kojata*, ale svědčí možná o českém femininním skloňování, čteme-li to *Kojětě*, a jistě svědčí o přehlásce samohlásky *a* v *ě*), *luca latine pratum dicitur* (*luca* = *Lúka*, povodí Ohře, viz *Lučané*), *rivulus Surina* (potok Žúřina, novočesky *Jiřina*, možná doklad změny *ž* v *j*) atd.

Mnoho starých osobních jmen obsahují tzv. nekrologia, tj. seznamy zemřelých. Nejvíce jich obsahuje (asi 750) nekrolog *Podlažický*, např. *Bauor*, *Ozel*, *Quet*, *Milica*, *Radouan*, *Protiuen*, *Benes*, *Crnata*, *Beneda*, *Caslau*, *Arnust*, *Jacub*, *Gauel* atd. Všechna pocházejí z 11. až 13. století.

Velmi mnoho bohemik uvádí Václav Flajšhans v knize *Nejstarší památky jazyka a písemnictví českého I.*, Praha 1903.

Z glos jsou nejznámější a asi také nejstarší glosy v starém výkladovém slovníku pro kazatele *Mater verborum* z 1. poloviny 13. století. Nejstarších je tu 12 glos (např. *brieza, káně, kletce, lútka*), z dalších je asi 250 starých a na 900 nových, připsaných za obrození pravděpodobně Hankou. Jiné jsou glosy v *homiliáři Opatovickém* z 13. století, v němž jsou z latinského textu kázání převáděny celé věty, známé jsou glosy v zápiscích německého opata *Alberta Beheima* z polovice 13. století, celé věty jsou překládány také v *Túlcí sv. Bonaventury* na konci 13. století, obsahem zajímavé jsou glosy *Svatojiřské* (zřejmě poznámky jeptišky) atd.

Na samém počátku 14. století vznikl *rostlinář Olomoucký*, jenž obsahuje na sto jmen svědčících o relativně bohaté staročeské lidové terminologii. Slova jako *netryesk (netřesk), psoser, břechtan, osladič, kosatec* bychom v jiné památce tohoto starého období těžko hledali.

Téměř žádné poučení o českém jazyce nedávají kalendářní pomůcky zvané *cisiojany*. Jsou to neobratné, často nesmyslné hexametry, sloužící k určení zasvěcených svátků, a to tak, že číslo první slabiky jména svatého udávalo datum v měsíci. Např. z pozdního, poměrně srozumitelného cisiojanu uváděného Štítným poznáme, že svátek sv. Řehoře byl (a je dosud) 12. března: *Do Prahy Vanka nesú, volajíce Řehoře z lesu.*

3. NEJSTARŠÍ SOUVISLÉ PAMÁTKY ČESKÉHO JAZYKA

Jde tu o dvě souvislé památky z druhé poloviny 13. století, *Píseň ostrovskou (Slovo do světa stvoření)* a *Modlitbu Kunhutinu (Vítaj, králu všemohúci)*. Jejich význam je v tom, že podle nich můžeme posoudit úroveň a stylistickou vyspělost spisovného jazyka českého na samém počátku souvislého proudu naší literatury česky psané.

Píseň ostrovská je vůbec nejstarším dochovaným záznamem české básnické skladby. Byla zapsána do kodexu *Ostrovského* (Ostrov, benediktinský klášter u Davle u Prahy) asi v letech 1260 až 1290. Vznikla po přehlásce *a v ě*, jak ukazují rýmy *stvoření* (2.sg.) — *zhřěšení* (4. sg.) apod. Znalci staročeské literatury ji kladou už do 60. let 13. století. Je to zřejmě lyrická skladba a je v svém veršovém schématu pravděpodobně ohlasem latinského církevního básnictví. Slohově je prostá, jednoduchá, má čtyři sloky s pouhými dvěma rýmy, vždy gramatickými (latinské středověké básně se jim nijak nevyhýbaly). Výběr slov neukazuje na žádné nové tvoření, neboli je tu běžný slovník, v němž jsou častá citová adjektiva (proto je skladba chápána jako lyrická). I syntakticky je jednoduchá, klade za sebou paralelně věty. Užívá několika pasívních konstrukcí.

Zato druhou píseň, *Modlitbu Kunhutinu*, pokládají naši literární

historikové a dějepisci za „vrchol“ (známe z té doby jen dvě skladby) slovesného umění raného feudalismu. Její označení vzniklo proto, že modlitba je zapsána v rukopise patřícím abatyši Kunhutě, dceři Přemysla II. Zápis je až z počátku 14. století, ale skladba se klade do století třináctého. I tato modlitba má především gramatické rýmy, ale po stránce jazykové se jeví jako skladba samostatná. Vyniká zálibou v představách a ve výrazech abstraktních a zřejmě si libuje v tvoření nových slov. Toto nové tvoření se projevuje především v prvních čtyřech slokách v rýmech: v prvních dvou je osm zpřídavnělých přechodníků přítomných, v druhých dvou osm substantiv tvořených příponou *-tel*. Doklady: *všemohúci* — *vševidúci* — *milujúci* — *dávajúci* — *stváci* — *kochajúci* — *zjevujúci*, *stvořitelu* — *spasitelu* — *přítel* — *davatel* — *těšitelu* — *zbavitelu* — *slavitelu* — *krmitelu*. V tomto tvoření se tato skladba shoduje s naším nejstarším žaltářem: v žaltáři se adjektivy na *-úci* překládají jednak latinské přechodníky přítomné, jednak adjektiva na *-bilis*, tedy znamenající trpnou možnost (jako dnes *-telný*). Slova na *-tel* odpovídají latinským jménům činitelským (*orator* od slovesa *orare*). Je ovšem pochopitelné, že se některá z těchto slov natrvalo v jazyce neudržela, jako např. *davatel*, *slavitel*, *krmitel*.

Shody s Písní ostrovskou v užívání pasíva a substantiv verbálních se asi dají vysvětlit vlivem středověkých skladeb latinských. Nikde však nepozorujeme nějaký zápas o výraz, a to bývá podnětem k předpokladu existence předchozí nebo současné literatury rozvitější, než ukazuje zachovaná dvojice památek. Určitě však jsou tyto skladby umělejší než dvě písně, jejichž vznik se klade také do 13. století: *Bůh všemohúci vstal z mrtvých žádúci* a *Jesu Kriste, šedrý kněže* (viz jejich význam za husitství). Ale ani tyto písně, i když prostší, nejeví nijaké známky vyjadřovacích obtíží. Byly lidové.

Všechny památky, o nichž jsme dosud mluvili, bohemika, glosy i souvislé skladby, svědčí o značné vyspělosti spisovného jazyka v 13. století. Hláskově ani tvarově se asi nijak nelišily od tehdejšího jazyka mluveného. Je však pravděpodobné, že se od něho lišily po stránce syntaktické a lexikální. V souvislých textech, bohužel málo početných, se nikde neprojevuje důkaz dialektického členění českého jazyka. V glosách se už pravděpodobné dialektismy najdou, ovšem jejich bližší určení je takřka nemožné. V některých se píše místo *ě*, *ď* hlásky *c*, *z*. Dosud se to běžně pokládá za moravismy. Je však možné, že podobné jevy byly i v Čechách.

4. PRAVOPIS NEJSTARŠÍCH PAMÁTEK

Nejstarší zápisy českých slov a někdy i děl (Slovo do světa stvoření)

jsou psány pravopisem *jednoduchým*, nověji zvaným *primitivním*. K záznamům se užívalo latinské abecedy, její písmena se četla po latinsku nebo znamenala blízké hlásky české, když v latině nebyly. V latině nebyly palatály, proto se ani v češtině zvlášť neoznačovaly. Tak například v latině se písmeno *c* čte před samohláskami *e, i* jako naše *c*, před ostatními jako naše *k*. V pravopise primitivním může tedy písmeno *c* znamenat naši hlásku *c, k, č*. Proto hlásková rekonstrukce nejstaršího stavu češtiny není záležitost nijak lehká. Tak např. v připsích k zakládací listině litoměřické, uvedených zde na str. 19, je třeba číst psané *dusnicoma* jako *dušníkoma*, *boguceu* jako *Bogučeju*, *scepanu* jako *Ščepánu*, *Paue* jako *Pavel*, *Wlah* jako *Vlach*. Obtížnější je zde vysvětlení slova *suiatemu*. Dnes se vykládá jako doklad měkkého *ů* před samohláskou *a* vzniklou z původní nosovky *ę*.

Tento typ pravopisu nijak neusnadňoval čtení českých slov a mohl stačit jen do doby, než se začala rozmáhat literatura česky psaná. Proto se brzy, už v 13. století, vyvinul jiný typ pravopisu. Říkáme mu pravopis *spřežkový*, a to proto, že se hlásky, které nebyly v latině, začaly označovat spojením neboli spřežením dvou nebo několika písmen, jež se zpravidla v českém textu za sebou vyskytnout nemohla (např. Hus uvádí *ch = x*). Tak např. hláska *č* se mohla značit spřežkou *cz* nebo *chz*, hláska *š* spřežkou *ss* atd. Při tehdejších individuálních opisování děl nebo i při jejich kolektivním rozmnožování v písařských dílnách to ovšem zpočátku byly pokusy různé a nesoustavné. Jisté systémy se vyvinuly až s rozvojem psaného slova a asi také s růstem některých dílen ve 14. století. Ale jisté individuální odchylky tu vždy byly, i potom, když převažovaly některé systémy. Ty systémy byly hlavně dva. *Starší* typ, běžný v některých básnických skladbách z počátku 14. století, kladl hlavní důraz na lišení sykavek ostrých a tupých (jako např. v legendě o Pilátovi, o apoštolích, o sv. Duchu). *Pozdější* jednodušší a rozšířenější typ lišil hlavně hlásky znělé a neznlělé, nelišil je tolik podle místa tvoření (jako typ první). Stručné srovnání obou systémů ukazuje tato tabulka:

Systém A

zz = s, wizzal (= visal)
// = š, //codu (= škodu)
cz = c, czo (= co)
chz = č, chzezst (= čest)
z = z, wierz (= věz)
s = ž, sacowstwa (= žakovstva)

Systém B

cz = c, č, o sedlczie (= o sedlcě),
pocziechu (= počiechu)
/ = s, š, krafie (krásě), nafie
(= našě)
z = z, ž, naprazie (= na prazě),
boziena (= Božena)

Tento druhý typ pravopisu trval po celé 14. století, mnohé jeho upravené znaky přetrvaly i diakritický pravopis Husův a některé jeho

složky trvaly až do obrození. Český spřežkový pravopis v kombinaci s diakritickým silně ovlivnil dodnes trvající pravopis polský.

Interpunkční znaménka v dnešním smyslu nebyla obvyklá. Nějaká znaménka se sice dělala (tečka, dvojtečka, čárka černá nebo červená), ale jejich význam stejně jako význam jistých značek v rukopisech staroslověnských nám není vždy zcela jasný. Protože staročeská literatura byla určena převážně k hlasitému předčítání, soudíme, že interpunkční znaménka upozorňovala na oddechové pauzy. Proto se většinou psala znaménka jen v textech básnických, neboť ty se nejčastěji předčítaly, zřídka v próze.

Tímto výkladem už přecházíme k jazyku století čtrnáctého.

III / Jazyk čtrnáctého století

1. VÝVOJ POLITICKÝ A HOSPODÁŘSKÝ

Na konci 13. století a na počátku století 14. se objevují takřka přes noc české památky v souvislém proudu. Jsou to legendy i rozsáhlé skladby světské, *Alexandreis* a *Dalimil*. Příčiny tohoto jevu jsou hospodářské, společenské, a spočívají především v rozvoji nové společenské třídy, měšťanstva. V této době upevněného feudalismu výrobní síly v zemědělství mohutněly (zavedení starého pluhu) a přibývalo zemědělské půdy takzvanou vnitřní kolonizací. Důsledkem této zvýšené výroby byl i růst řemeslné práce, její odtržení od práce zemědělské a taky její specializace, v důsledku toho rozvoj trhu a tím i zvýšená potřeba platidel, peněz. To zpětně vedlo k tomu, že feudální pánové stále častěji přeměňovali renty naturální v renty peněžní. V souvislosti s růstem potřeby peněz rostla i těžba drahých kovů, u nás zvláště stříbra.

Tím vším, o čem jsme dosud mluvili, je u nás charakterizováno především 12. a 13. století. Rostoucí řemeslná výroba a rostoucí směna zboží vedla k rychlému rozvoji měst. Starší města a tržní osady dostávaly výsady, aby se mohly stát dobrými oporami svého pána (hradby, mílové právo atd.)

Zvláštní postavení mezi všemi získávala města královská. Byla vyňata z pravomoci místních feudálů, robotníci uprchlí z panství tam dostávali právo azylu a nepřímou tak posilovali královskou moc k neolibosti pánů. Královská města byla do velké míry samostatná, svobodná (německy se říkávalo *Stadtluft macht frei*, tj. městský vzduch osvobozuje), měla samosprávu a postupně ji posilovala, takže nakonec původní králův úředník rychtář se stal jen jakýmsi šéfem městské stráže a podléhal vedení města. Tento růst samosprávy se projevoval stavbou radnic (nejstarší je staroměstská v Praze z roku 1338), na jejichž úřadování také můžeme vcelku dobře sledovat vývoj spisovné češtiny i celý jazykový vývoj v zemi.

Města sama v sobě nebyla jednotná. Nejbohatší měšťané, tzv. patriciát, se zabývali obchodem a financemi a byli v této staré době v na-

prosté většině přistěhovalci německého původu. Daleko početnější však bylo řemeslnictvo, zpočátku sice také z části německé, ale stále se doplňující z českého živlu z přistěhovalých poddaných. Třetí složkou byla chudina, o níž máme zprávy už v 13. století.

Důležitá je v této souvislosti u nás také o něco pozdější kolonizace cizí, následující ve 13. století po kolonizaci domácí, vnitřní. Prováděli ji nejdřív feudálové církevní (na českém jihu, Sušicko, Chebsko), po nich velmi silně hlavně poslední Přemyslovci, Přemysl II. a Václav II. Tím se posilovala i pozice německého patriciátu v městech a rozmnožoval se i počet německého duchovenstva. To bylo hlavní příčinou, že u nás ke sporům sociálním přistupovaly v 13., 14. století a dokonce i za husitství spory národnostní. V těchto bojích rostlo i vědomí české národní svébytnosti, jak o něm svědčí i spisy té doby, například cvičení v psaní dopisů ze školy Itala *Jindřicha z Isernie*, a rostlo i vědomí sounáležitosti slovanské. Trvání tohoto vědomí můžeme sledovat až do obrození. V politickém životě země docházelo v 13. a 14. století k antagonismu jednotlivých tříd a vrstev. Období posledních Přemyslovců je charakterizováno diferenciací jak panstva na pány a daleko početnější, i když společensky nižší zemany, vladyky a rytíře, tak diferenciací církve. Hospodářsky zmohutnělá církev se prakticky roku 1222 stala státem ve státě.

Za posledních Přemyslovců se vytvořil silný, centralizovaný stát, v němž bohatí Přemyslovci vedli i výbojnou zahraniční politiku. Přemysl II. rozšířil své území jednak k Jadranu, jednak k Baltu (založení *Královce*, tj. dnešního *Kaliningradu*). Přitom se ovšem panovníci dostávali do sporů se šlechtou.

Na královském dvoře se hlavně za Václava II. šířil vliv německé kultury, projevující se i v oblékání, přejímání celého způsobu života, v poněmčování jmen apod. Proto se v této době vedle tradiční latiny silně uplatňovala i v kultuře němčina, a dokonce sám Václav II. se projevil jako německý básník. Do češtiny se v té době přejímala německá slova hlavně pro nové instituce a pro jejich uspořádání a organizační život, pro řemeslnou výrobu i pro život společenský. Tento vliv v jazyce byl tak silný, že si jej na konci tohoto období cele neuvědomovali ani lidé věci znalí (např. J. Hus).

Německý vliv v hospodářství byl příčinou, že se začal projevovat v politice i v kultuře důraz na národní vědomí. Ten fakt se ovšem musel projevit i v jazyce.

Poslední Přemyslovci literární tvorbu v českém jazyce nepodporovali přímo, ale zajistili podmínky pro rozvoj české národnosti i přesto, že přiváděli do země cizince. Kladný vztah k českému jazyku a k české tvorbě u dcery Přemysla II. už známe. Za vlády Přemysla II. vznikl český zemský soud, na němž se jednalo česky (zápisy však jsou la-

tinské). Naproti tomu v městském právu se čeština ve větší míře uplatnila až na konci 14. století a obecněji ovládla města až zásluhou husitského hnutí. Za tohoto hospodářského, politického i kulturního rozmachu dostával tedy i český jazyk nové úkoly. Pronikal postupně do celého kulturního života a dnes můžeme pozorovat, že se za těch asi sto let propracoval syntakticky i slovníkově, že se začaly vytvářet i jeho styly, že se jím psaly nejen skladby básnické, ale od poloviny 14. století i próza a drama. Česky se začínala psát i díla nauková, hlavně historická a teologická. Vrcholu dosáhl český jazyk v 2. polovině 14. století hlavně v *legendě o sv. Kateřině* a v dílech *Tomáše ze Štítného*.

2. STAV JAZYKA VE 14. STOLETÍ, ZVLÁŠTĚ VÝVOJ HLÁSKOVÉHO SYSTÉMU

V tomto století se v českém jazyce dokončovaly některé změny hláskoslovné, jiné tu začínaly. Má tedy 14. století ve vývoji jazyka po stránce hláskoslovně výjimečný význam. Spřežkový pravopis lépe než pravopis jednoduchý zachytil některé hláskové jevy (např. *e*, *ě*) po dřívější změně (přehlásce) *a* v *ě* i přehlásku *u* v *i*. Avšak jednotící schopnost spisovného českého jazyka nebyla v této době ještě tak silná jako v stoletích následujících, v století 15. a 16. Důkazem toho je omezené šíření přehlásek, ale podstatně větší rozšíření změn teprve počínajících, např. změny *ú* v *au* a *ý* v *ej*. Snad se to dá pochopit z předchozího výkladu: překonává se starší feudální roztržštěnost v kultuře a kulturní společenství národa se teprve vytváří spolu se vznikem silného centralizovaného státu. Naše věda zná z té doby vobře jazyk psaný, jazyk mluvený se dnes nemůžeme odvážit ani dekonstruovat.

O rozdělení národní kultury v této době svědčí i jiné oblasti, například dějiny malířství, a předpoklad obdobných kulturních center i v literatuře (například jižní Čechy podle některých nejnovějších názorů daly vzniknout staročeské *Alexandreidě*). I některé skladby, např. *Satiry* nebo *Tkadleček*, svědčí spíš pro český venkov než pro Prahu. Pokud jde o hláskové změny, datujeme je zpravidla podle toho, jak se dostávají do literatury. Je však možno předpokládat, že v jazyce mluveném probíhaly nejen dříve, ale také rychleji. Do jazyka psaného se dostávaly asi postupně podle jednotlivých písařů a taky podle toho, komu bylo dílo určeno. Do jazyka psaného jistě pronikaly i jevy nářeční, ale asi v míře značně omezené. Projevuje se to například v *Milionu*, v *kateřinské legendě*, u *Štítného*. Bez jiných kritérií je však o lokálním určení těchto jevů těžké mluvit.

V celkovém obraze hláskosloví tedy vidíme: systém samohlásek má hlásky *a, á, e, é, ě, ie, y, ý, o, ó, u, ú*. Tvarové protiklady jsou hláskovými změnami rozšiřovány hlavně koncem 14. století. Důsledně už byla provedena a zachovávána přehláska *a* v *ě*, takže proti *a* v týchž slovech v jiných tvarech mohlo stát *ě* (*čas-čese-česi-česiech*), v 2. polovině 14. století už nastávala ztráta jotace po souhláskách *j, n, d, t, ž, š, č*, dlouhé *ý* se začínalo měnit v *aj* — *ej*, dlouhé *ó* v *uo* a dlouhé *ú* v *au, ou*. Už v této době asi začínal mizet starý rozdíl mezi *i* a *y*, kterýžto proces pak trval až do 16. století.

V systému souhlásek byly už plně a dávno provedeny změny *g* v *h*, *ř* v *ř*. Na počátku tohoto století proběhla také depalatalizace (podle Fr. Trávníčka druhá: *veděte* — *vedete*, *bydlo* — *bidlo*), koncem století začal mizet rozdíl mezi *l* a *l*. Palatalizace tedy v této době přestávala být jedním ze základů systému protikladů.

V tvarosloví byl literární jazyk 14. století konzervativní. Projevovalo se to zachováváním jednoduchých slovesných tvarů minulých, aoristu a imperfekta. Držela se i stará kategorie duálu, více u jmen než u sloves. Tvarosloví bylo tedy vcelku pevné.

Podstatně víc se však rozvíjela slovní zásoba a skladba. Je to vcelku věc samozřejmá. Jasně se tu začínala projevovat potřeba rozšířit slovník jednak o nová slova z oblasti filozoficko-náboženské, jednak o slova odborná pro všechny oblasti středověké vědy. V jazyce básnickém se hlavně v 2. polovině století rozvíjela synonymika. Na slovní zásobu v této době dále působila latina a hlavně němčina. Je to dáno i úlohou německého obyvatelstva a německého feudalismu v českém životě.

3. ROZVOJ SLOVNÍ ZÁSObY

Nejsnáze lze tento rozvoj sledovat na organizační a právní terminologii. Zemský soud sice úřadoval česky, ale ve veřejném životě se stále více uplatňoval vliv německý vedle trvajícího vlivu latinského. Tak z latiny byla přejata např. slova *majestát, registra, karta*, z němčiny pak slova *rytieř, rychtář, ubrman* (= ručitel), *ortel*, ba i *děkovati, musiti* apod. Tato poslední slova svědčí, že německý vliv působil i na běžnou konverzační češtinu. Do tohoto vlivu patří i slova *frejér, klejnot* aj.

Vývoj slovní zásoby z oboru právního lze sledovat hlavně na řadě památek právních (vedle některých básnických). Tak např. *Alexandreis* a jiné skladby z počátku století zachovávaly ještě řadu starobylých slov, jako *dávcě* (= utiskovatel), *krle* (= hrdlo), *nekrása* (= neobratnost, nezpůsobilost), *poběda* (zápas, boj, vítězství) apod. Podobně i v nejstarším souboru právních předpisů *Knize rožmberské*

z třicátých let století nacházíme starší právní terminologii (kniha obsahuje asi i přepis starších práv zvykových): *hlava* == zabití, vražda, *kobyli pole*, *plen* = psych. *Výklad na právo zemské české* z doby kolem roku 1400 obsahuje terminologii často pocházející z němčiny nebo podle němčiny vzniklou (*hlava* = *mord*, *plen* = *psych*, *hrdost*).

Stálý růst a ustalování vidíme taky na terminologii náboženské a filozofické. Některé termíny měla čeština už na počátku 14. století, ale většina z nich se tvořila a ustalovala až průběhem století a dlouho kolísala. Nejlépe je to vidět na konci tohoto období na jazyku *Tomáše ze Štítného*. Mnohé názvy si Štítný obměňoval nebo i nově tvořil: tak např. místo *ctnosti* říká *šlechtnosti*, slovo *qualitas* překládá slovem *kakost* (od *kak* = jak), slovo *existencia* překládá slovem *bystvie* atpod. Zvláštní postavení v snahách o obohacení české slovní zásoby měla práce *Klaretova*. Autor byl dlouho neznám, teprve kolem roku 1940 bylo objeveno v jeho anagramu, že to byl „Bartolomeus dictus Claretus de Solencia“, tj. **Bartoloměj z Chlumce, řečený Claret**. Klaretova díla byla vyvrcholením soupisů terminologických, které se pro jednotlivé obory u nás objevovaly už od počátku 14. století. Klaret svoje slovníky nevypracovával sám, měl celý kruh spolupracovníků, mezi nimi snad i Karla IV. a Arnošta z Pardubic. Několik zachovaných prací jsou slovníky veršované, v nichž se v pořadí udávaném potřebami verše vysvětlují latinské termíny. Slovníky byly vydány Václavem Flajšhansem pod názvem *Klaret a jeho družina*, a to r. 1926 a 1928. (Flajšhans ještě vlastní jméno Klaretovo neznal). Klaret uváděl sice také stará slova česká, ale velké množství si jich utvořil libovolně sám. Z náboženské terminologie sem patří např. *bohomluva* = teologie, *nadpřirozníla* = metafisica, *slovočtena* = grammatica, neústrojným zkracováním vznikla slova *chník* z chasník, *pník* z pícník, *bohla* z bolenie hlavy atd. Klaretových novotvarů se právě pro jejich neústrojnost zachovalo velmi málo, z dnešních slov jsou u Klareta doložena např. slova *jepice*, *děloha*, *zlatohlav*. Ještě v předválečných kalendářích se držely Klaretovy názvy planet, např. *Králemoc* = Jupiter, *Smrtonoš* = Mars atpod.

Z doby Karlovy máme doklady i na některá slova jiná, např. z knihovnictví *svazek*, *pisárna*, *knížnice*.

4. ROZVOJ SKLADBY

S rozvojem slovní zásoby a básnického i stylistického umění souvisel i vývoj skladby. Zejména v 2. polovině 14. století se v českých textech silně projevoval vliv latiny. Podle latiny se tvořila a propracovávala složitá souvětí, užívalo se hojně participiálních a pasívních vazeb

a zpřesňoval se význam spojek. Podle B. Havránka je vliv latiny vidět zvláště v těchto případech:

- a) Typ dvojího akuzativu, například *Člověk nedůstojna sě mní, Člověk čije sě zasloněna stienem boží křídlu*
- b) Vazba infinitivu s akuzativem po slovesech myšlení, vnímání a právení, např. *Když Krista lačna býti vidieše, Mním to dobré býti, Jej boha býti vyznávaju* atpod.
- c) Častá antepozice neshodného přívlastku, např. *K svatého Martina hrobu, Od tvého srdečka dveří, V svatého Víta kostele, Skrze toho ovoce jedenie* atd. (Ovšem tato antepozice nemusí být zcela jednoznačně vlivem latiny. Až do obrození se kladl před substantivum zvláště často genitiv přívlastňovací, ale přece jen většina těchto neshodných přívlastků byla v poloze postpozitivní. Byly tu možná i rozdíly podle toho, co bylo vyjádřeno genitivním přívlastkem. Možná, že je to jistá obměna poměrů, které byly konstatovány v nářečích, zvláště moravských, jak ukazují např. doklady: *Je to moji macechy miláček, To je naši Mařeny kmucháček* atpod. Anteponovaný genitiv se jako typický poetismus objevoval velmi často v poezii obrozenské.)

5. CHARAKTERISTIKA JAZYKA NĚKTERÝCH LITERÁRNÍCH DĚL 14. STOLETÍ

Souvislý proud české literatury na konci 13. století a na počátku století 14. se zahajuje skupinou legend, jimiž si středověký člověk přibližoval rozsáhlou evropskou legendistickou literaturu a vůbec křesťanskou kulturu latinskou. Vedle některých méně významných sem patří i **legenda o Jidášovi** a **legenda o Pilátovi**. Ve srovnání s jazykem památek starších, tj. hlavně s jazykem modlitby Kunhutiny, pozorujeme odklon od výrazové umělosti a příklon k tehdejšímu jazyku mluvenému, a to po stránce lexikální, frazeologické a syntaktické. Je to jev, který je více méně charakteristický pro celou 1. polovinu 14. století. Užívá se lidových názorných rčení, např. v Jidášovi *Mní sě se mní viežě cěpy*, v Alexandreidě se obecné pravdy vyslovují tzv. *gnómičnými trojveršími*, v Nebezpečném času smrti se takto charakterizuje smrt: *Když jest papež, otec svatý, z smrtné moci nevyňatý, co chceš řeci za všě za ty, jimžto stojí smrt před vraty, nebo Věz, opate, i ty, kněže, jako zloděj smrt nás střeže*. V Sporů duše s tělem nechce tělo umřít a připomíná zakukání kukačky: *Dala mi žezhule lhótu, šest desětí let jmám živ býti, rač věděti*. A to nejmenujeme ani Mastičkáře, jehož obojí text, Muzejní i Drkolenský, se nebojí užít nejdrsnějších vul-

gárností hlavně v scénách mastičkáře, Rubína a Pustrpalka. Pomíne-li je, zaujmou nás i jinde pěkná, pravděpodobně lidová rčení a přirovnání, např. *Vy tepirv jdete zej spánie a nesúce hlavy jako lanie?*

Tento odklon od umělosti modlitby Kunhutiny byl do jisté míry vědomý. Působil tu jistě i vliv tématu a důraz, který se v této době kladl na obsah sdělení. Je to vidět i na Dalimilovi, od minulého století nazývaném „polnicí husitského hnutí“. Že Dalimilovi šlo především o obsah, ukazuje i jeho přeměna verše, uvolnění jeho přísné struktury, a tím přiblížení k próze. Dalimilův výraz však je plynulý, nikde nepozorujeme vyjadřovací nesnáze.

Totéž je vidět i na Alexandreidě, ani ona nezapadá o výraz. Proti jiným památkám své doby je Alexandreida bohatší a značně umělejší. Jako skladba panská a rytířská s tématem v podstatě rytířským přijala ovšem i rytířské, do značné míry německé názvosloví, mnohde však vedle dotavadního názvosloví českého. Využívá toho k obohacení projevu synonymními výrazy. Například vedle starobylých názvů zbraní *bradaticě* (= širočina), *samošťriel* (= luk), *kotva* (železné hroty proti jízdě), *hnánie*, *pohnánie* (= útok) klade i slova cizího původu, jako *oř* (z *ors*, viz angl. *horse*), *helm*, *šturm*, *kropieř* (= pokrývka na koně), *spalnier* (= oblečení pod brnění) atd. V skladbě se využívá nejen této synonymiky česko-cizí, ale i synonymiky slov domácích, např. *bojovati* — *vojevati* — *bráti boj*, *znoj* — *zpara* — *vzpála* — *var*, *milost* — *láska* apod. Při velkém dojmu slohové prostoty je tu jazyková stručnost, syntaktická mnohotvárnost i rozmanitost rýmů svědectvím značné vyspělosti českého jazyka té doby.

Druhá polovina 14. století je proti polovině první charakterizována velkým rozvojem jednotlivých stylů. Středověká poetika rozeznávala trojí sloh (vysoký, střední, nízký). Byl to vliv antické rétoriky, jenže středověk si toto dělení přizpůsobil stavovskému roztržení společnosti. Vysoký styl byl předpisován dílům, v nichž vystupovali příslušníci nejvyšší třídy, atd. V 2. polovině 14. století můžeme pozorovat zesílení tendence, trvající už od počátku století: je to tendence k prozai- zaci, k důrazu na obsah, která probíhá od Alexandreidy přes Dalimila a Satiry až k próze, tak silně se rozvíjející za vlády Karla IV. Vedle ní se v literatuře té doby projevuje tendence druhá, kterou literární věda nazývá tendencí k lyričnosti neboli lyrizací. Důraz se v literárním díle přenáší na formu, na výrazové prostředky. Projevem této tendence je skladba o sv. Kateřině.

Tento vývoj jazyka se dá spojit s vývojem sociálním. Na politickou a hospodářskou scénu v té době stále více vystupoval do popředí měšťan, na literatuře se podílel zprvu jako posluchač, později snad i jako tvůrce. Říkáme posluchač, protože všechny známky ukazují, že středověká díla básnická — i Alexandreis — byla určena především

k hlasitému předčítání. Už ten fakt, že se česká literatura mohla podle uvedených stylů a tendencí rozdělit, svědčí o bohatosti a o stylistické, lexikální a syntaktické propracovanosti českého jazyka té doby.

Ani památky tohoto století nejsou datovány a nemůžeme je dobře ani přesně určit. Přece však je možno zařadit je podle obsahu, jazyka a slohu do jakési vývojové linie. Příklon k lidovému jazyku, který jsme aspoň částečně už pozorovali v nejstarších legendách, v Dalimilovi a jinde, pokračoval i v 2. polovině v **Satirách a Desateru**. Jejich slovní zásoba je prostá, bez zjevných novostí a zvláštností, v jejich jazyce se podle dnešního našeho cítění objevují i fakta a prostředky vulgární, jako např. v řeči ševcově k manželce: *Razuť, beř se přeč, biednice, nebť v ten čas ošiji líce* (= dám ti políček). Všude jsou v satirických básních věty blízké jazyku běžně mluvenému. Prof. Hrabák charakterizuje takto jazyk Satir: „Básníkova věta je často jakoby přímo zapsána z úst překotně mluvícího člověka, jehož potřeba vymluvit se je tak veliká, že neví, co říci dříve.“ Podobný charakter mají i jiné skladby 2. polovice 14. století, např. bajka *O lišce a džbánu* a konečně i *Nová rada*.

Druhá tendence, *lyrizace*, se nejvýrazněji projevila v nejvyspělejší skladbě předhusitské, v **legendě o sv. Kateřině**. Kateřinská legenda sice jako jiné legendy zachovává jednotu děje, vypravuje jej, ale je celá zaměřena na tzv. *aktualizaci* básnického jazyka. I ona stejně jako jiné skladby té doby využívá dialogů (i to je tehdejší tendence), ale klade důraz na velmi bohatý slovník, v němž jsou i slova ojedinelá. Je v ní také mnoho slov nově tvořených, pokud to na základě znalosti jiných děl můžeme posoudit. Zvláštní zálibu měl autor v slovech tvořených příponami *-ost* a *-stvie* a užíval jich asi vědomě, aby se neopakoval. Nacházíme tu slova *ustavičnost* i *ustavičenstvo* (= vytrvalost), *šlechtnost* i *šlechtenstvie*, *radost* i *radovanie*, *utěšení* i *útěcha*. Jako kdysi Modlitba Kunhutina miluje i tato legenda tvoření slov příponou *-úci*, ale na rozdíl od dřívějška je tvoří s významem intenzifikačním od adjektiv, např. *bělící*, *čistící*, *divící*, *drahící*, *milosrdnící* apod. Mnohá epiteta vyjadřují silný citový náboj skladby.

Pro kateřinskou legendu je po stránce syntaktické důležitý rozpor mezi veršovým schématem (a meziveršovými pauzami) a mezi melodií větnou. Jen výjimečně se věta kryje s veršem nebo dvojverším. V legendě je větná skladba velmi bohatá, je tu mnoho vět a souvětí podřadných, mnoho vět spojkových i vztahných. Podle Jana Vilikovského připadá na sto veršů jen 20 až 25 vět, ba některé větné periody dosahují dokonce délky 19 veršů. I tento fakt má blízko k uvedené prozaizační tendenci.

Podle názoru badatelů je u skladby důležité také zaměření na eufonii. Je to vidět už na souvětích, jež využívají velmi rozmanitých into-

nací a tak do značné míry oživují tradiční osmislabičný verš, v české poezii té doby už dost automatizovaný. Zaměření na eufonii je podřízen i výběr slov. Objevují se — sice zřídka — i anafory, paronomázie jako *div divný, div divící, malitká malost, pravda pravá, vlastní vlast*, najde se tu i opakování týchž hlásek (např. *kak jest krásná i pokojná*) atd.

Próza 14. století jest charakterizována především snahou přiblížit se propracované středověké próze latinské. Stejně jako v poezii kladli středověcí autoři i v próze důraz na formální stránku vět, rozváděli je v umělá souvětí, libovali si v participiálních i pasívních vazbách, přikládali velkou důležitost i stránce zvukové. Před 40 až 50 lety i čeští badatelé po vzoru badatelů francouzských a německých začali studovat rytmickou stránku takzvaných větných závěrů neboli *kursů* (latinsky *cursus*) a jejich studia využívali i k časovému zařazení památek a i k určování památek, jako např. proti R. Urbánkovi na obhajobu legendy Kristiánovy. Od 12. století se z papežské kanceláře šířily (skoro jako módy) některé rytmické závěry souvětí, vět a větných členů. Tyto závěry jsou časově určeny, z původních tří jejich počet vzrostl až na jedenáct.

Stejně jako v latinských i v českých textech byla dlouhá souvětí rozčleňována v několik kól přibližně stejného rozsahu a kóla se vyznačovala na konci mluvnickým i zvukovým paralelismem. Mohla tak poměrně často vzniknout rytmická a rýmovaná próza, která byla oblíbená hlavně v životech svatých a kázáních. Zvláště u textů předstítenských je patrná záliba v slovním rýmu a v asonanci, v rytmu a v důrazu na zvukovou stránku. Tyto jevy nacházíme v *Ráji duše*, později i ve *Štítném*, v *Husovi* a v *Tkadlečkovi*. Zvlášť rozvitá je po této stránce věta Štítného.

Ve 14. století vůbec dosahoval český jazyk vrcholu v próze Štítného. Jeho jazyk je dobře syntakticky propracován a nejspíš se i tvarově vzdaluje od jazyka mluveného. Přitom však i Štítný měl některé dialektismy, byly-li to v jeho době dialektismy. Podle jazyka jeho spisů známých se určuje i autorství spisů nepodepsaných. Tak se pracuje běžně, v staré době však musíme pro nedostatek materiálu být opatrnější než při určování autorství v dobách modernějších.

IV / Období husitské

Revoluce husitská byla charakterizována silným uplatněním živlu měšťanského a lidového. Tzv. třetí stav, který zahájil svůj boj o politické a kulturní uplatnění již na počátku 14. století, dostával v této době dalšího pomocníka v lidu venkovském, z něhož se převážně skládala husitská vojska. Husitské období i jeho období přípravné velmi podstatně zesilovalo význam promluv, kázání v jazyce národním, českém. Silně se projevovalo působení lidových kazatelů v známých poutích na hory, a s ním bylo jistě spojeno ovlivňování jazyka spisovného jazykem lidovým, jazykem běžně mluveným. Je to možno v tehdejší psané literatuře sledovat v slovní zásobě i v jednodušší větné skladbě. Do mnohých děl silněji pronikají jazykové změny počínající už v století 14. Kázáními se šíří znalost bible a celá jazyková schémata z bible pronikají do obecné známosti. Znalost bible v lidu byla velká, jak dosvědčuje Eneáš Piccolomini, později papež Pius II., ale z jeho svědectví sotva můžeme usuzovat, že ta znalost pramenila z vlastní četby. Je sice pravda, že z doby husitské máme zachováno mnoho celých opisů bible a velmi mnoho zlomků, ale to může být dokladem toho, že s hnutím husitským souhlasilo mnoho lidí vzdělanějších, že rostl zájem o věci náboženské. Jiná svědectví ukazují, že znalost čtení mezi prostým lidem nebyla o mnoho větší než v století předcházejícím. Z toho plyne závěr, že lid znal bibli i v podrobnostech z kázání, z předčítání, z poslechu. Latina byla ve svých funkcích omezována, zůstávala nadále jazykem vědy, hlavně v teologii. Jí psal svoje díla vzniklá z činnosti univerzitní Jan Hus, Jakoubek ze Stríbra, později Jan Rokycana a jiní. Čeština získala hlavní místo v náboženské literatuře propagační, v kázáních, v bojovních, zvláště satirických skladbách, v písních, a také v bohoslužbě. Tímto faktem vysvětlíme také rozdíly, které jsou mezi Štítným a Husem. Štítný vykládal po česku dogmata, nahrazoval tedy češtinou latinu a vytvářel spisovný jazyk upracovaný, který byl jistě dost obtížný i pro současníky. Jan Hus měřoval svůj jazyk podstatně víc k lidu, a byl tedy přístupnější a srozumitelnější. I v jazyce Husově však přetrvávají některé starší tendence, například sklon k novotvoření. Hus počesťoval latinské

termíny, např. *ukázka* = monstrance, *příští* = advent (toto je doslovný překlad), *bdění* = vigilie, *sřek* = syllaba, *čtena* = litera, *péro* = rafije, *hlasuplod*, *samohlas* = vocalis, *hlavizna* = kapitola, vysvětloval latinské termíny jednoslovné převodem do dvojslovných pojmenování, např. *alba* = *mešní košile*, *patron* = *podací pán*, za známé *penězoměnci* dal *peněz měnič*, tvořil nová slova skládáním, jako *smilnomluvec*, *křivochvalec*, *křivověrec* atd. U Husa se poprvé objevují také některá adjektiva, např. častá tvořená příponou *-vý* (*bublavý*, *chropavý*, *prázdnivý*, *švihavý*), poměrně mnoho adjektiv tvořených příponou *-tedlný*, *-dlný* (*přijímatetdlný*, *neporušedlný*, *neuzdravedlný*, *nevyčištědlný*), mnoho dalších složenin, *krvotoký*, *mnohořečný*, *pravomluvný*, *spolupodstatný* apod. Hus sám vědomě přibližoval svůj jazyk jazyku lidovému. Svědčí o tom známý citát „psal jsem, jak obyčejně mluvím“. Přitom Hus byl vynikající a poučený kazatel. Znal dobře zásady klasické rétoriky, dobře ovládal všechny řečnické prostředky. Rád se vyjadřoval v synonymních nebo antonymních dvojicích, na rozdíl od tehdejší i pozdější latiny psal souvětí často volná, nesevřená, odlišná od tehdy začínajícího a hlavně později kvetoucího humanismu. Hus usiloval o názornost a jeho tendenci k lidovosti dosvědčují častá přísloví, přirovnání, lidová úsloví atd. Hus měl totiž smysl pro tento život, nebyl jen suchý moralista, na hony mu byla vzdálena učenost odtržená od života. Jeho nepříliš dávno objevená takzvaná kvodlibetní kázání a promoční řeči (na univerzitě samozřejmě latinské) svědčí, že Hus měl vynikající smysl pro humor, pro satiru, pro reálnou skutečnost. Do latinských promluv promočních například vkládal české věty, zřejmě vzaté přímo z řeči lidu. Týká se to především období před vysvěcením Husa na kněžství. Takto např. charakterizuje kandidáta: „*Oculos eciam parvos et profundos retinet, hledí jako z krbu*“ (= má oči malé a hluboké). Ještě po roce 1409, tedy už po vysvěcení, u něho čteme: „*Ridetne, an se šklebí jako črt železko nalez?*“ (= což se nesměje, jako...). Vždy chtěl být srozumitelný „sprostným lidičkám“, čteme u něho dokonce lidové „*netrus na nás, až polezeš do nebe*“ apod.

Významné je také Husovo počesťování slov, jež byla do češtiny přijata z němčiny. Je to jednak projevem jeho teoretických úvah o jazyce, ale jistě také projevem husitského národnostního odporu k německým obyvatelům země. Hus ovšem nebyl šovinista, jak svědčí často citovaná slova „milejší je mi Němec dobrý než bratr zlý“. Ostatně tento postoj přijalo do značné míry i husitství vůbec, jak vidíme například z husitské skladby *Porok Koruny české* v slovech „Némce z země pak vyplejte, ... Leč sú kteří zachovali ... ty milujte jakožto bratří“. Známo je však také, že Hus měl vědomí sounáležitosti slovanské, že měl přímý a osobní vztah k Polákům (jeho kuchař i lékař byli Poláci), byl promotorem Martina z Křiževců, původem z Dalmácie

atd. Proti německým slovům mluví v známém místě z *Výkladu na Desatero*: „*Také mají se postaviti, aby česká řeč nevyhynula ... A věrně, jako Neemiáš, slyšav, ano dietky židovské mluvie odpoly azotsky, a ne-umějí židovsky, a proto je mrskal a bil: též nyní hodni by byli mrskanie Pražané a jiní Čechové, jenž mluvie odpoly česky a odpoly německy, říkajíc: tobolka za toboľka, liko za tyko, hantuch za ubrusec, šorc za zástěrku, knedlík za šišku, renlík za trénožku, pancieř za kruněř, mantlík za pláštiěk, hunškop za koňský náhlavek, marštale za konnici, mazhaus za vrchní sieň, trepky za chódy, hausknecht za domovní pacholek, forman za vozataj...*“. Tomuto citátu však nemusíme rozumět, že Hus byl zásadně proti cizím slovům. Snad byl jen proti současnému nebo nedávnému pronikání cizí, hlavně v té době ovšem německé terminologie do češtiny, jak by zde mohla svědčit slova *pancieř* za *kruněř* (obě slova jsou cizí), nebo jinde užívání slov *herynk*, *hynšt*, *maštalěř* aj.

Hořejší citát z *Desatera* bývá vykládán také jako svědectví Husova jihočeského původu (jeden čas se o něm pochybovalo) a svědectví tehdejších vývojových změn v českém jazyce, hlavně zanikání tvrdého *l* a lišení *i* a *y*.

Největší svědectví Husova smyslu pro jazyk a zájmu o něj vidí česká věda v spise *De orthographia*, jehož opis je sice zachován z poloviny 15. století, bez udání autora, jenž se ale běžně přisuzuje Husovi (není jistoty o době jeho vzniku — 1406? 1411?). V traktátu se projevují některé jazykovědné postoje a pohledy, rozpracované v jazykovědě až ve 20. století (např. frekvence hlásek a jejich skupin). Kniha svědčí také o velmi dobrém pozorovacím talentu, o znalostech nářečí a cizích jazyků. Tak např. se tu konstatuje dialektické *haš*, *noš* (je dosud v jižních Čechách), moravské *ve křu*, připomíná se výslovnost chlapců a žen, uvádí se maďarština atd. Hlavní je však zavedení diakritického pravopisu, tj. lišení hlásek neexistujících v latině tečkou a čárkou. Hus tedy píše *š*, *č*, *ž*, *l̇*, (= tvrdé *l*), *á*, *í*, *ú*... Tím ovšem chtěl odstranit pravopis spřežkový, který byl zdoluhavý a nedůsledný. Výslovně ponechal jen jednu spřežku, písmeno *ch*; svého výkladu využil i k vyslovení názorů proti některým současným jevům, např. proti nelišení *i* a *y*, proti opomíjení značení měkkosti retnic (píše *ṗ*, *ḃ*, *v̇*) atd. V svém traktátu probral Hus celou českou abecedu a sestavil text, v němž na každou hlásku uvádí jedno slovo. Jeho abeceda začíná: *A bude celé čeledi dáno dědičství*... Důležité jsou tu také popisy výslovnosti zanikajících hlásek *l* a *y*.

Celková charakteristika Husova hláskosloví a tvarosloví vypadá takto:

- a) V hláskosloví je Hus konzervativní. Do svých knih nepřijímal hláskové změny, které se počaly projevovat už ve století čtrnáctém,

a psal jen *ó, ú, ý*, nikoli *uo, au, aj (ej)*. Citovaný výklad o *l* a *y* svědčí, že se vědomě držel staršího stavu.

- b) Naproti tomu v tvarosloví byl Hus daleko méně konzervativní. Starobylé jednoduché tvary minulé v té době už zanikaly a husitská skladba *Kronika velmi pěkná o Janu Žižkovi* jim asi již za husitství nerozuměla, neužívá jich náležitě, Hus uváděl aorist a imperfektum skoro jen v biblických citátech, v 1. osobě prezenta psal už koncovku *-m*, *slyším, umiem, volám*, užíval daleko víc než předchozí doba složených tvarů adjektivních, upadal u něho i duál apod.
- c) O slovní zásobě a větné skladbě jsme už mluvili vpředu.

Velmi podobně jako jazyk Husův je charakterizován i jazyk ostatních husitských autorů a Husových následovníků. Je možno říci, že se u všech jazyk psaný přibližuje jazyku mluvenému, například u Petra Chelčického.

Petr Chelčický sám neuměl mnoho latinsky. Byl však horlivý čtenář bible a biblický jazyk si i v husitství zachovával svůj styl. Je pravda, že např. u Husa jsou změny biblického jazyka také, ale nejsou tak pronikavé. U Chelčického se také projevuje tendence k jazyku lidovému, a to i v biblickém jazyku. Zdá se, že se v spisovném jazyce Chelčického projevuje nedostatek univerzitního vzdělání v stylistice. Proto se v jeho jazyce sice nacházejí ohlasy této učenosti a vyspělosti v rozsáhlých výčtech, častých apostrofách, dlouhých periodách často zlomených anakoluty, ale vedle toho je zde prostý, přiléhavý výraz, leckdy drsný a rozhořčený. Chelčický se nebojí ani drsných přirovnání, například v Postile: „*Ale co svini platno jest, ač by ji králem zvolili? Pro- toť ona více o lajno smrduté stojí než o korunu královskou*“. Nebo kněží prý „*kostel sobě zavěsili jako vymeno u krávy, aby skrze něj a skrze svátosti vždy lid dojili*“, apod.

Stejně prostý výraz nacházíme i v husitských skladbách písňových a jiných. Důraz se v nich klade vždy na obsah, jsou většinou věroučné nebo bojovné, nebojí se ironie nebo dvojsmyslu, a proto bojují velmi účinně. Totéž však je možno říci i o skladbách a písních strany podjednou.

V době husitské pronikalo české válečnické umění i názvosloví do různých zemí Evropy. Tak do Polska pronikla slova *hasło, hakownica, chorochewny, kus, piczczała, rucznic, walny*. České termíny přešly i do jiných jazyků a v mnohých značně pozměněné trvají dodnes, ba dokonce některé se v této pozměněné podobě do češtiny z cizích jazyků vrátily. Můžeme si ty změny ukázat např. na termínu *píšťala* (druh pušky, malého děla), jenž přešel do francouzštiny v podobě *pistolet* a v 17. století se jako *pistole* do našeho jazyka vrátil. Podobně přešlo do francouzštiny, do němčiny, do maďarštiny a z němčiny i do ruštiny

slovo *houfnice* (německy nakonec *Haubitze*, rusky *gaubica*). Slovo *hákovnice* má ohlas v polštině (*hakownica*), ve francouzštině, v rumunštině aj. Problematické je často uváděné slovo *tábor*. Uvádívá se jako doklad vlivu českého, ale je to tvrzení sporné.

V. / Český jazyk za humanismu

1. CHARAKTERISTIKA HUMANISMU A JEHO PRONIKÁNÍ K NÁM

Po potlačení husitského hnutí se u nás jako jinde v Evropě počínal velmi silně uplatňovat názorový, životní a umělecký směr, který se běžně označuje jako humanismus a renesance. U nás vládl až do počátku 17. století. Tento nový názorový svět souvisel s obecným sociálním vývojem v Evropě, především s rozvojem měst, s rozvojem měšťanského podnikání a ovšem i s rozvojem politické moci měst. Humanismus vznikal a rozvíjel se nejdříve v Itálii (už ve 13. a 14. století) v souvislosti s rozvojem měst severoitalských, severoitalských městských republik. Měšťanův smysl pro realitu tohoto pozemského života, jeho znalost cizích zemí, jak ji přinášel především obchod, a možnost zpříjemnit si život už na této zemi (proti předchozímu zdůrazňování důležitosti života posmrtného) byly silným činitelem hospodářským, politickým i kulturním. Tento myšlenkový směr přinášel s sebou i rozvoj národních literatur, v Itálii se formoval spisovný jazyk italský, ve Francii se rozvíjela i světská literatura, a vliv humanismu se projevoval i v jiných zemích. Už za křižáckých válek poznávala Evropa svět východní a starověk, a podle Engelse „*z rukopisů zachráněných z pádu Byzance, v antických sochách vykopaných z římských sutin vzešel užaslému Západu nový svět, řecký starověk*“. A tak se v 13. a 14. století obrodil starověk s antickým ideálem krásy, s příklonem k životu a se smyslem pro umění a jeho otázky. Rozvíjela se studia antiky, shledávaly se rukopisy řeckých a hlavně pak římských básníků a filozofů a studovaly se, a tak se postupně prolamovalo pouto církve a bezvýhradný, jediné vládnoucí vliv jejích dogmat. Teprve tehdy lidé začínali poznávat skutečný svět.

K nám začal pronikat humanismus už za Karla IV. ve 14. století. Otcovským přítelem Karla byl jeden z prvních velkých humanistických básníků Francesco Petrarca a biskup Jan ze Středy v latinských dopisech zřejmě humanismu velmi podléhal. Mluvívá se někdy u nás o „karlovském“ humanismu. Další rozvoj tohoto směru byl však u nás

zastaven revolucí husitskou. Snad to souvisí i s úpadkem vlivu latiny v některých sférách života, s počestněním měst, s odchodem mnohých vzdělanců od nás po vydání Dekretu kutnohorského a zcela určitě se zaměřením celého života na osvobození — alespoň částečné — poddaného člověka z těsných feudálních pout.

Až v 2. polovici 15. století se znova naplno začaly uplatňovat v našich zemích humanistické názory a vlivy. To také proto, že se po husitství hospodářské poměry u nás velmi změnily. Šlechta nespolehala už výhradně na peněžní rentu ze svého majetku, začala se sama ujímat hospodaření, dále opouštěla svá nepohodlná středověká sídla, scházela z nich blíž mezi poddané a měla je tak víc na očích, rozvíjela svoje statky a s nimi spojené podnikatelské výroby. Poddaní tím však dále trpěli. Šlechta zaokrouhlovala svoje statky tím, že zabírala půdu poddaných a lidi z ní vyháněla, zakládala rybníky (je to doba jihočeského, pardubického a jiného rybníkářství), lesy, chmelnice, pivovary, otevírala doly na železnou rudu a na stříbro. V této době dále rostl a v obchodním podnikání dále bohatl městský patriciát. Města byla od válek husitských jako nový stav zastoupena na sněmech a bojovala se šlechtou o moc. Roku 1526 nastoupili u nás Habsburkové, kteří měli v té době nové pojetí absolutistického, centralizovaného státu. Bojem těchto tří partnerů je charakterizováno celé 16. století a první pětina století 17. Nejdříve v tomto boji podlehla města, později i nekatolická šlechta. Venkovský lid i městská chudina trpěla a občas se bouřily, ale do věcí veřejných trvaleji zasahovat nemohly. Rostl však počet inteligence, která často s venkovským lidem sympatizovala, avšak také sama bohatla, a měla podíl i na kulturním životě. Svědčí o tom i nebývalý počet lidí, jejichž latinské verše jsou zachovány (např. v soupise tehdejších „básníků“ je u prvních tří písmen abecedy na 900 lidí).

Za humanismu rostl nebývalou měrou počet čtenářů. Bylo to způsobeno i vynálezem knihtisku (první tištěná kniha v Plzni po r. 1468), který se také podílel na rozvoji národní literatury. Tato nová vlna humanismu, v pořadí vlastně už druhá (po humanismu „karlovském“), přicházela v 2. polovině 15. století a měla převážný charakter učenec-ký, vědecký. Oživovala především řecko-římskou vzdělanost a v dílech oživovala ideál antické, klasické formy. Tento humanismus měl mezinárodní charakter, napájel se z cizích pramenů, jeho přívrženci psali většinou latinsky, pohrdali národním jazykem i prostým lidem, hlavním nositelem tohoto národního jazyka. Projevuje se to například na Bohuslavu Hasištejnském z Lobkovic. Zastánci tohoto směru se začali odvracet od latiny středověké, psali latinou klasickou a uměle ji propracovávali podle zásad tehdejší doby, vyslovených nejlépe v jednom latinském spise *Vallově* (tehdy obecně známém) nazvaném *Ele-*

gantiarum linguae latinae libri (tj. Knihy elegance jazyka latinského).

Brzy se však u nás proti názorům tohoto latinského humanismu začal projevovat odpor, a přitom se podle jeho zásad začal propracovávat jazyk mateřský. Těmto humanistům českým psát latinsky znamenalo podle Všehrda přilévat vody do latinského moře. Objevilo se mnoho projevů chválících a hájících český jazyk. Z nich uvedme slova Viktorina Kornela ze Všehrd z *Knih o napravení padlého* a slova Jana Blahoslava z *Přidání ke gramatice české*. Všehrd píše: „*Nebenie jazyk český tak úzký, ani tak nehladký, jakož se některým zdá. Co se pak hladkosti jeho dotýče, neviem, by tak výmluvně, tak ozdobně, tak lahodně všecko jazykem českým povédieno býti nemohlo, jako řeckým nebo latinským, bychom se toliko snažili a jedni mimo druhé chvátili, abychom jej vyzdvíhali, tudiež by jazyk český hojný, mnohý, vytřený a sebe světlejší vidien býti mohl a pulérovanejší.*“ Blahoslavova slova jsou tato: „*Od některých rozumných a učených lidí jazyk český zvláštní chválu má, že by velikou k tomu, aby ušlechtilý a ozdobný byl, snadnost měl i pro jakous zvláštní hladkost pronuntiationis i pro velikou hojnost, čímž obojím německý jazyk i jiné některé v mnohých věcech převyšuje.*“ Podobně mluvili před Blahoslavem i Václav Písecký, Řehoř Hrubý z Jelení a jiní autoři. Z jejich projevů můžeme vyvodit požadavky, s nimiž přistupovali k českému jazyku: žádali si spisovný jazyk bohatý lexikálně, především synonymicky, schopný vyjadřovat jemné významové a myšlenkové rozdíly. Žádali si jazyk rytmičný a eufonicky propracovaný. Všem těmto autorům byl společný názor, že spisovný jazyk je útvar svébytný, že má být vzdálen od jazyka pohůnků a hnojkydů. Chtěli jej neustále obohacovat mnohými způsoby, i přijímáním slovníkových a syntaktických vlivů cizích.

2. HUMANISTICKÉ PRÁCE O ČESKÉM JAZYCE A NÁZORY NA NĚJ

Není tedy div, že se v této době vyskytuje daleko víc pokusů vyslovovat tyto názory i v mluvnických a slovníkových pracích, obdobných evropsky známým a rozšířeným pracím latinským. V 16. století vzniklo několik mluvnic, které mají jak pro poznání mluvnických a stylistických názorů autorů, tak pro poznání českého jazyka té doby velký význam. Máme o nich v naší odborné literatuře sice jednotlivá pojednání, ale jako celek postrádá dosud české mluvnictví a slovníkářství 16. století souhrnnou práci. Tyto mluvnice jsou projevem českého humanismu utrakvistického, ba možno říci českobratrského. Tento humanismus spojoval náboženské cítění, v té době u nás zvlášť živé, s humanistickou touhou po plném, bohatém životě a s humanistickým

pěstováním věd a umění. Byl to humanismus národní a vědecký. Ten k životním projevům, a také ovšem k jazyku, přistupoval z hlediska vědy, samozřejmě humanistické. Nevíme dosud, do jaké míry a zda vůbec jsou české mluvnice 16. století ohlasem mluvnictví cizího, ale nějaké vztahy k němu se dají předpokládat. V západních zemích se v té době mluvnictví silně rozvíjelo. Objevovaly se jednak mluvnice latiny, z nichž knihu *Elegantiae Laurentia Vally* z roku 1471 jsme zde již připomněli, ale psalo se hojně mluvnice i u Italů, u Francouzů a v 2. polovině 16. století i u Němců.

Všechny české mluvnice spojují některé znaky, a to:

- a) Pokládají antické jazyky, latinu a řečtinu, za jazyky vzorové, v pozdějších letech z nich vyzdvihují zvláště řečtinu a snaží se dokázat příbuznost svého jazyka s ní. Tak např. předčasně zesnulý mladý humanista Václav Písecký byl přesvědčen, že čeština je bližší řečtině než latině. Vcelku však naši gramatikové těmito srovnávacím úvahám příliš nepodlehli. Mnozí, jako Daniel Adam z Velešlavína, mluvili proti lidem, kteří „nětco málo latinou, vlastinou nebo němčinou usta sobě proplákše“, nechtou české knihy, ani je nekupují, aby nebyli podobní „lejkům“ (tj. neznaalcům).
- b) Nejčastěji si všímají především hláskosloví, správné výslovnosti a pravopisu, soustřeďují se často na tzv. etymologii, tj. v podstatě na tvarosloví a spojování slov. Tak tomu ostatně bylo i v cizích mluvnicích.
- c) Všichni autoři se vyznávají z lásky k českému jazyku, vyvyšují jej často nad ostatní jazyky a snaží se jej zbavit cizích vlivů příliš nápadných. Jazyk přitom hodnotí z hlediska estetického, tříbí jej ve jménu ušlechtilosti, lahodnosti, hojnosti, ozdobnosti a jiných atributů. Nemají přitom pevná kritéria, a protože každý vidí lahodnost v něčem jiném, jsou často subjektivní. Přitom i oni podléhají vlivům latiny jakožto běžného jazyka mezinárodního a jazyka vědy.

Za humanismu, hlavně v 2. polovině 16. století, pokračují v české literatuře projevy vědomí příslušnosti češtiny k slovanským jazykům. Vědomosti o slovanském světě byly ovšem nevalné a znalost fakt byla nepřesná. Slovanské vědomí se například projevuje u **Matouše Benešovského**, řečeného **Philonomus**. Benešovský byl poslední utrakvistický superior kláštera Na Slovanech, a proto je u něho lehce pochopitelná jednak znalost staroslověnštiny a církevní slovanštiny, jednak rozdělení slovanských jazyků. Napsal jednak spis *Grammatica Bohemica* (r. 1577), jednak o deset let později *Knížku slov českých vyložených, odkud svůj počátek mají, totiž jaký jest jejich rozum*. V této knížce také

hájí český jazyk proti nařčením, že je „velmi úzký“, mluví proti německým slovům v češtině (doporučuje např. *vejvoda* místo *polní hejtman*, *ouředník* místo *hejtman*), mluví proti slovům latinským, tvrdí, že „více než sto zemí jest, v kterých naším slovanským jazykem mluví“, odvolává se na polštinu, srbocharvátštinu, na „ruskou řeč“ (tj. na ukrajinštinu), má vědomí o „moskevské řeči“, tj. o ruštině.

O sounáležitosti slovanských jazyků a národů věděl také **Daniel Adam z Veleslavína**. Jako už mnozí čeští kulturní představitelé před ním (zde už jsme vzpomněli např. Jana Husa) měl těsný vztah zvláště k Polákům, jejichž jazyk prohlašoval za zvlášť blízký a srozumitelný. Lze tak soudit i z faktu, že jako vydavatel připojil k překladu Mathioliho *Herbáře jinak Bylináře* vedle rejstříku latinského a českého i rejstřík polský, takže zřejmě s polskými čtenáři počítal.

O stycích s Poláky svědčí i literární činnost Poláka **Bartoloměje Paprockého z Hlohol a Paprocké Vůle**, jehož činnost u nás souvisí také s některými fakty politickými. Tak například katoličtí páni v Čechách pomýšleli spolu s panovníkem na vytvoření ohromné říše ze všech Slovanů (i Rusů) pod katolickým panovníkem. Katolíci také počítali s využitím vzájemnosti česko-polské k získání polské koruny katolickému rodu, vzájemnost česko-jihoslovanská jim měla být oporou v boji proti Turkům atd.

Českému jazyku bylo v 16. století a na počátku století 17. věnováno několik mluvnic, z nichž nejdůležitější jsou tři: *Gramatika česká* autorů *Optáta, Gzela a Filomatesa* (1533), *Deklarací na Grammatiku českou* od *Jana Blahoslava* (1571) a *Grammaticae bohemicae libri duo* (tj. Dvě knihy o české mluvnici, 1603) od *Nudožerského*.

Beneš Optát, Petr Gzel a Václav Filomates vydali svou gramatiku v Náměšti na Moravě r. 1533 a opírali se v ní o překlad Nového zákona stejně jako později se o svůj překlad téže knihy opíral Jan Blahoslav. Tři autoři první naší mluvnické práce po Husovi jsou představiteli ryzího humanismu v názoru na jazyk. V předmluvě k oddílu Etymologií, tj. etymologie, říká Filomates často citovaná slova, že „kdož prvé z Donátu (tj. z latinské učebnice té doby, F. C.) polévky školské nezakusil a oust sobě neproplákl, tenť nesrozumí spisu tomuto; neb se v něm latina s češtinou proměšuje, a jinak Etymologia sepsána býti nemůže.“ Abychom rozuměli: nechce tím obohacovat češtinu slovy latinskými, ale potřebuje jich k výkladu. Filomates se stejně jako jiní humanističtí autoři (i Blahoslav) vyznačuje tím, že do svého výkladu bez poznámky vplétá latinské věty, protože zřejmě latinskou řečí umí odborné věci lépe vysvětlit než česky. Náměštská mluvnice dokonce sama proti užívání cizích slov nad únosnou míru mluví takto: „*Anobrž proč lidé toho jazyku, v němž se zrodili, krásy zanedbávají a cizími slovy odlecskuds příšlými kaziti jej dopouštějí?*“

Význam této mluvnice se projevuje v několika ohledech. Především tu Optát mluví o českém pravopise a snaží se jej ustálit. Dotavadní jazyk, tj. jazyk z konce 15. století, byl značně nejednotný v pravopise, tvarosloví a fonologii. Jak už víme, v 16. století se silně rozvíjel knihtisk, a Optátův oddíl o pravopise, ne-li celá mluvnice, je reakcí na požadavky tiskařů, kdežto písaři byli stále konzervativní. Autoři náměštské mluvnice už z tohoto důvodu vycházeli ze současných potřeb a na současném životě a jazyce založili celou mluvnici. Neuznávali dvojhlásky *ie*, *uo* a jiné jevy, ale psali už *í*, *ů*, chtěli psát *y* místo *g* (= *j*), ale naproti tomu doporučovali lišit akuzativ a instrumentál dvojicí *ú* — *au* (akuz. *krásnú*, instr. *krásnau*). V Etymologii se pak Filomates vysmíval slovesným jednoduchým tvarům minulým, užívání pomocného slovesa v 3. os. minulého času (nikoli tedy *řekl jest*, ale jen *řekl*). Pomocné sloveso v 3. osobě totiž zanikalo už v staré češtině, aorist a imperfektum zanikaly už asi od počátku 15. století, a od konce 15. století pozorujeme, že ani autoři projevující se literárně neumějí ty tvary utvořit, i když jich zřejmě užívat chtějí. Filomates se v mluvnici smál, že „*ten nebohý, bíše, obojího jsa pohlaví a rozličných stavův, divné věci působíše*“. Jak soudí někteří dnešní badatelé, duál byl v úpadku už v době předhistorické, ale v době historické se jeho zbytky hlavně u jmen houževnatě držely. V 16. století upadal v zapomenutí. Gramatikové a někteří jiní autoři jej často drželi uměle, aby zachovali jednak starý charakter biblického jazyka, jednak aby (jako v bibli) skutečně rozlišovali duál a plurál. Autoři náměštské gramatiky se duálu zbavovali: „Je to řeč hrubá, díš-li: pověděl *dvěma bratroma svýma*.“ Stavěli se v tomto ohledu proti tradici, výslovně se odvolávali na knihu Vallovu, modernizovali i jazyk bible a v tom následovali velký humanistický vzor celého 16. století, Erasma Rotterdamského, který také nesouhlasil se zachováváním tradičního starého jazyka Písma. U nás po vzoru autorů náměštské mluvnice pracovala a psala především tehdejší humanistická Morava, soustředěná na biskupském dvoře olomouckém.

Filomatesova kniha, vypracovávající jistá pravidla (regule) a připouštějící jen málo výjimek, působila ovšem i v Čechách, zvláště na pravopis. Optátova pravidla byla sice dost konzervativní, ale přesto dost silně ovlivňovala úzus. Náměštské mluvnice si vážil například známý pražský tiskař Jiří Melantrich z Aventina: tiskl už *víra*, *míra*, *můj dům*, ale nikoli důsledně (čteme u něho například větu *Duom můj duom modlitby slauti bude.*). Měl samostatný přístup k některým radám (odsudkům) Filomatesovým, psal *dvěma* proti náměštskému *dvoum*, vůbec už neužíval jednoduchých préterit atd.

Často opačného názoru než skupina Filomatesova byl v své knize *Deklarací na Gramatiku českou* z roku 1571 Jan Blahoslav. Je to kniha

poznámek k předchozí Gramatice náměštské (proto píšeme proti běžné zvyklosti velké *G*) a samostatných pozorování vzešlých z překladu Nového zákona. Na knize pracoval Blahoslav dvacet let a dokončil ji v roce své smrti. Tiskem vyšla až v polovině minulého století.

Blahoslav vycházel i v svém překladu Nového zákona z jiné předlohy než skupina náměštská. Byl typický český bratr a v své době jako bratrský biskup a známý spisovatel byl i představitelem názorů jednoty. Humanismus vůbec si zachovával úctu k tradici a příslušníci jednoty bratrské ještě dokonce víc než jiná vyznání. Projevovalo se to zvláště v překladech bible. Je dokonce možno říci, že jednoty byla značně konzervativní, jak ukazuje postoj jedné její části ke vzdělání (viz *Filipiku proti misomusům*). Některé konzervativní názory se ob-
rážejí i v Blahoslavově mluvnici. Už v úvodu své knihy si Blahoslav postěžoval, že český jazyk v jeho době upadá. Chválil přitom mluvu autorů starších. V *Přidání věci ke gramatice příhodných* podával charakteristiku a také kritiku svých předchůdců. Tak například nacházel u Husa „některé nepřipadné archaismy“, Chelčický nebyl „zlý Čech“, Blahoslavův současník (a do jisté míry i protivník) Jan Augusta prý psal velmi dobrou češtinou, ale vězení prý způsobilo, že byl někdy až „copiosus et exultans“ (hojný, tj. mnohomluvný, a nadneseného stylu) a svou řeč „některými novými slovy, jichž neužívali, jako *zkoloubil se, řediti* etc. tak drobet překřepčoval“. Některým jiným současníkům vytýkal Blahoslav „selská slova“ nebo slova nově vymyšlená, jako „*slonokostlová stolice*“.

Blahoslavova úcta k tradici se v jeho Gramatice projevovala nesouhlasem, dost často opatrným, s některými názory mluvnice Filomatesovy. Stěžoval si například, že „*se již užívání jeho* (tj. aoristu a imperfekta, F. C.) *netrefí, zvláště když i tak jest shaněno od toho kněze* (tj. Filomatesa, F. C.) *a od mnohých jeho následovníkův u velikou vzato ošklivost*“. Podobným způsobem hájí Blahoslav i pomocná slovesa *jest* a *jsou* v 3. os. perfekta. Pokud šlo o duál, Blahoslav upozornil skoro rozhořčeně, že tvar *bratroma svýma* (zde výše uváděný) je dativ duálu, nikoli plurálu, a vysvětloval, že z duálu „jen nějací kouskové zůstávají“. Zamítal, jistě po právu, Filomatesovo lišení akuzativu a instrumentálu dvojhláskou *ou*, *novú* a *novau* (viz výše).

Poněvadž Blahoslav měl velký podíl na překladu Bible kralické (jeho překlad Nového zákona byl do ní pojat jako součást), a protože bratří, jak jsme už řekli, dávali přednost archaickému textu zvláště v překladu bible, byl i jazyk Bible kralické už v své době poněkud archaický. V hláskosloví se rozhodoval pro typ starší, nepřijímal tedy změnu *y* v *aj(ej)* — *pýcha*, nepřijímal protetické *v* — *oči*, úzení *é* v *i* — *krásného*, ponechával dvojí *l*, v tvarosloví jen zřídka přijímal v 7. pl. analogickou koncovku *-mi*, občas, zvláště po číslovce *dva*,

užíval duálu, zato však proti staršímu období užíval už více složených tvarů adjektiv než tvarů jmenných atd. Překlad Bible kralické byl výsledkem činnosti první naší vědecké překladatelské školy a ještě v době následujícího útlaku plnil důležitou úlohu pro český lid. Byly tedy Ivančice (a vedle nich Kralice a Náměšť) v 16. století nekatolickým kulturním centrem, na jehož činnosti se vedle Blahoslava podílelo mnoho lidí.

Celkem je možno charakterizovat Blahoslavovy názory projevené v mluvnici i jinde těmito body:

- a) Je třeba dbáti ducha jazyka, zvláště v náležitém „složení slov“ („to, co u latiníka slove phrasis“).
- b) Je třeba dbát ustáleného zvyku, nepřijímat zbytečné novoty. (Proto Blahoslav zamítal i slova, která sice nejsou proti gramatice, ale jsou nezvyklá, např. *spasování* proti *spasení*.)
- c) Cizích slov se má užívat jen tam, kde česká slova významem nestačí. Cizí slova jsou ozdobou jazyka, a proto se nemá užívat slov lecjakýchs. Někdy sice Blahoslav archaismy odmítal (např. u Husa), ale jindy litoval, že slova a tvary zanikají (např. aorist, imperfektum).
- d) Jazyk je třeba posuzovat také z hlediska estetického. Není dobré jej vtěsňovat do pravidel, regulí. (Proto i zřejmé chyby vykládal Blahoslav jako básnické figury, např. *anakolut* — to přetrvalo z humanistické poetiky až do 20. století).
- e) Jazyk je třeba vidět v jeho stylistickém rozlišení. Jiný je jazyk Písma, jiný je jazyk lidu. Nedobře činí ti, kdo by chtěli, aby zákon boží „sobě toliko pohůnkové na pastvišti čtli, v něm sobě obyčejné mluvení majíce“. Nový zákon je „více k tomu, aby v společném shromáždění lidí bohabojících rozličných stavů... čten byl a důstojně v uších jejich zněl“.
- f) Při posuzování jazyka se má brát zřetel na eufonii. To byl názor hojně rozšířený. Je si přitom třeba připomenout, že i Filomates i Blahoslav napsali *Musicu* a že od Blahoslava pochází i spisek *Vady kazatelů* (vedle nedochovaného *Přednosti kazatelů*). Jde tedy o to, aby česká řeč byla vytríbená po všech stránkách.

Ani mluvnice Filomatesova (takto ji označoval Blahoslav), ani mluvnice Blahoslavova nejsou knihy, jaké známe dnes. Jak jsme viděli, jsou to spíše poznámky a pozorování vyšlá z jiné práce, především překladatelské, a soubor názorů na některé jevy. Nejsou to tedy systematické mluvnice dnešního způsobu. Takovou mluvnici napsal až Vavřinec Benedikti z Nudožer (slovensky z *Nedožier* — 1603). Benedikti podal přehled celé soustavy jazyka zřejmě také na základě Bible

kralické. Kniha počíná také výkladem o pravopise a o výslovnosti, potom podává přehled tvarosloví a skladby jednoduché věty. Zná však i řeč lidovou, ví o rozšířené změně *y* v *ej*, o běžném úženi *é* v *í*. Jako jeho předchůdci a rozdílně od svých následovníků z 2. poloviny 17. století hodnotí tvary lidové a spisovné. Elegantnější je podle něho typ *česká děvčata* proti *české děvčata* (svědčí to však už o běžné existenci tohoto typu), ale předjímá už složené skloňování přídavných jmen přivlastňovacích (*Janového*) atd.

Nudožerského mluvnicka je jako celek v naší literatuře novým, ale v jednotlivostech měla už předchůdce. Například první přehled paradigmát jmen i sloves napsal už r. 1577 v citované české gramatice *Matouš Benešovský*.

Mluvíme-li o humanistických názorech na jazyk, nesmíme zapomenout na **Jana Amose Komenského**. Ten sice žil z větší části v období pobělohorském, ale jeho jazyk a styl i jeho názory na jazyk patří do oblasti jednoty bratrské. Vždyť byl jejím posledním biskupem. V názorech na jazyk byl sice poplatný své době, ale vyslovoval mnohé názory velmi moderní, ba skoro bychom mohli říci, že dnešní. Jsou znalci jeho díla, kteří pokládají Komenského za největšího českého jazykovědce před Dobrovským. Komenský sice žádné speciální dílo o jazyce nenapsal, ale jeho názory se dají vyabstrahovat z jeho spisů jiných, zvláště didaktických. Jeho zájem o jazyk dosvědčují také jeho zmínky o starších slovnících a slovníkářích, jako byli *Zikmund z Jelení*, *Reschel*, *Veleslavin*. O zájmu o jazyk svědčí konečně Komenského chystaný *Thesaurus*, jehož některá hesla známe z pozdějšího rukopisného slovníku Rosova. Komenského názory je možno shrnout takto:

Jazyk je nejdůležitější prostředek vzájemného vztahu a dorozumění mezi lidmi. Proto také jako nástroji, jímž možno čerpat vzdělání a sdělovat je jiným, učíme se cizím jazykům. Věci, mysl a řeč jsou ve vzájemné souvislosti. Jazyk je prostředkem správného poznání reality. Řeč je jedním z nejdůležitějších projevů, jimiž se člověk liší od živočichů. Jiný takový projev je rozum. Je tedy třeba pěstovat rozum i řeč, řeč zvláště proto, že vyjadřuje naše myšlení artikulovanými zvuky (*loqui est cogitata verbis proserre*). Gramatika jest pak „umění dobře mluvit“ (*ars bene loquendi*).

Proto Komenský věnoval velkou pozornost řeči mateřské. Řeči národů jsou podle něho výsledkem lidské píce nebo nedbalosti stejně jako jiné dovednosti. Podle Komenského je třeba národním jazykům věnovat velkou péči, aby národům stačily, aby nebylo třeba znešvařovat je cizomluvy. Komenský stejně jako humanisté 16. století dospíval k přesvědčení, že čeština je schopna vyjádřit cokoli; proto v předmluvě k *Theatru universitatis rerum* hájil češtinu před výtkami malého bohatství a malého půvabu. A tak Komenský také uvažoval o tom,

jak tříbit mateřské jazyky. Jako jiní i on věnoval největší pozornost slovní zásobě jazyka. Přitom jako jiní upozorňoval na bohatství latiny, ale zároveň si byl vědom, že latina všude jako vzor nestačí, že se každý jazyk má řídit svými vlastními zákony, „aby místo vzdělávání jazyků nevzcházelo jazyků míšení a rušení“. Slovník má být propracovaný, bohatý zvláště na synonyma, neboť to podle Komenského patří mezi ozdoby jazyka a stylu. Synonyma však nemají znamenat zcela totéž, neboť jinak by byla zbytečná.

Zajímavé jsou také Komenského názory na způsoby obohacování slovní zásoby. Tam, kde nestačí slova dosavadní, například ve vědách, je dobře tvořit slova nová. Je však možno i slova přejímat z cizích jazyků, ale tak, aby jazyk zůstal všeobecně srozumitelný. Komenský varoval před přehnaným přejímáním cizomluvů. To prý dělají Francouzi. Tu i jinde se projevuje u Komenského i zřetel sociální. Jazyk má být sice bohatý, ozdobný, slova se mají snadně a líbezně vyslovovat, ale je třeba stále dbát obecné srozumitelnosti. Proto se při tříbení jazyka musí dbát i jazykové zvyklosti, která je vyjádřena jazykovými pravidly.

Proto by bylo vhodné sestavovat slovníky národních jazyků, v nichž by se slova vykládala i věcně. Komenský tedy volal po slovnících věcných, naučných, řazených abecedně. Vykládaly by se v nich i zásady tvoření nových slov, vymezovaly by se v nich významy základní i odvozené, přitom by se přihlíželo také k jadrnosti, ozdobnosti výrazu atd. Takovým slovníkem, který by ztělesňoval Komenského názory, měl být jeho *Thesaurus linguae bohemicae*, k němuž jak známo shromažďoval materiál čtyřicet let. Tento slovník měl být vůbec vyvrcho- lením humanistické práce o jazyce. Pro poznání autorových názorů i pro poznání humanistické češtiny je nenahraditelná škoda, že Komenského materiál shořel r. 1656 v Lešně.

3. TAKZVANÝ BRATRSKÝ PRAVOPIS

Vlivem tisku i vlivem gramatik se pravopis v 16. století do značné míry sjednotil. Nepřevzal se starší pravopis spřežkový, protože se mu vytýkala nejasnost (uvádí se např. psané *drzel*, které bylo možno čísti jako *dřel* i *držel*), ale nepřevzal se zcela ani pravopis diakritický, i když je pravopisu bratrského základem, hlavně v označování palatálních souhlásek *č, ž, ř* (s háčkem místo starší tečky), dlouhých samohlásek *á, é...* Zpravidla se v odborné literatuře uvádějí tyto zásady bratrského pravopisu:

Psalo se *č, ž, ř*, ale vždy // pro označení souhlásky *š* (dvojitě tzv.

dlouhé /), a často také *rz* pro označení ř. V rukopisech se často píše *cz* pro označení *c* i *č*.

Protože se v středověké latině četlo psané *g* jako souhláska *j* (viz starší výslovnost, ještě u Máchy, slova *anjel* za latinské *angellus*), označovala se i v bratrském pravopise souhláska *j* písmenem *g*, někdy také písmenem *y* (hlavně v superlativu *ney-*, Optát to navrhoval psát obecně). Mělo-li se psané *g* číst jako *g*, psal se nad ním háček (ǵ).

Po souhláskách *c*, *z*, */* se vždy psalo *y* (tak se i vyslovovalo), např. *cyzý fýla*. Spojka *i* se psala *y*.

Jak už bylo řečeno, délka samohlásek se označovala čárkou, jen dlouhé *i* se značilo písmenem *j*.

Měkkost u souhlásek *đ*, *ť*, *ň* se jako dnes před samohláskou *e* označovala háčkem nad touto samohláskou.

Tisklo se dvojí *l*, souhláska *l* prostá a tzv. *l* „s bříškem“. Slabiky *di*, *ti*, *ni* se čtly jako dnes (psalo se tedy jako dnes *děti*, *nitěný*).

Souhláska *v* se často značila dvojitým *w*.

Dvojhlasika *ou* se psala *au*, i když se už od počátku století vyslovovala jako dnes.

Tento bratrský pravopis trval v podstatě až do počátku obrození vlastně v psaní *w* a *au* až do konce obrození.

4. VLIVY LATINY NA HUMANISTICKOU ČEŠTINU

Vlivy latinské skladby, o nichž jsme mluvili už u Štítného, projevovaly se po celou dobu humanismu, u jednotlivých autorů ovšem v různé intenzitě.

Především se v psaném jazyce projevovala záliba v složitých periodách, přesně dělených na předvěti a závěti (protasis a apodosis). Bylo by možné uvádět množství dokladů z děl původních i přeložených, ale my si zde uvedeme jen doklad z konce tohoto období, od Komenského: „*Jiných, kteří se v tento život a věci jeho tak byli pohřížili, že na budoucí zapomněli, svědomí teprv procituje a myslí oči otvírá, když život ten, o němž jako budoucím věděti nechtěli, jako přítomný již cítí: a vědí-li ještě nějakou k Bohu cestu, teprv se jí chytají voláním, pláčem, nařizováním za sebe obětí etc., tak se vždy k tomu, co nastává, strojíce.*“

S touto zálibou v složité větné stavbě souvisí i znaky ostatní. N přibývá však nových syntaktických prostředků, ale starší prostředky se precizují, ustaluje se význam některých spojek, např. spojky *ač*, *ačkoli* (tato spojka měla do této doby i význam podmiňovací, jako např. u Dalimila: *ač je nyní potepemy, věčnou slávu i pamět vezmemy*, ale za humanismu tento podmiňovací význam ztrácela). Se zálibou

v rozsáhlých souvětích souvisí další znaky, vlastně dílčí složky, které působí tu syntaktickou složitost. Především tu nacházíme hojnost vztažných vět, a zvláště časté připojování samostatných vět ve formě vět vztažných. Je to v podstatě typ dodnes běžný. Například dnes: *V poslední době se rozmohlo neuvážené a nadměrné hnojení půdy umělými hnojivy, zvláště dusíkatými, čehož důsledkem je stále stoupající kyselost půdy.* V 16. století: *Mnohé žáky, jichž sem já s ctností nikdy neviděla, jménem a titulem naším k dojití stavu duchovního do cizích zemí posílá, kteřížto, když toho dosahují...* Pořádek vět v souvětí bývá proto velmi složitý. Věty vedlejší se navazují v řetězce nebo se vkládají doprostřed vět řídících, například u Komenského: *Všezvěd můj, slyše, že se, kdo více sázeti a tvrditi pomáhal, ptají, mnou trhne.* Tím i souvětí má charakter dostává složitější a slavnostnější charakter, vlastně charakter řečnický s vyrovnanými gradacemi a kadencemi. Ne nadarmo se tomuto stylu a těmto periodám říká styl a periody ciceronské. K tomu přispívá i jiná záliba té doby, totiž posouvání slovesa na konec věty. Tuto tendenci není dobře možno prokázat statisticky, protože statistika nemůže přesně a přísně oddělit případy našeho typu od těch, v kterých aktuální členění věty sloveso na konci vyžaduje.

Důležitý je v této době další rozvoj a růst vazeb participiálních. I ten je pochopitelný. Humanistická čeština je podle dnešní klasifikace blízká převážně stylu odbornému. V něm záleží na přesném vystižení vztahů a závislostí, intonačně i obsahově musí souvětí nějak vrcholit. Participiální vazby (jsou to vazby polovětné) pomáhají těsněji spojit souvětí v celek formální i obsahový. Jako ve 14. století, objevují se i nyní přechodníky absolutní, tedy nespojité, a přechodníky nekongruentní (tj. jeden tvar pro všechny osoby a pro obě čísla), ale gramatikové se snažili zavést jistý pořádek i do užívání přechodníků. Proto nacházíme zvláštnosti v užívání přechodníků zvláště na počátku 15. století, např. *Lev spal, opice tahajíce ho za ocas.* Filomates i Blahoslav zdůrazňovali, že je třeba zachovávat tvary mužské i ženské (tyto zakončené na *-ci, trpěci*), a příklady dosvědčují, že se participium má vztahovat k podmětu věty. Texty i výtky gramatiků dokazují, že se i v jejich době často tato žádaná pravidla nezachovávala. Přechodník minulý (někteří gramatikové ho nazývali přítomným) měl podle tehdejšího mínění končit vždy na souhlásku *-v*, tedy i *přitrhv* nebo *přitrhev*, *dvihv* apod.

Vlivem latiny se v té době rozmáhalo užívání pasíva, a to ve větší míře než dříve pasíva složeného. Akademik Havránek upozornil, že proti dřívější době v 16. století získávalo pasívum přezenta dnešní význam. Tedy ještě v 14. století znamenala slova *jest súzen jest odsouzený*, má soud za sebou, kdežto v 16. století měla již slova *jest souzen* dnešní, přítomný význam. Připomeňme si přitom, že i dnes je velká

frekvence složeného pasíva příznačná pro styl odborný a že k tomuto stylu měl blízko jazyk humanistický. Nevíme však dosud přesněji, je-li možno pozorovat rozdíly mezi jednotlivými humanistickými autory a jaké byly poměry v literatuře vyšší a nižší. Jistě by bylo vhodné sledovat tento jev až do počátku obrození.

Z jevů češtině cizích pronikal v této době více než kdykoli předtím z latiny tzv. akuzativ s infinitivem a nominativ s infinitivem, např. *Praví to slušné a náležité býti, Viděl jej nepřítel svého býti, Někteří plésali pravice tu božského cosi býti, Rozkazy tvé pravé býti poznávám* atd. Jak jsme už řekli, můžeme citovat podobné doklady už ze 14. století.

5. SLOVNÍ ZÁSoba ZA HUMANISMU

Za humanismu vzrůstala slovní zásoba, a to vedle výpůjček z cizích jazyků i tvořením nových slov z kořenů domácích. Doplňovala i ustalovala se terminologie právnická, jež v státním i městském řízení byla zvláště potřebná. Její rozvoj byl podněcován také hojnými spisy právnickými (nejznámější je spis *Knihy devatery* od *Viktorina Kornela ze Všehrd*). Posiloval se růst některých způsobů tvoření, např. adjektiv na *-itý*, *důležitý*, *náležitý*, *určitý*, lepší autoři dobře ovládali vnitřní zákonitosti českého jazyka a uměli jich dobře využívat při tvoření nových slov (například u Komenského čteme slova *nádobičko*, *staveničko*, *odvolání*, *podání*, *dokládání*, *medovatost*, *pozorlivost*, *přiučastniti*, *vyděkovati*). Teoretikové té doby zaujímal především stanovisko k obohacování slovní zásoby slovy cizími, hlavně latinskými, ale také řeckými, německými a ke konci tohoto období také románskými. Víme, že přitom často vycházeli z estetických názorů na jazyk, avšak často kladli také požadavek obecné srozumitelnosti a národní svébytnosti českého jazyka. Ty požadavky kladli především Blahoslav a Komenský. V zásadě však proti přijímání cizích slov gramatikové nebyli. Například Jan Blahoslav přirovnával cizí slova v jazyce k drahému kamení na zlaté koruně, k ozdobám na sukni a k zlaté barvě mezi ostatními barvami. Doporučoval však, aby se užívalo cizích slov jen v projevech určených tomu prostředí, které těm cizím slovům může rozumět. Přitom se podle Blahoslava nemá užívat „*slov lecjakýchs (jako i ne leckdes), ale těch toliko, jenž se jakous zvláštní ušlechtilost míti zdadí, jimiž by mohlo ozdoby a krásy řeči přibýti*“. Jak víme, obecnou srozumitelnost takových slov požadoval i Komenský. Nikdo však nechtěl odstraňovat slova už vžitá.

Do spisovného jazyka pronikalo v 16. století nejvíce slov latinských. Už jsme řekli, že čeští humanisté se často utíkali k latině, chtěli-li něco

vysvětlit odborníkům. Dělal to už Filomates (viz zde jeho slova o Donátovi). Blahoslav sám upozorňoval, v kterých oborech se užívalo latinských slov nejvíce: ve škole, kde se prý před žáky může jmenovati *regula, phrasis, figura, forma, partes, praeceptor*, v lékařství, kde se užívalo slov *puls, konfekt, pilule, purgaci, komplexi, exponovati, mutovati*, pro právnictví citoval Blahoslav slova *proces, reces, relaci, impugnaci*. U některých slov byl Blahoslav výslovně proti překladu; nesusouhlasil například s překladem slova *filosof* slovem *mudrouk*. Podle latiny byla utvořena i slova z českých základů, např. *korunovací, nadací*, z nichž některá pronikla i do mluveného jazyka.

V 16. století a hlavně pak ve století následujícím pronikalo do češtiny mnoho slov románských. Hlavně zpočátku měla podobně jako mnohá slova latinská povahu slov citátových, např. v popisu námořních cest slova italská: *nave* = loď, *patron* = majitel, kapitán, *port* = přístav, *temon* = kormidlo, *strom* = přeloženo z italského *albore* = stěžeň, *marynár* = námořník. V době budování habsburských armád začaly do češtiny pronikat termíny francouzské a španělské, například *armáda, jenerál, kapitán, kurýr, kvartýr, oficír, lajtnant, soldát* atpod.

Významné byly výpůjčky z němčiny. Mnohé z nich ovšem přetrvávaly už od 14. století. Tenkrát k nám přicházela především terminologie rytířská a správní a pronikala přímo do spisovného jazyka, kdežto v 16. století se ujímalo mnoho slov nejdříve v mluveném jazyce a pak některá přecházela i do jazyka spisovného. Už v staré době byl položen základ k pozdější německé terminologii řemeslné. Blahoslav to konstatoval podobně jako Hus, nemínil však tuto terminologii přijmout do jazyka spisovného a odkazoval ji jen do řeči řemeslníků, protože v tomto prostředí je už těm německým termínům rozumět. Blahoslav napsal: „*Na nichž jakož není se proč horšiti, ale také není jich proč následovati: nechť sobě hlédají, chovají tam ty své štospaňky, verkpaňky, pámy, pušpámy, prušpány, šlahárně, hoblíky, štoshoble, hamrle, pemeřlínny, plocky etc.*“

Mnohá slova byla běžná i v řeči autorů, dokonce i v řeči básníků. Tak např. v duchovních písních Jana Silvána čteme slova *heft, šrám, plac, punt, troštovat*, u Komenského mimo jiné i v nadpise Labyrintu slovo *lusthaus*.

Veškeré slovní zásoby, domácí i cizí, dovedli humanističtí autoři velmi dovedně využívat. Ukažme si to na díle Všehrdově (ovšem není to jen u něho): velmi častá jsou obrazná pojmenování, a pronikají dokonce i do odborné terminologie (*nahý obžalovaný* = obžalovaný bez obranných prostředků), velmi hojná jsou i hromadění slov významově totožných nebo velmi blízkých (*přísahu těžkú, hroznú a strašlivú*, u Veleslavína *Klesnouti, padnouti, poblouditi, zmejlití, oklamáni, podvedeni a svedeni býti můžete*), opakují se slova se stejnou předponou

nebo slova tvořená od stejných základů (*statečné mužnosti a mužné statečnosti*), běžně se užívá mluvené frazeologie, ustálených úsloví, pořekadel a citátů, text se rozvíjí v různých typech lexikální i syntaktické paralelnosti nebo naopak v protikladech apod.

Zájem o slovní zásobu českého jazyka je dosvědčován po celé 16. století velkými slovníkovými díly. Po slovnících Klaretových, které jsou vlastně výrazem nastupujícího humanismu, objevil se až na počátku 16. století latinsko-český slovník zvaný *Lactifer* („mlékonoš“) od Jana Vodňanského. Autor jím chce pomoci výuce latiny jako jazyka bohem vyvoleného. Vedle mnoha starých slov uvádí i některé novotvary, často etymologizuje, ovšem naivně, podobně jako po něm Matouš Benešovský (u Benešovského: slovo *syn* pochází od slova *jsi* a hláska *n* přidána od slova *narozen*).

Mnohem důležitější jsou však slovníky z 2. poloviny 16. století. Mají vzory německé nebo latinské. Vzorů německého užil k svým dvěma slovníkům Tomáš Rešel (*Reschelius*) a nazval je *Dictionarium latino-bohemicum* (r. 1560) a *Dictionarium bohemico-latinum* (r. 1562). Nej důležitější jsou slovníky Daniela Adama z Veleslavína, zamýšlené především jako vyučovací pomůcky. Zpracovával je buď věcně a nazýval je *nomenklátory*: *Nomenclator tribus linguis, latina, bohemica et germanica* (roku 1586), a později, roku 1598, *Nomenclator quadrilinguis* (obohacený ještě o řečtinu). Slovníky řazené abecedně nazýval *silva*: *Silva quadrilinguis* (také r. 1598). V tomto slovníku byla výchozím jazykem již čeština.

Veleslavínových slovníků využíval pro své dílo bohatě Josef Jungmann. Doklady z Veleslavína označoval W (Wn a Wq).

Připomeňme si nakonec humanistickou zálibu v mnohojazyčných slovnících (až sedmijazyčných).

6. HLÁSKOSLOVÍ A TVAROSLOVÍ V 16. STOLETÍ

Období humanismu bylo obdobím knihtisku. První česky tištěná kniha vyšla brzy po r. 1468 v Plzni. Od počátku 16. století se české tiskařství rozvinulo do veliké šíře zvláště v jednotě bratrské. Víme už, že Beneš Optát psal svůj pravopis jako odpověď na požadavky tiskařů, a knihtisk měl velký vliv na ustálení českého jazyka vůbec, nejen pravopisu. Rozšířil okruh spisovatelů i okruh čtenářů i do prostředí měšťanského a sblížoval kulturně stav měšťanský se stavem panským a s klérem. Jazyk literární asi pronikal i do společnosti, snad je už v této době možno mluvit o jeho podobě hovorové. Soudívá se tak z bohaté korespondence té doby. Přitom však nesmíme zapomínat, že list byl za humanismu jedním z nejrozšířenějších literárních útvarů,

že byl často jako literární útvar posílán, přičemž důležitost sdělení ustupovala do pozadí, a nadto osobní listy byly často koncipovány i psány na popud pána panskou kanceláří. Pokud jsou tedy listy zachovány, jsou ve velké části úmyslně literárně stylizované. Proto se za spolehlivější dají pokládat listy ze 17. století (například Zuzany Černínové). Obliba dopisů pomohla působit, že v té době do jazyka některých autorů pronikaly jevy hláskoslovné a tvaroslovné, které se začaly vyvíjet už v 15. století a v této době se dokončovaly, pokračovaly nebo aspoň sílily.

Už na počátku 16. století byla zřejmě dokončena změna *ó* — *uo* — *ú*, jak svědčí psaní *ú* (to schvaloval i Blahoslav). Jak jsme už řekli, dokončovalo se v stejné době úžení *ie* v *í* a tak se také psalo a tisklo. Obecně se již asi psané *au* vyslovovalo jako *ou*. Přehláska *aj* v *ej* už byla provedena na začátku století, Optát znal skupinu *aj* již jen z citoslovce *aj*.

Další jevy však do jazyka spisovného, hlavně do jazyka Bible králické, pronikaly pomalu, a pomalu se také objevovaly u jednotlivých autorů. Protetické *v* se na západní části národního území (a možná i na území, kde se dnes nevyskytuje) rozšířilo velmi rychle, v tiscích se objevilo více v 1. polovici století, např. v *Lactiferu*, ale málo u *Vele-slavína*. Ve spisech *Karla staršího ze Žerotína* na přelomu století se vyskytuje málo. Samohláska *é* se užila v *í* stále víc, ale do spisovného jazyka byl tento jev přijímán jen uprostřed slova po měkkých souhláskách, do koncovek pronikal velmi málo. Dlouhé *ý* se v Čechách a na části Moravy měnilo v *ej* a toto *ej* pronikalo i do spisovného jazyka hlavně uprostřed slov, velmi málo na jejich konci. Na konci století však silně pronikalo do korespondence, asi vlivem kanceláří. Žerotín ho často psal i v pozici, kde později mizelo, např. 7. sg. *dobřejm*. V jeho korespondenci proniká i úžení *é* v *í* v skloňování adjektiv. Dvojí *l* se zachovávalo nedůsledně.

Tvaroslovné jevy jsme už probrali při výkladu o mluvnicích. Jde o toto: V 7. p. pl. maskulin a neuter dále pronikala koncovka *-mi* (nikoli ještě *-ma*). U adjektiv se stále víc šířily tvary složené. Sloveso v spisovném jazyce zachovávalo svoje náležité tvary, v mluveném jazyce však asi už silně pronikala koncovka *-ejí* do 3. os. pl. Zdá se že tzv. smolné neboli černé knihy podávají dost věrný obraz tehdejšího jazyka mluveného. Ten zřejmě opouštěl některé archaické jevy, ale jiné ponechával v početnějších zbytecích, než nacházíme v literatuře krásné a odborné. Běžné mluvený jazyk podle nich podstatně víc než jazyk spisovný přijímal nové jevy hláskoslovné a tvaroslovné. Přesnější obraz běžné mluveného jazyka ani v smolných knihách však nemáme, protože výsledky zapisovali školení písaři, a určitě už z technických důvodů nikoli slovo od slova, (přestože tak přísahali). Ze za-

chovaných jevů tohoto jazyka běžně mluveného si uvedme aspoň zachovávané supinum, o němž svědčí zachovaný genitiv (*šli kopat hrobu*), genitiv záporový (*nedělal jsem toho, nechal jsem kabátu na domě*), nedostatek vokalizace předložek *synem* = s synem, *upadla stolice* = s stolice), daleko hojnější absolutní přechodníky (*i vejdouc do mlejna, mlynář ležel na lavici*), starý akuzativ u jmen zvířat (*koupil kůň*), poměrně častý duál po číslovce dva, dvě (*dvě létě, dvě krávé*), složené skloňování přídavných jmen přivlastňovacích (*Jana Vávrového*), nesčetné doklady na změnu *ý* v *ej*, velmi početné příklady na úžení *é* v *í*, a to i v případech jako *obilé, zelé, obilí, zelí* (tvary původní jsou výjimkou), zřejmě tvrdá výslovnost souhlásek *c, z, s*, ospravedlňující bratrský pravopis (*cejn, cejcha, psejček*), většinový výskyt změny *aj* v *ej* apod. V textech je už silně porušena staročeská kvantita; dnes je ji těžké studovat pro nedostatky u tiskařů i proto, že rukopisy ji nepřesně a neúplně označují. To se ostatně projevuje ještě za obrození.

Jako jasný archaismus se v knihách smolných vyskytují některé jevy, proniklé do zápisů asi spíš z jazyka písařů než z jazyka provinilců, jako např. nepřímá řeč s neposunutou osobou (*ona odpověděla, že nemáme*, tj. nemají). O vlivu písařů asi svědčí i typické ohlasy latiny, např. *Pravil se býti z Tábora*.

O nářečním dělení českého jazyka v té době nemáme ucelené vědomosti. O jistém nářečním dělení svědčí např. Blahoslavovo konstatování v Gramatice, že Moravané mluví česky, ale ne tak pěkně. Nejpeknější čeština je prý kolem Nymburka a Boleslavi, taky v Hradci Králové až téměř do Litomyšle, jinak se však mluví u Řípu, jinak v Plzeňsku. Je však dost s podivem, že Moravan Blahoslav při svém estetickém posuzování jazyka dával přednost slovům českým před moravskými. Například mu lépe znělo české *hlemýžď* než mrzuté moravské *slimák*.

Pokud se v zachovaných památkách najdou některá slova nářeční, je těžké určovat jejich lokalizaci podle dnešního stavu jazyka. Jasně nářeční jsou Komenského slova *dlážka, krtica, mozg, pastucha*. Jejich územní provenienci nemůžeme dnes určit. V tzv. knihách smolných je asi hojně dialektismů. Ani ty však nemůžeme dobře lokalizovat. Např. jak vyložit doklad *sér* = sýr z jihočeské smolné knihy?

Během 16. století se ovšem také vyvíjel spisovný jazyk sám v sobě, „stárnul“. Svědčí o tom i některé fakty vnější. Například Daniel Adam z Veleslavína odmítl znova vytisknout překlad Sylviovy Kroniky české, pořízený *Mikulášem Konáčem z Hodiškova* a tištěný prvně roku 1510, a to pro stáří jazyka. Jiným se zdál na konci století starý už jazyk z r. 1553.

Koncem století se spisovný jazyk do jisté míry ustálil. Dnes někteří (např. Jaromír Bělič) předpokládají, že z napětí mezi tímto spisovným

jazykem a lidovou češtinou se vyvinula mluvná podoba spisovného jazyka, dnes říkáme čeština hovorová. Její prvky se vidí v tehdejší korespondenci, ale už vpředu jsme upozornili, že naše soudy v této věci jsou jen pravděpodobné a musí nutně být velmi opatrné. Dnešní hovorová čeština není ovšem pokračováním hovorové češtiny humanistické.

V období barokním za úpadku spisovného jazyka musela ovšem zaniknout i mluvná podoba této spisovné češtiny.

7. PŘEHLED STYKŮ ČESKO-POLSKÝCH

Styky česko-polské byly až do 16. století značně jednostranné, neboť od nejstarších dob až do století 16. můžeme mluvit v podstatě jen o vlivu spisovného jazyka českého na konstituující se spisovný jazyk polský. Vlivy jazykové souvisely ovšem se styky osobními, jak se projevovaly už od nejstarších dob. Už v 10. století působila v Polsku Dobrava, dcera Boleslava I., manželka polského knížete Měška I. V témž století působil v Polsku sv. Vojtěch, jehož bratr se stal roku 1000 biskupem v Hnězdně. O českém vlivu svědčí také pronikání jmen světců Václava a Vojtěcha do Polska. Stará polská tradice spojuje se jménem Vojtěchovým i vznik nejstarší polské písně *Bogurodzica dziewica*, na níž jsou české vlivy patrné.

Do Čech proniklo křesťanství o sto let dříve než do Polska. Do Polska přicházelo především z Čech a už v 10. a 11. století byla z Čech přijata téměř úplná křesťanská terminologie s jazykovými jevy, jež nejsou původu staroslověnského. Jde vesměs o slova přejatá do češtiny z latiny nebo němčiny: *byrzmowanie*, *dziekan*, *szatan*. Později za Václavů, tj. v 13. století, ujímala se v Polsku česká terminologie právní, administrativní a vojenská: *komnata*, *komora*, *palac*, *barwa*, *koruna* atd., Z té doby jsou doložena i česká osobní jména *Dziwisz* a *Strachota* (= Metoděj), *Dorzuta*, *Cieszuta*, *Siedluta* (polské znění by bylo *-ęta*, nikoli *-ęta*, *uta*).

Český vliv na polštinu podporovali v 2. polovině 14. století i polští posluchači nově založené univerzity pražské a brzy potom i polská univerzita krakovská, na níž přišli mnozí učitelé i posluchači z Prahy.

Česko-polské vztahy silně ožily za husitství, kdy do polštiny pronikla už jmenovaná terminologie vojenská (viz zde s. 36). Vliv trval až do 16. století, mimo jiné také pro velký zájem polských evangelíků o české bratry. Bylo to pokračování styků česko-polských z doby Hušovy; v jednom listu z Kostnice prosí Hus české pány, aby poděkovali i věrným pánům polským, že byli „boží stateční obránci a pomocníci pravdy“. Spojovacím můstkem pro všechn tento vliv bylo polské Horní Slezsko, připojené od r. 1335 k zemím koruny české.

Poslední, zato velmi silná fáze českého vlivu nastala v 16. století, hlavně v jeho první polovině. Čeština v té době působila nejen na jazyk psaný, ale také na jazyk mluvený, protože se v té době stala dokonce jazykem královského dvora a vyšších kruhů. Polština přijala dokonce i jistou kombinaci starého pravopisu spřežkového s diakritickým pravopisem Husovým, a ten pravopis trvá v Polsku dodnes: *bakalarz* (*rz* = původně ř, dnes vyslovované jako ž), *dziekan* (písmeno *i* tu značí palatalizované, poloměkké ž, *żywy* (v psaní *ż* = *ż* se jeví pravopis diakritický, psaní *ży* je způsob pravopisu bratrského) atd. Šestnáctým stoletím český vliv na polštinu končí. Za obrození se poměr obrátil.

Mnoho českých vlivů se jeví v polštině dosud. Jsou charakterizovány typickými jevy českými, např. nedostatkem nosovek, hláskou *h* za *g*, skupinami *trat*, *tlat* místo *trot*, *tlot* atd., viz slova *straž*, *hardy*, *obywatel* aj.

VI / Doba pobělohorská

1. CHARAKTER DOBY

Svůj vlastní lidský i tvůrčí osud žil J. A. Komenský, jehož jsme snad po právu přiřadili ještě k období humanistickému, až v době následující, v době pobělohorské, v níž český literární jazyk počal upadat a upadal až do 18. století stále víc. Jisté prvky povolnosti k cizím vlivům a vlažnosti v pěstování českého jazyka u některých vrstev obyvatelstva přinášel s sebou u nás už humanismus. Zvláště vládnoucí a sociálně vysoko postavené společenské třídy přijímaly rády němčinu, šlechta si vedle němčiny oblíbovala také italštinu nebo později francouzštinu. Bylo to ovšem podporováno panovnickým dvorem habsburským a kosmopolitismem latinských humanistů, z velké části šlechticů. O tomto jevu svědčí i mnoho projevů namířených proti nevážnosti k mateřskému jazyku. Například *Vavřinec Benedikt* z *Nudožer* psal počátkem 17. století svou mluvnici, aby se Čechové naučili česky, neboť mnozí příslušníci národa už ani česky neumějí. „*Někteří, když netoliko nečtou českých kněh, ale i nemají i jediné ve svých knihovnách, to sobě za čest pokládají. Tudíž se stává, že když o oněch věcech domácím jazykem mají mluvit, s polovice latině mluvit musejí.*“ Podobně psal o několik let před ním *Daniel Adam* z *Veleslavína* a koncem 15. století *M. Konáč* z *Hodiškova* vytýkal těmto Čechům, že českou knihu z rukou „*jako horké uhlé vypouštějí*“. Hospodářský a politický vývoj v 17. století neustále prohluboval propast mezi bohatnoucí šlechtou a církví na jedné straně a městy a venkovem na straně druhé. Do vysokých úradů čím dál více pronikali cizinci, mnohde se poněmčoval i celý městský patriciát. Karel starší ze Žerotína například rozhorleně už roku 1610 odmítl německý list měšťanů olomouckých a napomínal je, aby psali jazykem v této zemi obvyklým a v této zemi přirozeným. Jest ovšem jisté, že boj o jazyk se stával i součástí konkurenčního boje mezi šlechtou domácí (především nekatolickou) a šlechtou cizí nebo cizácky zaměřenou (především katolickou). Projevem tohoto soupeření jsou asi i stavovské artikuly sněmovní z r. 1615, usnesené proti cizincům. Nejdůležitější z nich je artikul „*O zachování starožitného jazyka českého a vzdělání*

jeho". Konstatovalo se v něm, že mnozí obyvatelé království přejí víc cizím jazykům a národům, že cizinci pronikají do obchodu a do městské správy, v českých farnostech že jsou nečeští kněží atd. Proto sněm přijal usnesení, že každý občan království má umět česky. R. 1618 *Pavel Stránský* v podobně pojatém díle *Na nedbalého Čecha učiněný okřik* hájil proti cizozemcům především kostel, který byl v této době i později hlavním ideologickým působištěm protireformace a katolické církve.

Bílá hora byla jen hospodářským a politickým dovršením vývoje, počatého už koncem 15. století. Třicetiletá válka postihla především ty obyvatele království, kteří cenovou revolucí a posilováním feudalismu trpěli už v 16. století: drobné měšťany a poddaný lid venkovský. O hospodářské zkáze drobných lidí svědčí například berní rula z roku 1654, která dosvědčuje celé velké oblasti zničené, lesy aspoň pro nějaký zisk vykácené, otrhané obyvatele bloudící krajem, a v téže době dosvědčuje seznam obyvatel podle víry (nebyl vypracován pro všechna panství), jak se změnil poměr nekatolického a katolického obyvatelstva: počítá-li se v 16. století u nás 90 % nekatolíků a 10 % katolíků, po třicetileté válce je v seznamech (musíme jejich údaje brát s rezervou) poměr obrácený. Je tu uvedeno velmi mnoho sirotků, desetiletých kočů a v hospodářstvích mnoho chudiny. Nekatolická šlechta a měšťanstvo odešlo ze země (asi 36 tisíc rodin) a tím se také podstatně omezil počet kulturních činitelů a uvědomělých nositelů a často i pěstitelů českého jazyka spisovného. Naproti tomu panovník, vysoká šlechta a církevní hierarchie z války těžili. Přitom většina šlechty nově do země přišlé byla nečeská, nižší šlechta česká klesla na bezvýznamnou složku hospodářsky i početně. Velkostatkářům i církvi patřilo po třicetileté válce 75 % veškeré půdy. V zemi poklesl velmi silně počet obyvatelstva válkou, vystěhováním a epidemiemi: odhaduje se v Čechách na 1 milión, na Moravě na 400 tisíc. Protože velmi ubylo pracovních sil, utužovalo se poddanství, někde vzrostla robota až na šest dní v týdně a velmi se podporoval, a také sílil přistěhovalecký proud cizího obyvatelstva, zvláště z Německa. V té době se teprve vlastně poněmčovalo naše pohraničí. *Pavel Stránský* ve své knize *Respublica Bojema* konstatoval, že už v jeho době města jako Most, Ústí, Litoměřice byla německá, ale ostatní pohraniční území bylo do velké míry české. Také *Balbín* vzpomínal, že ještě před válkou byla mnohá města česká nebo že se v nich aspoň česky úřadovalo.

Velká část lidí kulturně činných tedy odešla ze země, mezi nimi například *J. A. Komenský*, *Pavel Skála* ze Zhoře a *Pavel Stránský*. Ti sice psali v cizině dá česky, ale lze pozorovat, jak se postupně jejich následovníci odtrhávali od domácího jazyka a ulpívali na humanistickým jazyku doby předchozí. Doma pak byla česká literatura ničena

a zakazována a ve většině příslušníků bohatých a svobodných vrstev zvítězil názor, proti němuž tak brojil Pavel Stránský: *Slavi* (= Slované) pochází od latinského *sclavi* (= otroci), a pokud jde o řeč, „*náš zrůdný věk vede si nestoudně jejím hyžděním, poskvřňováním, zlehčováním a odsuzováním k věčnému zapomenutí*“. Podle mínění mnohých (Stránský říká „téměř všech“) „*selská jsou ústa i péro každého, kdo až do omrzení neoplývá nahromaděnými slátaninami z cizích jazyků*“ (překlad Rybův). Tento skoro oficiální názor na sedláka a jeho selskou českou řeč odsuzovali už před Skálou jiní, například ke konci století Daniel Adam z Veleslavína slovy: „*Nyní žádný není u větší potupě a menší vážnosti jako ubozí sedláci, poněvadž je mnozí ne za lidi, ale za služebníky a chlapy, aneb raději hovada věčné práci podrobená mají a drží, a nejedni více sobě váží chrta nežli sedláka.*“

Když v bitvě na Bílé hoře zvítězili Habsburkové, když přišlo mnoho cizinců a k nim se přidali přemnozí čeští odrodilci z vyšších vrstev, nemůžeme se divit, že předchozí pohrdlivý názor na český jazyk se dále rozšiřoval a že se do značné míry oslabila tradice v péči o český jazyk. Oslabila se, ale nezanikla docela. Udržovali ji exulanti, mnohé duchovenstvo, jež v této době převzalo kulturní úlohu po šlechtě, a ovšem lidé žijící na venkově, ať to byla nižší šlechta, venkovská inteligence nebo snad i jiné vrstvy. Je to vidět i za trvání války na některé korespondenci, například Zuzany Černínové, ale i na písních a skladbách žijících mezi lidem. Už v 17. století se najdou písně o Husovi, které svědčí pro velkou živost a životnost husitské (a tedy i nekatolické) tradice. Přijímat častý výklad o okamžitém úpadku a div ne zániku českého jazyka by znamenalo přijímat nedostatek víry v sílu a odolnost nižších a nejnižších sociálních vrstev národa. Je pravda, že český spisovný jazyk upadal, ale vlastním obdobím úpadku je pro něj až 1. polovina 18. století.

Už v 17. století zanikla ovšem postupně tzv. vyšší literatura, starší nekatolická, ba i některá katolická byla fyzicky ničena, věda se začala pěstovat zase latinsky nebo německy. Lidu pokořenému, „k hroudě připsanému“, byly dávány do rukou jen knihy katolické, postily, utrpení svatých a modlitby, díla často literárně bezcenná. To jisté přerušování tradice podporovalo i větší příklon k jazyku mluvenému a uchovávaní nebo i další vývoj nářečí. Bude třeba ještě zjistit, do jaké míry je oprávněno poměrně časté tvrzení, že v této době se projevovala silněji diferenciaci českých nářečí a že utužení feudalismu (hranic jednotlivých panství) se velmi odrazilo v členění nářečím.

Spolu s uvedenými mocenskými a politickými změnami se změnilo i nazírání na spisovný jazyk a na český jazyk vůbec. Humanistické, českobratrské 16. století udržovalo do jisté míry tradice starší, vědomě oddalovalo spisovný jazyk od jazyka obecného lidu (viz vpředu citáty)

z Blahoslava), nepřijímalo některé hláskoslovné a tvaroslovné změny, dokončované tehdy v západní polovině českého jazykového území, silně podléhalo vlivům latiny a vytvořilo spisovný jazyk do jisté míry archaický, ale vyspělý. Vědomí této vyspělosti trvalo i v 17. století, jak dále dosvědčí některé citace z katolických gramatiků.

Novým vládcům v království a vítězné katolické církvi šlo o to, aby získali na svou stranu nekatolickou většinu národa. Proto vedle některých drastických metod položil nový řád důraz na mluvené slovo, na kázání, a i z té příčiny na současný mluvený jazyk. Je možné, že protireformační gramatikové reagovali vědomě na archaizující zásady starší. Doba, ve které sami žili, posílila v nich starý odpor k cizím vlivům, hlavně německým, a vedla je k úsilí obohatit jazyk tak, aby se jím dalo vyjádřit v současném životě vše. Proto věnovali velkou pozornost lexiku. O to, bude-li jejich vyšperkovaný jazyk obecně srozumitelný, se příliš nestarali. Zato současní autoři literárních děl dbali, aby byli srozumitelní, a tak nová slova gramatiků zpravidla do svých děl neuváděli.

2. BAROKNÍ GRAMATIKOVÉ

Gramatikové z této doby známí žili většinou v 2. polovině 17. století. Mimo nejznámějšího a nejdůležitějšího z nich, *Václava Jana Rosu*, patřili všichni do řádu jezuitského. Je pozoruhodné, že někteří z nich vědomě navazovali na dobu humanistickou. Na Bibli kralické výslovně založil svůj výklad *Matěj Václav Šteyer*, který roku 1668 napsal „*Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti. Vytažený z české biblí ... , která mezi nekatolickými jest u veliké vážnosti. Ale pro kacířské bludy od katolíků ani čísti, ani chovati se nemá.*“ Chválil Kralickou bibli, že jest nad jiné knihy pěkněji psána a že se může mistrům státi pomocníkem v boji proti úpadku jazyka.

Nejspolehlivější mluvnické dílo té doby je kniha *Lima linguae bohemicae, to jest Brus jazyka českého* (1667) od Šteyerova přítele **Jiřího Konstance**. I ona se pokouší o tvoření nových slov, i ona bojuje ze stanoviska puristického proti úpadku českého jazyka, ale nepřijímá ve větší míře dialektismy. Důležitá je také tím, že je psána česky.

Jezuité byli před Bílou horou germanizátory. Po Bílé hoře se jich, jak vidíme, objevuje několik, kteří se bojí o osud jazyka, chválí jeho bohatou minulost i jeho krásu. Leckdy se objevují i staré názory na slovní zásobu. Liší se řeč vyšší a nižší, na slovník se dívají z podobného hlediska jako Blahoslav a prostším lidem dovolují mluvit i slovy německými, po svém, po lovecku, po hornicku, po selsku (tak například *Jiří Konstanc* a *Jan Kořínek*).

Jak skutečně vypadaly pobělohorské gramatiky, ukáží dvě z nich, *Jiřího Drachovského a Václava Jana Rosy. Latinská Česká mluvnice*, rozdělená do pěti částí, od Drachovského vyšla v Olomouci r. 1660. Obsahuje hláskosloví, tvarosloví a trochu syntaxe. Drachovský znal také starší díla, výslovně cituje knihu *Jiřího Melantricha z Aventina* z roku 1580. Někdy si netroufá jevy sám posoudit, odkazuje, aby posoudili jiní, např. zda se skloňují tvary na *-ovic* (*Petrovic*), nebo co říci o slovesech zvratných. Měl vědomosti i o starších jevech, znal např. imperativ *foukaj, klekaj*. Proti jiným autorům té doby zachovával Drachovský staročeské tvary přechodníku přítomného, totiž stejný tvar pro maskulinum a neutrum, kdežto všichni ostatní uváděli stejný tvar pro femininum a neutrum. Z jiných jevů jeho mluvnice zaslouží pozornosti, že uváděl do 1. sg. mask. adjektiv změnu *ý* v *ej*, neboť prý „*ý* má v sobě skryté *e*“, *hroznej* i *hrozný*, *vděčnej* nebo *vděčný*, *lacinej*, *hloupej*, *teplej*. Naproti tomu v plurálu uváděl Drachovský jen *silní*, *silných*, *silným*, *silnými*. V ženských tvarech měl vedle *é* také podobu zúženou, (*silné* i *silný*), uváděl tvary *bojovali knížata*, přivlastňovací adjektivum skloňoval *Petrova* i *Petrového*, infinitiv bez *-i* (*foukat*) pokládal za „elegantní“, v 1. sg. sloves znal jen tvary *štípi*, *kašli*, *váži*, dovoľoval podoby *pad* i *padv*, oni *sází* i *sázejí* atd. Zdá se, že dával přednost podobám starším, tedy tvarům *pěkný*, *milý*, *hladký* před tvary na *-ej*, *pěknej*.

Nejznámější z gramatiků tohoto období byl Václav Jan Rosa (v jeho době ho psali též Roza), jediný nekněz mezi ostatními. Od obrození si získal špatnou pověst pro svá nově a často neústrojně tvořená slova, býval a bývá označován jako kazitel české řeči, ale ve skutečnosti jeho kniha svědčí o znalosti jazyka současného i minulého, i o chuti a schopnosti po svém o jazyce uvažovat. Je samozřejmé, že se všemi jeho závěry ani argumenty nemůžeme souhlasit, ale pochopíme, jak napsal před lety akademik Havránek, že se mnohá jeho slova neujala pro nedostatek literatury, která by je uvedla v život. Rosova kniha vyšla latinsky r. 1672 pod názvem *Čechořečnost seu Grammatica linguae bohemicae*. V pozdějším vydání český titul není. Kniha má čtyři části, pravopis, etymologii (= tvarosloví), syntax a prozodii. Rosa znal starší i současné autory, znal starší jazyk, znal a dokonce i uváděl Komenského Labyrint a nedávno předtím v Amsterodamu vydaný Komenského překlad Katonových Distich. Zde si dále uvedeme jen některé Rosovy výklady. Starý duál je *dvě stě*, *dvě létě*, ale může být i *dvě sta*, *dvě léta*, duál je také *očima*, *ušima*, *rukama*, *nohama* (tak prý píše Komenský), vedle řádné koncovky *-y* v 7. p. pl. může být taky *-ami*, *-ama*, *stromy*, *stromami*, *stromama*, ba i *pánmi*, *národmi*, neutra na *-ko*, *-no* mají 3. p. pl. *semenám*, *městečkám*, adjektiva jako *krásný* nebo *krásnej* se dále skloňují *krásného* nebo *krásnýho*, možno psát

pacholata hráli nebo *hrála*, maskulinní tvar u neutra v přechodníku přít. není správný, správně se říká *pěkní, staří, dobří, zemští páni*, ale *pěkný, dobrý, starý, zemský peníze*, lépe jest říkat *běží, leží, mlčí* než *běžejí, ležejí, mlčejí*, v současnosti se říká *tloucti, mocti*, ale *voběd, vokousám* je nadbytečné proti *oběd, okousám* atd. Pozoruhodná, často chybně tvořená a zbytečná jsou jeho nově tvořená slova, např. *vlastenka* nebo *vlastenečnost* = idiotismus, *způsob poroučejičný* = imperativ, *způsob pokládajičný, srovnávajičný, nadnášejičný* = pozitiv, komparativ, superlativ. Někde dělá zřejmě umělé rozdíly, např. *lidé jsou spasi- tedlní* (mohou být spaseni, dnešní význam trpné možnosti), *kázání jsou spásitelná* (mohou spasit). Někde uvedl Rosa výslovně i tvary nářeční, z nich však nemůžeme soudit, do jaké míry nářečí znal. Např. na Moravě prý venkované říkají *pána, krála, srdca, pánu, králu, srdcu, žena, duša, ovca, sviňa*, Slezané po způsobu polském říkají *počekují*, moravští venkované říkají *píšu, hraju, trescu, seču*. Atd. Vedle nářečí znal Rosa i slovanské jazyky, jak svědčí jeho argumentace pro koncovku *-mi* proti *-y* v 7. pl. maskulin: „*Lingua bohemica provenit a Slavonica. Slavones autem, et communem linguam habentes, ut Poloni, Croatae, Dalmatae, Moscovitae, Russi et aliae nationes orientales hac terminatione utuntur.*“ (tj. Český jazyk pochází ze slovanského. Slované totiž, mající společný jazyk, jako Poláci, Charváti, Dalmatinci, Ukrajinci a Rusové i ostatní východní národy užívají této koncovky.) Dále Rosa uvádí jiné neprůkazné důvody, mezi nimi i důvod uváděný často za obrození, totiž možnost dvojsmyslu např. v spojení *zuby trhati, psy a chrty honiti, vlasy vytírati, pysky zmítati, prsty stiskati* atd.

Nově tvořených slov uvádí Rosa mnoho hlavně v posledním oddíle knihy, v poučení o prozodii; básníkům totiž Rosa dovoľoval mnoho novot i hláskoslovných a tvaroslovných, a je možné, že některé novoty zaváděl kvůli básníkům. Jeho prozodie je v knize tištěna také česky a bez latinského originálu by dnes byla těžko srozumitelná.

O značném poklesu nebo aspoň poruše jazykového citu už koncem 17. století svědčí Rosovy novotvary, často vymyšlené ve víře, že si je může uživatel jazyka podle potřeby dále sám vytvořit, jako *jídárna, odpočívárna, divárna* (= divadlo), *modřeninost, sekaninnost, červeninnost, majetnost, trhajetnost, volajetnost, prosebnost, mladota* (= vynikající mladík), *učenota* (= vynikající učenec), *písmonota* (versatus in scripturis, tj. zběhlý v písmu, autor i písař knih). Dále o poklesu jazykového citu svědčí někdy i hodnocení, co je pěknější (pulchrius), básničtější nebo vůbec vhodnější. Často jde jasně o osobní sympatii nebo antipatii. Tak Rosa dává přednost zdrobňování příponou *-íček* před *-ík*, duál *rukama, nohama* je hezčí než tvar *rukami*, instrumentál na koncovku *-ma* (*branama, vládykama*) užíváme v čísle dvojném a v bás-

ních, avšak básníci píší nejčastěji *branma*, *vládykmi* nebo *vládykma*, neboť prý vůbec je krásné vynechávat v koncovce *-ama*, *-ami* samohlásku a psát *slovmi*, *slovma*, slovo *paní* je prý dobré psát s koncovým *i*, *pani*, od slov *koule*, *růže* je genitiv plurálu *koulí*, *růží* lepší než *koul*, *růž*, lepší jsou tvary *dvou*, *dvěma* než tvary *dvouch*, *dvoumi*, *dvouma*, *běží* je hezčí než *běžejí*, spojení *umyl jsem nohy své* je hezčí než *umyl jsem nohy mé*, v básni se nikdy nemá vynechat genitiv záporový a psát *nemám pivo*, *nemám víno*, protože prý to je latinismus, Rosa radí i užívat více přechodníků, např. *Procházeje se v zahradě, přišel posel, oznámiv, že...* (tj. když jsem se procházel). Atd. Tyto názory působí dojemem značné libovůle.

Jak vypadal vlastní jazyk Rosův, svědčí ukázka z gramatiky (viz vzadu) a výňatek z *Pastýřského rozmlouvání o narození Páně*:

*Tento sobě zpívá jinší sobě kejdy nadejmá
V píšťalu ten dejchá a onenno na šalmaji vejská
Trouby znějí rohový a hučí nadmejchané dudky
Housle zvučí tanečný břínčí kolovrátky modlánky
Tak že běží po horách dolinách a lesích všudy hrozný |Hláhol*

Poznámka: Text přetiskujeme věrně, bez interpunkce a s chybným tiskem *modlánky* místo *moldánky*.

V Rosově mluvnici je také samostatný, značně obsáhlý oddíl slovo-
tvorný.

Mnohé Rosovy rady a počiny nacházely v dalších dvou stoletích následovníky. Někteří pozdější gramatikové, jako např. zde dále jmenovaní Pohl a Doležal, z něho přejímali látku.

Do spisovného jazyka pronikaly hlavně české nářeční jevy, jako změna *ý* v *ej*, *é* v *í*, mnohé tvary téměř obecně nářeční, jako *pánama*, *branama*. Takové jevy se pokládaly za správné ještě v jezuitských školách v 18. století, jak ukazuje například latinsky psaná *Česká abeceda*, vydaná u Rosenmüllera s povolením míst nadřízených roku 1718. Učí se tu psát *ouborek*, *oučinek*, *oud*, *ouhona*, *oul*, *oumysl*, *ouplně* atd. *silný* nebo *silnej kůň*, *silné* nebo *silný hovado*, *toho silného koně*, *té silné klisny* nebo *tý silný klisny*, uvádí se věta *Adamovi náleží Adamový strom*, *z něhož Adamovi potomci v Adamový zahradě rozmnožují Adamový stromy*, proti starému, ještě Veleslavínovu *býk*, *cín*, *cítím*, *dým*, *vývoda* radí se psát jen *ej*, tedy *bejk*, *cejn*, *cejtím*, *vejvoda*. Přitom se v této jezuitské učebnici uvádí vedle Veleslavína také Komenského *Janua linguarum* a v příkladech jména *Žižka*, *Přemysl*, *Neklan*, *Mnata*.

Tendence tvořit nová slova se projevovala i u jiných autorů 17. století. Často se také navazovalo na období předbělohorské. Tak např. r. 1685 J. N. Zatočil uváděl vojenské termíny *generál*, *nejvyšší*, *nejvyšší zástupník*, *major*, *nejvyšší strážník*, *strážník-zástupník* nebo *stráž-*

no-zástupník apod. Přitom dával přednost termínům starším českým. Na starou dobu navazoval např. termíny *strážník*, *zástupník*, *praporečník*, *nejvyšší* apod.

Do společenského jazyka doby pobělohorské přicházelo také mnoho slov cizích, hlavně románských. S některými alamodovými tématy pronikala taková slova i do literárních děl. Tak v Rosově skladbě *Discursus Lipirona* čteme např. *kavaler*, *kontent*, *suplikace*, *lamentace*, *favor* a jiná slova, v básních Adama Michny z Otradovic čteme slova *liberaj* (= livrej), *zefýr*, *kvartýr*, *lokajíček*, *larro* (= alarm), *kalán* (= galán), *fraucimor* aj.

Vedle výše citované České abecedy a jiných méně významných školních pomůcek je možno z 18. století citovat mluvnice důležitější. Patří mezi ně především *Grammatica Slavo-Bohemica* od Slováka Pavla Doležala z r. 1746. Jeho slovenský původ se v knize projevuje uváděním některých slovenských tvarů, upozorňováním na rozdíly ve výslovnosti mezi nářečími českými a slovenskými. Jako jiní Slováci této i následující doby stál Doležal na stanovisku jednoty spisovného jazyka pro Čechy i Slováky. Ve svém popise jazyka v podstatě vycházel z Rosy, podle Rosy věnoval značnou pozornost slovesu. Kdežto Rosa se v svém díle zaměřil velmi podrobně na otázky vidové (slova *vid* ovšem neužíval), Doležal rozšířil svůj výklad o dělení sloves do šesti tříd podle kmene infinitivního. Jinak je Doležalova mluvnice založena na současném stavu jazyka.

Dokladem největšího úpadku jazyka českého byla *Gramatika česká oder die böhmische Sprachkunst*, kterou napsal Jan Václav Pohl (čte se *Pól*, tak se sám někdy i psal). Byla vydána poprvé r. 1756, později byla vydána ještě několikrát, a to i za obrození. Její výmysly působily daleko hůře než před sto lety výmysly Rosovy, protože za těch sto let se tradice humanistické češtiny značně oslabila, neboť i u praktiků i u teoretiků upadla znalost českého jazyka vůbec. A přitom byl Pohl — rodák z Hradce Králové — učitelem češtiny na vojenské akademii ve Vídeňském Novém Městě a měl působit na mladé lidi českého jazyka většinou neznalé. Jeho čeština byla plná podivností, např. skloňování *krásnej*, *krásnýho*, *moji*, *mojich*, *mojim*, takže na počátku obrození (to právě začínalo) vzbudila jeho kniha v Čechách velký odpor. Dobrovský ji nazval „*unböhmische Grammatik*“ (nečeská mluvnice) a zjevně proti ní zamířil svoje bohemistické práce. I František Jan Tomsa v přídavku ke své mluvnici odsuzoval „nově upečená“ (neugebackene) slova, jako *jezna* = jídelna, *vrcholi* = vrchol, *dlažkodělna* = cihelna, *modlírna* = modlitebna. Šlo o Pohla, i když ho Tomsa nejmenoval. Všechna ta slova v knize Pohlově najdeme. Je jich tam v českém slovníčku pozhnaně, jako další *skokotnosta* = taneční mistr, *zámřežna* = kancelář atpod. Nebezpečí tohoto počínání vystihl už r. 1782

Tomsa. Napsal, že obecný lid tak snadno nová slova a obraty nepřijme, ale horší že to je s lidmi, kteří se jazyku teprve učí a musí přijmout vše, co jim učitel předkládá. Kdyby prý Pohlův počín našel následovníky, bylo by se třeba obávat pro jazyk všeho zlého. To zlé bylo u Pohla v mnohých výkladech mluvnických (*tech, tem* nebo *těch, těm, dobřej, dobrýho*, přechodník minulý *nesav, nesavši, nesavše*, komparativ *draze* nebo *dražeji* apod.), ale nejnápadněji vystupovalo v slovní zásobě. Uvedme si jen část z jeho věcného slovníku z oboru vojenství (slovníček je připojen k mluvnicku): *přeles* = der Sturm, *přelesník* = der Stürmer, *vyvojka, vyvojněnce, vyvojněník, vejměcín* = der Invalid, Ausgemusteter, *ředlo* = Regiment, *soujezd* = Escadron, *spolka* = Compagnie, *rameno* = Colonne, *počástka* = Brigade atd.

Přitom Pohl přistupoval k své práci s úmyslem hájit český jazyk a prospět mu. V předmluvě knihy vykládá o jazyku jako o poutu společnosti. Pouto prý je tím pevnější, čím je dokonalejší. V Čechách prý je jazyk ilyrský nejdokonalejší. Jazykem ilyrským se mluví na Moravě a ve Slezsku, patří k němu i jazyk polský, jazyk moskevský. Ilyrština prý sahá až do Asie, mluví prý se jí v mnoha zemích, i v Arménii a Persii atd. Že Pohl běžně mluvenou češtinu znal, svědčí v jeho knize *Přílepek* (Anhang) její nejobyčejnější obraty. Bohužel jeho spisovnou češtinou by se byl nikdo nedorozuměl, jak napsal již Tomsa.

Podobný způsob novotaření se před Pohlem objevil už na počátku 18. století. Plzeňský měšťan *Antonín Frozin* má v svém *Obrovišti Mariánského atlanta* podobné počesťovací pokusy (*physiognomové aneb požílníci, to jest žilo-zpytové*).

Už vpředu bylo naznačeno, že vlastně bylo dobře, že nebyla literatura, která by taková slova uváděla v život. Kazatelé si sice také někdy nová slova tvořili, ale činili tak v malé míře a způsoby v jazyce obvyklými, aby jim bylo rozumět. Působivost mluveného a psaného slova v próze i v barokní poezii byla vedoucí myšlenkou celé doby. Proto se v mluvených i psaných kázáních objevovaly časté paralelismy, krajní protiklady, lidové výrazy a lidová rčení, přísloví a vtipy, ba často i hrubé vulgarismy. Často se od nich také přecházelo k nadnesení, vysokému vyjadřování s cizími slovy apod. Některé z těchto postupů se objevovaly i v dobové poezii, a to zvláště paralelismy, protiklady, výčty, důraz na slova lidová a citově zabarvená, jako jsou deminutiva, a v umělé poezii blízké lidové důraz na zvukovou stránku verše, projevující se v eufonii, aliteraci, zvukomalbě, v slovních hříčkách založených na zvuku atd. Jako příklady barokního jazyka si uvedme ukázky z Rosy a Bridela:

Rosa

*Lituj, nebe i země,
lituj, nestálé moře,
velikého hoře,
litujtež vy, živlové,
všichni životčichové a živobytové.
Pročež, ptáčekové malí,
který přes velký skály
sem i tam lítáte
a můj přesmutný lament
který mám pro svůj intent
začastý slýcháte...*

Spisovný jazyk humanistický se poměrně dobře a dlouho držel i v zápisech lidové a pololidové poezie. V 16. století ani tam, kde by to nebylo divné, nepronikají dialektismy: tak posměšná skladba proti panu Závišovi Javorskému na Javornici, pocházející z Kelečska na východní Moravě, je psána spisovnou humanistickou češtinou a pro Moravu svědčí v ní jen slovo *šáší*, pro Čechy však slova *ukrad*, *jakej*. Do zápisů ze 17. století pronikají už silně lidové prvky jazykové, např. „*Z našich mozolů zbohatli, byvši mnozí z nich vovčáci, pohůnci, též i skotáci.*“ Není tedy div, že do písně o vojenském působení za třicetileté války pronikala i běžná, cizí terminologie: „*Však již hle, na vintř kvartir volají... A když měšce našpikují, mám už říct, se zmundirují...*“

V umělé poezii šlo často o zvukovou stránku tolik, že se obsah celé básně dal vyjádřit jednou větou, a báseň sama byla zaměřena jen na opakování slov a rozvíjení motivů. Tento jev trval až do samého počátku obrození, i tam se u básníků silně náboženského (katolického) zaměření najde, jako např. u *F. J. Vaváka*. Možná, že i na tento jev navazuje obrozenské zdůrazňování zvukové stránky básně. Na doklad toho si uvedme vedle sebe báseň Michnovu a báseň Vavákovu, obě na stejné téma:

Michna

*Všech nástrojové kůrů
harfy, cytary vzhůru
ať jsou, ať zní cymbálky,
loutny, trouby, píšťalky:
Vítej, Ježíšku milý.
Pospěšte, čížíčkové,
přileťte slavičkové,
Ježíška obveselte,
líbezně mu zpívejte:
Vítej, Ježíšku milý.*

Bridel

*Já jsem samý pouhý vřed,
umrlčina zpráchnivělá,
puch, hnůj, hnis, jízlivý jed
pro svrab oplzlého těla.
Já jsem hříchův kaliště,
samá a pouhá shnilota,
červ, pouhé smradlaviště,
neřest, nouze, bída, psota.*

Vavák

*Pospěšme k Betlému,
k Ježíšku malému.
Vstaňte, pastuši,
Matouši, Bohouši,
Mojžíši, Lukáši,
Jonáši, Tomáši,
čiňme mu poklonu,
poklonu, nu, nu, nu,
nu, nu, nu, nu, nu, nu,
čiňme mu poklonu.*

V době barokní byly skládány i slovníky českého jazyka. Z nich ty nejdůležitější nebyly dokončeny nebo nebyly vydány, anebo byly jen součástí knih o českém jazyce. První z nich měl být *Thesaurus* Jana Amose Komenského, z něhož, jak už jsme naznačili vpředu, jistě bylo něco zpracováno a pak zachováno u Rosy. Slovník celý však napsán ani ovšem vydán nebyl, materiál k němu autorovi shořel. V rukopise zůstal i česko-německý slovník *Rosův*, označený Komenského názvem *Thesaurus linguae bohemicae*. Snad je to ten slovník, jež Rosa ohlásil už v své mluvnici názvem *Novum Lexicon Boemico-Latinum et Germanicum* a sliboval u všech jmen a sloves rodovou a vidovou specifikaci. Rukopis jeho slovníku obsahuje jednak některé novotvary, jednak některé etymologie, doklady z Bible kralické atd. Mnohé z toho snad je převzato z materiálu Komenského. Ve své době význačný, ale dnes málo známý je slovník pražského společenského i kulturního pracovníka a organizátora *Kašpara Vusína*. Vyšel poprvé roku 1700. Obsahuje soudobou slovní zásobu, uvádí mnoho termínů ze zemědělství a různých řemesel, a ovšem také — podobně jako slovníky středověké — některá slova označující bytosti a jevy báječné, existující jen v pověrách. Slovník je trojjazyčný.

Kuriózní je připomenutý věcně řazený slovníček *Pohlův*, který tvoří druhou, a velkou, část jeho mluvnice. Slovníček obsahuje mnoho Pohlových novotvarů, jak ukazuje výňatek vpředu.

Úhrnem vypadá stav a vývoj spisovného jazyka v době pobělohorské takto:

- a) V teorii, u gramatiků, pokračoval a ještě zesiloval odpor proti cizím slovům. Projevoval se purismem v 2. polovině 17. století a v století následujícím. Naproti tomu tíž gramatikové podstatně zmenšili vzdálenost mezi jazykem spisovným a lidovým, opouštěli hlediska humanistická, opírali se o současný jazyk mluvený, hlavně v hláskosloví a tvarosloví.
- b) V krásné literatuře a v překladech bible pokračovala ještě v 17. století tradice vypěstovaného humanistického jazyka. Např. i tzv. *Bible svatováclavská* (1617—1715) opírala se o Bibli kralickou a byla tedy mírně archaická. K humanistické tradici se hlásili nebo na ni navazovali někteří gramatikové, jako Václav Šteyer nebo Jiří Konstanc. V poezii té doby se neprojevoval vliv Rosy a jiných v novotaření, ale kladl se důraz na vypěstovaný slovník i na umělou skladbu. Bohatě se využívalo synonymiky a básnických trópů a figur, přirovnání, metafor, antitezí, anafor, jak např. u Bridela.
- c) Souběžně s tzv. poezií vyšší vznikala i poezie nižší, prostší, která propracovávala zvukovou stránku verše, často prostého a lidového, využívala také prostého, lidového slovníku, metafor z přírody,

opakování slov a pěkného rýmu. I tato poezie stejně jako poezie vyšší (nejsou mezi nimi samozřejmě ostré hranice) využívala výčtů, citově zabarvených slov, zvláště deminutiv, a volila často motivy přírodní. Sem patří např. Adam Michna, Felix Kadlinský.

- d) V 18. století se oba směry, oba typy poezie přibližují, ba dokonce směr tzv. poezie vyšší zaniká a melodie směru druhého, Michny a Kadlinského, pokračuje jen u lidových básníků. Je to vidět na poezii *Lukáše a Jiřího Volných*, ovčáků z Kratonoh, a dokonce na samém počátku obrození na básních *F. J. Vaváka*. Je to melodie blízká písni lidové, která v této době silně rozkvétá. Spisovný jazyk v této době, v 18. století, upadal, a leckdy se tu projevovalo to, co začal Rosa. Stará gramatická pravidla se rozvracela, přijímaly se hláskové a tvarové jevy z jazyka lidového a do jazyka literatury pronikalo někdy i nářečí. Už roku 1700 se objevuje *Satira na čtyři stavy* z Klatovska s mnohými znaky jihočeskými, skoro už na počátku obrození, roku 1747 a 1758, objevují se na Moravě dialektické hanácké opery *Jora a Manda*, *Marena a Ked-rota*, později texty *Jana Kuzníka* atd. Je to už projevem úpadku celonárodního spisovného jazyka a silného oslabení staré tradice, hlavně ve vrstvách městských, nepoddanských. Až v této době se objevil Václav Jan Pohl a Maxmilián Šimek se svými nestvůrnými novotvary.

VII / Doba obrozená (do roku 1848)

1. OBECNÁ CHARAKTERISTIKA DOBY

Doba protireformační, pobělohorská, byla dobou posledního vzmachu a posílení feudalismu v Evropě a tedy i u nás. Byla to však také doba, kdy začínaly ve výrobních poměrech změny, jež nakonec vyústily v přeměnu společenského řádu, v nastolení řádu kapitalistického. Už v 16. století a někde ještě dřív se u nás i jinde začaly projevy velkovýroby v železárnách, v hutích, v sklárnách. Snahy o rozvoj průmyslové výroby zvláště výrazně vystupovaly do popředí v 18. století. Od nastoupení Habsburků se u nás projevovaly tendence k novému, absolutnímu a centralizovanému státu. Tento stát potřeboval ovšem stále více peněz na armádu, na státní organizaci a i na boj s vnitřními silami. Proto se ve všech státech Evropy (ve Francii, v Rusku, v Prusku a jinde) sám panovník zajímal jednak o posílení obchodní rovnováhy svého státu, jednak o rozvoj výroby v průmyslu. Šlo o to, aby výroba byla uvolněna z těsných pout cechovních, aby se mohla neomezeně rozvíjet. Merkantilistická teorie, šířící se z Francie, chtěla zrušit vnitřní cla, cechovní omezení o počtu pracovníků u jednotlivých mistrů a dílen, podporovala obchod a vývoz zakládáním různých společností, regulovala dovoz a podporovala privilegii rozvoj velkovýroby, manufaktur. U nás se první velké manufaktury zakládaly na konci 17. století a na počátku století 18. Byly skoro veskrze textilní. Větší rozvoj výroby manufakturní však u nás nastal až v 2. polovici 18. století za podpory Marie Terezie a Josefa II. Za Marie Terezie byla už roku 1749 provedena rozsáhlá reorganizace veřejné správy, byly zřízeny centrální úřady politické, finanční i soudní a byla postátněna i krajská správa. Tímto činem byly české země těsněji včleněny do rakouské říše, ba byli dějepisci, kteří teprve tento fakt pokládali za konec samostatnosti české. Byla také provedena reforma daňová (berní) a důležitá reforma školní: tou byly zřízeny školy *triviální* (*trivium* = čtení, psaní, počítání) u far, školy *hlavní* (v městech) a *gymnázia*. Spolu s jinými reformami bylo to vše přípravou k hospodářskému, a tím i sociálnímu rozvoji státu. V zemědělství se zaváděly nové plodiny, jako brambory,

řepa, jetel, měnil se způsob hospodaření a rozšiřovala se plocha plodin průmyslových (len, konopí). V průmyslu se různými opatřeními podporovala především textilní výroba, zaměstnávající většinou ženy a děti a statisíce dělníků, pracujících především v horských oblastech v domácí výrobě. Tak došlo k značnému napětí mezi feudálním řádem a novou výrobou, která začala trpět nedostatkem svobodných dělníků, tedy nezávislých na vrchnostech.

Tito svobodní dělníci se mohli rekrutovat především z venkovské chudiny. Venkov byl přelidněn, žil však v zlém útlaku a byl silně sociálně diferencován. V Tereziánském katastru z počátku 18. století nacházíme už spousty „zahradníků“, tj. baráčníků, vedle nichž byla jen menšina celoláníků a půlláníků, kteří měli čeled. Jak jsme si řekli, nevolnictví mnohde se stále utužovalo, a tak už koncem 17. století začalo docházet k selským bouřím; jednou z nejstarších byla chodská, jednou z posledních r. 1775 náchodská („sedláci u Chlumce“).

To všechno urychlovalo nutnost, kterou panovník pocítoval již dlouho, totiž omezit nevolnictví, uvolnit masu venkovského obyvatelstva pro průmysl a vyrovnat se tak i s feudálními, velkostatkářskými odpůrci nových hospodářských směrů. Proto bylo roku 1781 zrušeno nevolnictví. Tento fakt dal vznik nové společenské třídě, proletariátu, a otevřel cestu k rozvoji i buržoazii. To vše byly základní předpoklady pro zformování novodobého českého národa a pro obrození národní kultury. Města se začala silně počesťovat, česká buržoazie začala vstupovat do boje o hospodářské pozice s buržoazií německou, po třicetileté válce posílenou a zbohatlou. V tomto soupeření se obrozovalo české národní vědomí, rostl počet nové české inteligence, především z venkovských vrstev.

Nově se konstituující národ však potřeboval posilu pro svou existenci a rozvoj. Tou byla národní hrdost, pramenící z vědomí minulé velikosti. Národ potřeboval také pro nově vznikající nebo už se rozmáhající život sociální, kulturní i politický bohatý a vypěstovaný jazyk jako celonárodní dorozumívací prostředek. Bylo ho třeba tím spíš, že v předcházejících 150 letech se postupně oslabovalo působení vypracovaného jazyka humanistického. Nebylo v té předcházející době totiž mnoho těch, kdo by ho potřebovali. Mluvili jsme o pohrdání českým jazykem už v 15. a 16. století. Proti českému jazyku pak fakticky působily i snahy Marie Terezie a Josefa II. o centralizovaný stát, jež mělo posílit i obecné zavádění němčiny do úřadů a do škol (sem od r. 1774). V tom pomáhali i někteří rodilí Čechové.

Už předtím však bylo patrné, že z důvodů praktických, pro usnadnění státní správy je češtiny třeba. To chtěc nechtíc uznala i Marie Terezie a vydala r. 1763 dekret, v němž se říkalo: „Čeština v království českém a v markrabství moravském chýlí se k úpadku tolik, že

největší díl starostův a úředníkův jazyka toho jest neznalý, ano že u zemských a vrchních soudních úřadův, jakož i při městských magistrátech velký nedostatek osob česky umějících se jeví. A protož ve prospěch nejvyšší služby J. M. C., jakož i za udržování řádu a spravedlnosti nevyhnutelně potřebí jest, aby řeč tak hluboko kleslá se povznesla.“

2. OBRANY JAZYKA ČESKÉHO

Období následující se stalo obdobím obran jazyka českého, které s jazykem českým hájily i národ a jeho existenci. Jest jakousi osudovou ironií, že jednou z prvních obran češtiny té doby jest vlastně už *Pravopisnost řeči české* Jana Václava Pohla (roku 1756), jak to autor vysvětluje v předmluvě. Z dalších hajitelů jmenujme aspoň *Františka Josefa Kinského*, *Jana Aloise Hanke z Hankenštejna*, *F. M. Pelcla* a jiné. Téměř všichni vyslovují myšlenky Bohuslava Balbína, otištěné teprve v této době, poukazují na starobylost řeči české, na její bohatství, na rozlehlost Slovanů a zvlášť pak na praktickou potřebnost pro státní úředníky.

Nejednou se ozve v těchto obranách i ve skladbách lidových hlas zvláště důležitý: vědomí starého rozkvětu českého jazyka, připomínky vynikajících jmen období humanistického (ukázali jsme, že Komenského připomínali i jezuité na začátku 18. století) a připomínky husitství. České obrození tedy jako projev historický a lidový navazuje na tradice reformační, husitské. Jak jsme už ukázali, ty v lidu žily stejně, jako žilo tajné nekatolictví, a prolínaly se s novodobými myšlenkami o volnosti, rovnosti a bratrství, které k nám přicházely jako ozvěna francouzské revoluce. To vše je třeba připomenout, abychom pochopili, proč počátkem 19. století Dobrovský navázal na jazyk humanistický a nikoli na uvolněnou češtinu jedné části protireformační literatury.

V této době se vlivem francouzské revoluce a nových filozofických směrů, jimiž byla provázena její historická příprava, měnil i špatný poměr k pracujícímu lidu, trvající už staletí, především k lidu venkovskému (proletariát byl ještě slabý). Byl to ovšem zase proces sociální, protože tu šlo o ruce, vyrábějící pro všechny. V dobách protireformačních ztotožňovala vládnoucí třída utlačeného venkovského člověka s celým národem a pohrdala jím. Proti tomu se v lidové literatuře 17. století ozýval odpor. V sousedských hrách si právě chudí přivlastňovali Krista: „*Před ním bohatý jak chudý a král pastuškoví rovný*“. V obrození, hlavně v druhé generaci, která z lidu pocházela, projevoval se už jasně názor, že základem národa je venkovský člověk.

Hospodářský a sociální vývoj společnosti byl tedy podmínkou i příčinou nového vzestupu českého národa a českého jazyka. Česká věda zná poměrně dobře poměry i jazyk zhruba od 80. — 90. let 18. století, v našich vědomostech je však značná mezera týkající se tzv. období přípravného. Bývá tak obyčejně nazýváno období do vystoupení Josefa Dobrovského, ale není znám podrobněji jazyk a názory tohoto přípravného období, ba není znám podrobněji ani jazyk celého 18. století. V 80. letech 18. století končí neprobádané období ve vývoji českého jazyka, začínající 17. stoletím. Všechny výklady, i naše, jsou založeny jen na několika známých dílech a na tradičně posuzovaných mluvnicích. Víme, že do této doby nežil český jazyk ve vyšší literatuře, ale nevíme přesně, jak fungoval ve společnosti a jak dalece vyhovoval denním potřebám. Rozbor jazyka novin 18. století ukazuje, že u jejich redaktorů a vlastně jejich jediných autorů se úpadek jazyka nijak nápadně neprojevil a že i u nich trvalo vědomí i znalost dřívější vypracovanosti. Charakteristika jazyka starších novin ukazuje, že se ale přece jen největší úpadek jazyka jeví v 1. polovině 18. století. Silně byl ovlivňován tím, že čeští studenti v jezuitských školách pro latinu zapomínali česky (šlo to tak daleko, že mnohá latinská terminologie pronikala i na venkov do dětských her). Po zrušení řádu jezuitského a po následující školské reformě starší vliv latiny ve školách posílila ještě němčina, běžný vyučovací jazyk i v hlavních (normálních) školách, takže většina českých vzdělanců opouštěla svoje české prostředí v 10—11 letech (tak i Jungmann).

3. POČÁTKY NOVOČESKÉ LITERATURY

Známky probouzení se z jakési letargie se projevovaly v 80. letech 18. století. Vedle obran jazyka českého byly to první pokusy oživit českou literaturu. Patří sem poezie pokračující v módní tvorbě 17. a 18. století, jako například práce *Dlabačovy*, *Thámovy* a jiných. V překladech bible a někdy i v úředním jazyce se držel starší jazyk poznamenaný humanismem, stejně tak i v prvních novočeských prózách. Do jazyka poezie však výrazněji vstupoval jazyk lidový, zvláště v hláskosloví a tvarosloví. Naproti tomu jazyk této počáteční obrozenské poezie často oplývá buď slovy cizími nebo novotaří. Ukazují to básně *almanachu Tháмова* (r. 1785). Autoři často zápasí s výrazem, když skládají *Zůvení Battysty do kraje*, *Vejstrahu na hánce jazyka českého*, básně anakreontské nebo málo obratné básně z přírodní lyriky.

Přitom však za změněných sociálních poměrů rostla potřeba česky psaných knih. Bylo třeba vydávat knihy poučné, propagační a zvláště pak beletrii a bylo také třeba rozvíjet spisovný jazyk a ustalovat jej

pravidly a tak jej sjednocovat. Brzy bylo vidět, že se s dědictvím doby bezprostředně předchozí nedá vystačit. Přitom trvala znalost období humanistického, a to i u českých příslušníků řádu jezuitského (na osudu Balbínově vidíme, že to představeným řádu nebylo milé), dokonce v překladu Bible svatováclavské. Pro posilu českých čtenářů se po uvolnění tisku začala vydávat literatura 16. století, ba i starší (Dalimil). Ozývaly se znova hlasy po rozšiřování a zvelebování mateřského jazyka „po příkladu našich horlivých, vlasti milovných otcův“. Péči o český jazyk bylo motivováno i vydáváním Pražských novin roku 1782: „*Ne z žádosti zisku, ale jen k tomu cíli, by svatováclavská řeč, jež se k pádu chýlí, zase občerstvěla a počala zas kvíti*“.

Mnozí vlastenci pokládali péči o jazyk za jeden z hlavních úkolů nově se tvořícího českého divadla. Například Václav Thám psal, že uvádí český jazyk na divadliště, aby se pochopilo, jaké sličnosti a krásy přitom nabývá. Přitom mnoho jich vědělo jako Kramerius, že bez účasti lidu nelze národ, a tedy ani jazyk, povznést. Přitom však většinou nebyli (a ani nemohli být) čeští vlastenci sociálně pokrokoví, i když viděli, že lid si vydávaná díla sotva může koupit (Tháмова Almanachu se prodalo asi 150 kusů). Vydávali dokonce Josefa II. za zvláštního milovníka českého jazyka a Pelcl dokonce radil vydávat překlady z němčiny, aby Čechové přestali číst své husitské knihy, které se prý čtou jen proto, že jsou jazykově dostupné. Přitom však byl Pelcl uvědomělý Čech a věřil, že se dá česky (tj. slovansky!) domluvit až na pomezí tatarské.

Vzdělanci, zvláště teoretikové, kterým připadl úkol sepsat pravidla nového spisovného jazyka, obraceli se vědomě k jazyku humanistickému jako k živému ideálu dokonalého jazyka. Byli to především ti, kteří znali staré památky a vydávali je, kteří však bohužel prošli vyššími školami německými, kteří znali i českou historii, ale kteří sami znali většinou jen češtinu knih a byli leckdy vzdáleni jazyku mluvenému, jazyku lidu. Někteří se sami později přiznávali, že jim hlavně zpočátku dělalo dost velké potíže mluvit česky (to přiznával ještě Jungmann). Milovníkem, obdivovatelem humanismu byl F. F. Procházka, horlivý vydavatel starých památek a překladatel celé bible. Když vydával Nový zákon, znova odvolával se výslovně na Bibli kralickou. Sám se však jazykem teoreticky nezabýval, i když znal český jazyk dobře, znal nářečí česká a moravská, jmenuje dokonce i nářečí dalmatská, a nadto sbíral materiál k českému slovníku.

4. OBROZENSKÉ MLUVNICE

Z množství děl o jazyce, která se počátkem tohoto období i později

objevila, mají před Dobrovským větší význam mluvnice Tomsova a Pelclova. Ačkoli Josef Dobrovský vydal svou mluvnici dlouho po Tomsovi i po Pelclovi, přece jeho názory měly na oba autory vliv (působil tu osobní styk). Všimněme si zde i mluvnice K. I. Tháma, jehož práce se Dobrovskému příliš nezamlouvaly.

Mluvnice, kterou napsal **František Jan Tomsa**, je učebnice pro Němce (jako většina obrozených mluvnic, i Dobrovského). Jmenuje se *Böhmische Sprachlehre* a vyšla r. 1782 v Praze. Učebnici vydala pražská normální škola. Kniha svědčí, že autor znal dobře národní historii, znal i starou češtinu, jejímž podobám zřejmě dával přednost, uváděl také, jak mluví „*der gemeine Mann*“ (prostý člověk) a rovněž příležitostně uváděl nářečí. Místy se odvolává na Beneše Optáta, cituje Šteyerova Žáčka, odkazuje na Kralickou bibli atd. Tomsa znal dokonce staroslověnštinu a hlaholici, uváděl pro některá tvrzení doklady z jiných slovanských jazyků, ba dokonce tiskl některé doklady azbukou, podobně jako kdysi Rosa leckdy hodnotil, co je lepší, nebo co se mu aspoň víc líbí (např. z podob *koroptva*, *kuroptva*, *kurotev* „*mir gefällt am besten kurotev*“, tj. mně se nejvíc líbí). Uvedme si jen na ukázkou některé jevy, které Tomsa uvedl (a schvaloval). Ve většině případů schvaloval úžené *é* v *í* uprostřed slova, např. *kolíbka*, *lítati*, *mlíko*, *nalívati*, nikoli *chlíb*, *plíva*, ale připouštěl i *é*. Nepřijímal protetické *v* (*vovoce!*), ale jako jiní obrozenští gramatikové myslel, že v mnohých slovech je *v*- etymologicky náležité, jako v slovech *vohlav*, *vokoun*, *volše*, *vorat*, *votava*, *votěž*, *votka*. U některých slov přijímal i změnu *ý* v *ej*, např. *hejbati*, *kejchati*, *mejti*, *pejcha*, *zejskati*, schvaloval *ou-* na počátku slov a pokládal to psaní za lepší než psaní *v-* (= *u*), např. *ouřad*, *ouzkost*, připouštěl některá složená slova, např. *krvostřebka*, *kniškupec*, *díkcčinění* nebo *díkůčinění*, ale říká prý se *vrah samého sebe* (proti *sebevrah*), *země třesení*. Jako už Rosa a později Dobrovský uváděl Tomsa lidový zbytek duálu *dva česká*, v skloňování maskulin byla v té době prý častější a běžnější koncovka *-ů* než *-ův*, v 6. pl. by prý mělo být *senách*, *semenách*, *střevách*, přivlastňovací *Davidův* skloňoval Tomsa jmenně, *tetín* však složeně, neutra na *-um* (latinská) v singuláru neskladoval, u zájmen *můj*, *má*, *mé* uváděl jen tvary stažené, zájmeno *týž* skloňoval jako *dnes*, bez poznámky konstatoval větu *To je ta paní, co k nám přišla*, jako v staré češtině přijímal shodný přechodníkový tvar pro maskulinum a neutrum, podobu *můžou* hodnotil jako „*pöbelhaft*“ (ošklivou), znal rozdíl mezi spojeními *nechat dělat* a *dát dělat* atd.

Ne příliš odchylnou mluvnici napsal **František Martin Pelcl**. Kniha vyšla r. 1795 s Dobrovského výkladem o přízvuku v češtině (Dobrovský sledoval českou výslovnost i v divadle!) a v rozšířeném vydání r. 1798. I zde si uvedeme jen některá Pelclova poučení: Diftongy *ou* a *ej* odpovídají starým hláskám *ú* a *ý*. Užívání dvojhlásky *ej* asi Pelcl

schvaloval, soudě podle příkladů *hejbati, mejdlo, bejl, černobejl, vej-
dělek, vejložek*. Koncové *-ové* u neživotných se prý klade jen pro libo-
zvuk nebo pro zřetelnost, tedy *divové, hříchové, mrazové, řádové*, 7. pl.
mask. má vždy koncovku *-y*, i když nacházíme psáno také *vlasami,
cepami, zubami, muži* (ale v paradigmatu Pelcl tvary na *-mi* neuvedl),
6. pl. je *církvech, dušech, pouštěch, přech, ulicích*, ale dnes prý dáváme
přednost koncovce *-ích*, neutra mají tvar *křídlech* i *křídlač*, obě
adjektiva *Davidův* a *sestrin* skloňuje Pelcl proti Tomsovi jmenně, pře-
chodník přítomný má proti Tomsovi stejný tvar pro femininum
a neutrum, správně má být *miluji*, ale lid říká *miluju*, říká prý se
správně *mnohé hrabata, dobré knížata, mladé děvčata*, infinitiv je lépe
psát a vyslovovat s *-i*, abychom se odlišili od „nižší“ (niedrig) řeči.

Uvedme si v stručném a neúplném přehledu, v čem se tito dva
význační gramatikové z počátku obrození shodovali a lišili; shody
mezi nimi bývají jen částečné. Shodují se plně v uznávání dvojhlásek
ou a *ej* místo starého *ú* a *ý*, i když jsou si oba toho původu vědomi.
Píší tedy *ouřad, ouzkost* (Tomsa), *ouřad, oud* (Pelcl) *mejtí, pejcha*
(Tomsa), *vejdělek, vejložek* (Pelcl). Oba projevují nesouhlas s protetic-
kým *v-*, ale někdy jim skutečná etymologie slov není jasná, Tomsa
jasně, Pelcl nejasně se vyjadřují o úženi *é* v *í*, ale ani jeden je nepřijí-
má v koncovkách adjektiv. Ani Tomsa, ani Pelcl neskloňují v singulá-
ru cizí slova na *-um*, oba uvádějí v 6. pl. neuter také koncovku
-ách, senách, oba skloňují přivlastňovací zájmeno *její*, pro časování
oba souhlasí s dvěma tvary v 3. os. plurálu (*učí i učejí, sází i sázejí*,
ale podle Pelcla *snášejí*, nikoli *snáší*), oba trvají na koncovce *-i*
v 1. sg. sloves, *piji, miluji, seči, stůni, meli, voři, píši, piji, biji*,
přechodník minulý je *bled, pad, nes, lek*, nikoli *padv, lekv*, infinitiv má
znít na *-ti* apod. Shod je poměrně značné množství.

Rozdílů není mnoho, ty důležitější se týkají především tvarosloví:
Tomsa uvádí jako správné i tvary *velbloudami, vrahami, lososami,
hříchami*, kdežto Pelcl v paradigmatech uvádí jen podobu na *-y, -i*
(*muži*), i když ví, že nacházíme také *-mi, vlasami, zubami*, „aber
daraus kann keine Regel folgen“ (z toho nemůžeme vyvozovat pra-
vidlo). Tomsa skloňoval přídavná jména přivlastňovací na *-ův* jmenně,
kdežto jména na *-in* složeně; zatímco Pelcl skloňoval obojí jmenně
atd. V podrobnostech je ovšem shod i rozdílů více.

Pro poznání názorů na jazyk před vystoupením Dobrovského je
důležitá i mluvnice K. I. Tháma, jehož díla, zvláště slovníku, si Dob-
rovský mnoho nevážil. Ale v tehdejší společnosti měla velký význam
Böhmische Grammatik zum Gebrauche der Deutschen, jež vycházela
v mnoha vydáních. Zde budeme citovat z vydání pátého z roku 1804,
podle údaje na titulní straně „vylepšeného a rozmnoženého“. Zajímavý
je už úvod této mluvnice: čeština je nejdůležitější řeč v Rakousku,

slovanská nebo česká řeč zaujímá nejen Čechy a Moravu, ale je také v Uhrách, Polsku, Slezsku, Slavonsku, Charvátsku, Dalmácii, Korutanech, Kraňsku a Štýrsku. To prý věděl i císař, když r. 1776 zřídil na vídeňské univerzitě stolicí češtiny. A přece nedávno chtěli někteří češtinu vyhubit.

Z Thámovy učebnice, jež brzy po svém prvním vydání byla prý zavedena na vídeňské univerzitě (Pelcl to popírá), citujeme pro příklad toto: neživotná maskulina mají v 1. pl. koncovku *-y*, *hrady*, často však je pro libozvuk nebo pro zřetelnost koncovka *-ové*, *zázrakové*, *hříchové*, *potokové*. Jako základní koncovku pro 7. pl. uvádí Thám *-y*, *pány*, ale v závorce připojuje koncovky *-mi*, *-ami*, *-ma*. Jinde říká, že koncovka *-mi* musí být tam, kde se nedá pád poznat z adjektiva, zájmena nebo číslovky, neboť jinak by mohlo dojít k omylu. V 6. pl. neuter je často *-ách*, zvláště po *h*, *ch*, *k*: *jablkách*, *jhách*, *bříchách*, někdy i *bedrách*, *nosidlách*, *játrách*. Adjektivum *krásný*, *krásná*, *krásné* skloňoval Thám jako dnes. Přechodník podle něho má stejný tvar pro femininum a neutrum, 1. os. sg. má koncovku *-i*, *miluji*, kdežto tvary *miluju*, *milujou* jsou lidové. Atd.

Thám se v mnohém opíral o Nudožerského, cituje ho, ale znal i Rosu a měl znalosti i lidového jazyka. V jeho poučení syntaktickém a prozodickém se projevují starší názory známé už od Vavřince Benediktiho z Nudožer.

Značný význam měla před Dobrovským i *Böhmische Grammatik* od Pelclova nástupce na pražské univerzitě **Jana Nejedlého**. Projevuje velké znalosti historické, znalost současného Slovanstva a archaické zaměření (podobně jako Pelcl). Vyjadřuje se tu i úcta k práci a znalostem Dobrovského, s nímž později Nejedlý bojoval.

5. JOSEF DOBROVSKÝ

Jak už jsme řekli, mnohé mluvnice z konce 18. století a z počátku následujícího věku opíraly se o názory Josefa Dobrovského, ačkoli jeho mluvnice vyšla z význačnějších mluvnic poslední. Byla to kniha *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache* z roku 1809, v druhém, doplněném vydání z roku 1819. Dobrovský v ní dokázal, že pochopil význam celonárodního spisovného jazyka, přispěl k rozšíření jeho znalosti mezi inteligencí i lidem a svou knihou vytvořil nezbytné předpoklady pro stabilizaci jazyka. V knize se opíral také o jazyk humanistický, ale projevoval v ní i znalost současného jazyka a znalost jazyků slovanských. Byl znalcem staroslověnštiny a současných slovanských jazyků a právem je u nás i ve světě pokládán za zakladatele slavistiky. Mnohá fakta Dobrovský jen konstatoval, nepředpisoval je

ani nezavrhoval, nýbrž ponechával budoucímu vývoji, jak je ustálý, ale svoje mínění dost často vyslovil přímo. Jeho autorita způsobila, že to, co uváděl bez dvojtvarů, začalo se postupně uplatňovat jako kodifikace. Z jeho konstatování uveďme jen výběr: dlouhé *é* vyslovuje většina Čechů jako *í*, dlouhé *ý* Čechové rádi „rozpouštějí“ (lösen) v *ej*. Počáteční *ou-* Dobrovský výslovně neposuzuje, ale sám je asi pro *ou-*, neboť píše *ousta*, *ouvoz*, *ounor*, podobně jako *tejden* atd. Někteří prý také říkají *oužitek*, *ousta*, *soukno*. lépe je však *užitek*, *usta*, *sukno*. V 6. pl. mask. je základní koncovka *-ích*, *chlapích*, kdežto pro užití koncovky *-ech* rozhoduje jen libozvuk. V obecné řeči je častá koncovka *-ách*, ale Dobrovský ji ponechává jen pro feminina a neutra, v maskulinu prý je lépe říkat *v dluzích*, *rozích*, *hříších*. V 7. pl. mask. je základní koncovka *-y*. Koncovku *-ami*, *-mi* schvaluje Dobrovský jen tam, kde by mohlo jít o dvojsmysl (tento argument se běžně uváděl od Rosy). Maskulina neživotná mají v 1. pl. koncovku *-y*, ale poznámka připouští, že na rozlišení od 4. p. pl. mohou mít také koncovku *-ové*, *divové*, *hříchové*, *zázrakové*. „Bei den Neueren“ (tj. v novější době) se vyskytují také podoby *potoci*, *boci*, *hřebíci*, *kotníci*, *rybníci* (tvar *rybníci* se místy v nářečí držel až do počátku 20. století). U maskulin uváděl Dobrovský dále jako běžný tvar vokativ *pacholku*, *služebníku*, i když vedle nich zná také tvary *pacholče*, *služebníče* (jiné příklady neuvádí). Feminina skloňoval Dobrovský jako dnes, u neuter připouštěl mnohé tvary femininní. U sloves měkkých uváděl v 1. os. sing. jen koncovku *-i*, *piji*, *líži*, *češi*, *miluji*, dále pak *mrů*, *tru*, *dru*, oni *hledí*, *shánějí*, *honí* (tak dodnes), adjektiva přivlastňovací na *-ův* i *-in* skloňoval Dobrovský jmenně, jako dnes u něho vypadalo i skloňování adjektiv (*pravý*, *pravého*). Přechodníková pravidla jsou u něho stejná jako dnes, jen ve femininu uvádí humanistické tvary *jsuci*, *buduci*, *proseci*, ale také *řkouc*, *jsouc*. Atd.

Dobrovského mluvnice získala za obrození platnost kodifikace. Byla bez výhrad přijímána i druhou obrozenskou generací, generací Jungmannovou. Jeho názory šířili jeho žáci, především horlivý Václav Hanka, který podle Dobrovského napsal a vydal několik mluvniček a učebnic. I přesto se však některé starší jevy u některých autorů držely i proti mínění Dobrovského. Proto se hned podívejme na některé mluvnice pozdější.

Nic nového ještě nepřináší a podle Dobrovského ještě nemohla být napsána učebnice „*Ortografie česká, neb naučení, jak se má dobře česky psát*“, vydaná pro české školy roku 1810. Předmluva i celá kniha byly sice vytištěny švabachem, ale v předmluvě se konstatuje, že by bylo nejlépe, kdyby se české knihy tiskly latinkou, „protože by pak mohlo nejvíce Slovanů, k. p. v Polště, v Slovenské zemi, v Charvátích, v Dalmacii, v Kranště, v Korytanech, v Štyrště a naposledy snad i v Srbště a v Rusích české knihy číst“.

Aleš Pařízek, jehož jméno bylo spojeno s germanizací české školy a bylo velmi ostře napadeno Pelclem, vydal roku 1815 „druhé, zcela napravené a rozmnožené vydání“ své knížky *Pravidla české dobropísebnosti praktickými příklady vysvětlená*, v níž sice jako jiní obrozenci věděl o dřívější existenci dvojího *l*, ale zároveň věděl, že se v nové češtině už nesnadno rozezná, dovoloval, ba schvaloval podoby *bejk*, *blejská se*, *lejko* (lýko), *strejc*, *tejrati*, *tejden*, *mlíko*, *chlív*, *lítati* vedle podob s *ý* a *é*. Jako jiní dovoloval dativ *pracem* atd. Podoby *žejdlík*, *ejhle*, uváděné jako příklady na změnu *ý* v *ej*, svědčí o malém porozumění jazyku.

Knížka *Pravidla české řeči*, vydaná od *Františka Novotného* z Luže, faráře v Luštěnicích, roku 1818, má obsáhlý, 42 strany zaujímající úvod (historický), zavádí počeštěné termíny jako *počet jednotný* a *vícetný*, instrumentál jako někteří už před ním zve *nástrojným pádem*, poučuje, že *ý* se mění v *ej*, *cejtím*, *cejn*, *hejbati*, *mejdl*, ale *dobrý*, *dobrého*, *dobrému*, skloňuje *moji*, *mojích* nebo *mých*, *mojím* nebo *mým* apod.

Z konce obrození si ještě charakterizujeme knihu Burianovu a mluvnici J. B. Malého. *Thomas Burian* vydal v Praze a v Hradci Králové *Lehrbuch der böhmischen Sprache für Deutsche* roku 1843. Mnoho se neliší od dnešní doby, jeho adjektiva se skloňují a slovesa časují jako dnes (oni milují, shánějí, hledí).

J. B. Malý v *Krátké mluvnici pro Čechy* z roku 1845 znovu počešťoval pády na *jmenovatel*, *vlastnitel*, *davatel*, *přechodník*, *místník* a *nástrojník*, psal většinou jen *ý*, nikoli *ej*, i když ho ve vysvětlivkách užívá, jako *býlí* (*bejlí*), *sýc* (*sejc*). V „nástrojníku množného počtu“ ještě připouštěl i koncovku *-ami*, když toho žádá srozumitelnost, a uváděl starý příklad *kousal zubami*. Podle něho nominativ plurálu zájmena *jenž* zní pro všechny rody také *jenž*, i když je to chyba, „ale během věků práva nabylo“. U neuter plurálu uváděl femininní shodu, např. *vypráhlé jezera*, *ukázaly se tři slunce*. Na těchto obou mluvnicích z konce obrození vidíme ještě některé snahy o novotaření ne právě podařené (např. u Buriana počet *vícetný* nebo *vícny*).

■ To bylo přesto, že se proti neúměrnému novotaření postavil a pevné základy pro obohacování české slovní zásoby dal už Josef Dobrovský. Svoje zásady o tvoření slov vyslovil porůznu v kritikách a zvláště pak v rozpravě *Bildsamkeit der slavischen Sprache* (O tvořivosti slovanské řeči) a ve svých časopisech. Dobrovský doporučoval především obnovovat slova stará, přejímat slova z jiných slovanských jazyků, protože ty jsou kultivovanější než čeština, a konečně opatrně tvořit slova nová.

V zásadě tedy Dobrovský proti tvoření nových slov podle jazykových zákonitostí nebyl, ale jeho požadavek okamžité srozumitelnosti toto tvoření značně omezoval. Každé nové slovo je totiž neobvyklé, a proto není naprosto srozumitelné. Tento fakt si Dobrovský dobře

neuvědomil a v svých kritikách vystupoval proti tvoření nových slov skoro napořád a neschvaloval ani taková slova, která byla dobře tvořena a později se stala součástí běžné slovní zásoby, jako slova *událost, určití, zákon* atd.

Důležitý je také Dobrovského slovník *Deutsch-böhmisches Wörterbuch*. První díl vyšel roku 1802, ale druhý až roku 1819, připraven žákem Dobrovského A. J. Puchmajerem. V jeho předmluvě vypočítává Dobrovský a kriticky hodnotí dosavadní slovníky 18. století, a to Kašpara Zach. Vušina (psáno š, zde na jiném místě píšeme běžné Vusín), čtyřdílný Nomenclator Jana K. Rohna z let 1764—1768, Německo-český národní slovník K. I. Tháma z roku 1788 a Malý německý a český slovník Františka Jana Tomsy z roku 1789. Tento slovník hodnotí Dobrovský výše než Thámův.

V tvarosloví, jak jsme viděli, vycházel Dobrovský z jazyka humanistického a shodoval se v podstatě s gramatiky dřívějšími, zvláště s Pelclem. U substantiv maskulin žádal v 7. p. pl. jen *-y, -i*, v 3. os. pl. sloves určoval přesně rozvržení koncovek *-í* a *-ejí*, i když se jich ještě dlouho po Dobrovském užívalo promiskue. U adjektiv ponechával skloňování s nezúženým *é*, *krásného, krásnému*, adjektiva přivlastňovací na *-ův* a *-in* skloňoval jmenně. V užívání přechodníku nevytvořil nová pravidla, jak se někdy tvrdí. Určil na základě znalostí historického vývoje v podstatě dnešní stav, jen v neutru připouštěl tvar shodný s maskulinem nebo s femininem, tedy buď, jak navrhoval Tomsa a jak bylo v staré češtině, nebo jak se vyvinulo v novější době. Za archaické pokládal femininní tvary s krátkou koncovkou *-uci, -ě* (*nesuci, trpěci*), jaké byly v Kralické bibli a jinde za humanismu a jak se často objevovaly i za obrození.

V hláskosloví byl Dobrovský konzervativnější než Pelcl. Počáteční protetické *v-* nedovoloval, omezoval také jako někteří jeho předchůdci dvojhlásku *ej* v koncovkách, psal jedno *l*, což připouštěli i někteří jeho předchůdci. Zvláště význačný je jeho návrh (skutečně míněn jako návrh!) na tzv. opravu analogickou: navrhl psát po *c* vždy *i*, po *s, z* *i* nebo *y* podle jazykového systému, podle analogie. U sloves radil psát podle *sedím, cítím* i *prosím, vozím*, u adjektiv podle *medvědí, kohoutí*, psát *kozí, husí*, podle *hadi, kati, havrani* psát *koželuzi, kosi*, ale vždy *otci, vojáci*. Dobrovský r. 1809 vztahoval svůj návrh i na souhlásku *c*, psát po *c* vždy měkké *i* navrhl až v 2. vydání své mluvnice r. 1819. V kořenech slov ponechával Dobrovský ještě *y*, tedy *zyma, sylný*. Dobrovského oprava nebyla ve všem šťastná, neboť odstraňovala *y* po sykavkách, ačkoli sykavky zřejmě v době humanismu ztwardly a daly humanistům podnět k jejich způsobu psaní.

Všechny Dobrovského zásahy byly brzy uznávány aspoň v teorii už proto, že se některé jejich prvky objevovaly už v době předchozí.

I jeho výklad o tvoření slov se stal základnou pro pozdější bohatou činnost generace Jungmannovy. Je ovšem pochopitelné, že všechny tyto zásahy nepronikly naráz a u všech lidí stejně silně. Uvedli jsme vpředu např., že ještě roku 1845 J. B. Malý připouštěl do 7. p. pl. koncovku *-ami* (*zubami*), a tak psali ještě kolem roku 1850 někteří význační autoři beletrističtí. O gramatické zásady Dobrovského spory nebyly, zato však rozpoutal halasnou bouři jeho pravopis. Také se všemi jeho zásadami v slovotvorbě se později nesouhlasilo.

Řekli jsme, že Dobrovský sám vyslovil zásady svého pravopisu jako vědecké konstatování, jako návrh, a původně ani neměl v úmyslu navrhopvat zavést tento pravopis do škol a do literatury. V úvodu k 2. vydání své knihy se dokonce omlouval a vyslovil své mínění, že kdo chce, může psát i nadále po *c*, *z*, *s* tvrdé *y*. Přitom však jasně napsal: „Od všeobecně přijatého nerad se odchyluji. Ale když přijatá věc analogii odporuje, nedbám starého způsobu, nýbrž (dbám) pravidla, poněvadž v učebnici má víc platit pravidlo než pouhý zvyk.“ Víme, že za Dobrovského opravou stála mladá generace, většinou Dobrovským vychovaná, a s ní souhlasil i Josef Jungmann. Nejhorlivěji si v propagaci počínal Václav Hanka, který asi nejspíš byl od roku 1816 iniciátorem pravopisné anarchie v *Hromádkových* vídeňských *Prvotínách pěkných umění* (vycházely od r. 1813). V tomto časopise se totiž začaly neoznačovat délky, háčky nad velkými písmeny se nepsaly, nýbrž označovaly se pod nimi, místo běžného *au* se již psalo *ou* apod. Když Dobrovský vyslovil svoje pozorování, začal Hanka vehementně hájit pravopis analogický a kryl se přitom autoritou Dobrovského. Psal jím už od r. 1815 a spiskem *Pravopis český* z r. 1817 zavedl už psaní písmena *u* na začátku slova místo *v-* (psalo se tedy do té doby *vmysl* místo *úmysl*, *umysl* (dokonce i *vřad*, *včel* atd.) Tímto Hankovým počinem na čas vypadlo písmeno *v* z české abecedy (souhláska *v* se psala *w*). Za odpůrce měl tento pravopis především Slováka *Jiřího Palkoviče* a českého zemského advokáta a nástupce Pelclova na univerzitě *Jana Nejedlého*. Palkovič byl zastáncem češtiny humanistické a po právu odsuzoval novotvary Pohlovy *oučastonce*, *krkotoč*, ale později se dostal do sporu i s novotařící generací Jungmannovou. Šířil kolem sebe „nesnášenlivé povětrí“. Za Nejedlým stála starší generace méně význačných obrozenských pracovníků, většinou žijících mimo Prahu, jako byli Josef Liboslav Ziegler, Josef Sychra, Jan Hýbl a jiní. Bojovalo se úporně a ze strany Nejedlého mnohdy i nešetrnými zbraněmi. V tomto boji šlo především o to, aby pro opravu byly získány státní a školské úřady. Nakonec oprava Dobrovského zvítězila, začalo se i tisknout latinkou místo švabachem.

Snahy o úpravu a opravu českého pravopisu však pokrač i nadále. Tak došlo roku 1842 k takzvané *opravě skladné*, nazva

jejím navrhovatelem *Pavlem Josefem Šafaříkem*. Oprava byla přijata rozhodující českou kulturní institucí Maticí českou. Záležela hlavně v tom, že se hláska *j* začala označovat skutečně písmenem *j* místo staršího *g* (starší *geho*, *neylepší*). Podobně se začalo označovat dlouhé *í* příslušným písmenem. Maticí sbor zatím však nepřijal psaní *ou* místo staršího *au* a *v* místo staršího *w*. Pro psaní *w* se uváděly většinou důvody tradiční (písmeno *v* označovalo v starší době, ba i v době nedávné a současné hlásku *u*), ale zajímavé poznání mluvené podoby tehdejší češtiny vyplývá z argumentů pro ponechání *au*. Proti psaní *ou* byl i *František Palacký*, od dávné doby jeden z hlavních činitelů rozhodujících v otázkách českého jazyka (byl redaktorem *Časopisu českého museum*). Podle něho se zavedením *v* místo *w* ničeho nedosáhne, a psané *ou* by sice odpovídalo výslovnosti západní poloviny českého území, ale neodpovídalo by výslovnosti moravské a slovenské. Mohlo prý by se stát, že by se to stalo podnětem sporů i zavádění jiných dialektismů do spisovného jazyka. Psané *au* je neutrální, nikde se nevyslovuje, a je nadto již zavedené. Tyto názory udržely psaní *au* a *w* až do roku 1849.

Spory tedy svědčí o názorech na spisovnou výslovnost v té době, o níž jinak nemáme přímé zprávy. Psané *au* tedy vyslovoval mluvčí podle své krajové, nářeční příslušnosti, a podle analogie soudíme, že totéž platilo o výslovnosti psaného *ý*, totiž *ý* nebo *ej*. Pravděpodobně se tu uplatňovala i výslovnost úže nářeční. Tento soud se dá vyvodit z faktu, že se za obrození objevují jen knihy zabývající se pravopisem, žádná nepojednává šíře o výslovnosti. Skoro všechny knihy té doby připomínají dvojí *l* s občasnou poznámkou, že se již (v západní polovině území) nevyslovuje, skoro všechny knihy přijímají psaní *ej* vedle *ý*, psaní *é* vedle *í*. Jen občas se u jednotlivých slov nepřipouští psaní *í* (např. Tomsa neschvaloval psaní *chlíb*, *pína*). Vyplývá z toho ze všeho, že se o mluvené podobě spisovného jazyka za obrození můžeme jen dohadovat.

Není například dost jasno o výslovnosti tzv. slabičného *l* v přičestí minulém jako *klesl*, *vedl*, *pletl*, v genitivu plurálu, jako je uváděný genitiv slova *modla modl*, a v citovaném imperativu slovesa *modliti se modl se*. Je pravděpodobné, že se v takových případech psané *l* nevyslovovalo, jak dosvědčují dnešní nářeční zbytky *kles*, *ved*, *plet*, imperativ *mod se* a také imperativ *jen si nemys*, tj. nemysli. Souhláska *l* tu zpočátku netvořila slabiku, vyslovovala se jako souhláska nebo, hlavně později, se nevyslovovala. Nepředpokládáme, že by ještě za obrození uměli např. slovo *klesl* vyslovit jednoslabičně s *l*. O obrozené výslovnosti tohoto *l* a těchto tvarů svědčí tehdejší poezie. Protože už nanaších Puchmajerových někdy jde o souhlásku *l* slabičnou, neslabičnou, lze soudit, že bylo obojí možné a že bylo pokládáno ávné:

*Již stuhl mu každý prst
že nemohl složit hrst.*

Tu se zdá, že rytmus měřený podle Dobrovského vede k vypuštění *l*, tedy schéma — — — —. V básni Vojtěcha Nejedlyho z Nových básní vede rytmus jednou k nečtení slabičného *l*, podruhé ke čtení. Slovo *mysl* se čte *mys* ve verši *Tak i mysl tvá holdem bloudě / / tvoří perle, klénoty*, čte se však ve verši *Kde keř slzí, kvítek bledne*, střídavě se *l* píše ve verši *Proč bych proto chřádl a bled*.

Velká většina názorů Dobrovského byla uznávána i za druhé obrozenské generace, nebyly však uznávány jeho názory na slovní zásobu. Tato druhá generace, jungmannovská, chtěla počestit celý náš život a celou literaturu, krásnou i vědeckou. Tento záměr však nebylo možné provést na základě názorů Dobrovského. Znamenalo by to totiž setrvat v podstatě na slovní zásobě humanistické a silně omezit i básníky v jejich snahách esteticky jazykových a omezit i vědce v jejich práci odborné. Tato generace tedy sice přijala Dobrovského názory o tvoření slov, nesouhlasila však s jeho názory na slovní zásobu. Vytvořila si tedy koncepci české slovní zásoby a začala podle ní programově pracovat.

6. JOSEF JUNGSMANN. OBOHACOVÁNÍ SLOVNÍ ZÁSoby

V čele této generace stál „patriarcha, tichý génus“ Josef Jungmann, který byl v své době činitelem rozhodujícím. Proti Dobrovskému věřil Jungmann, že je možná obnova českého jazyka i národa a jejich rozvoj. Dobrovský v závěru své *Geschichte* r. 1792 byl skeptický, a do konce života se změnil málo. Poněmčování české školy a nedostatek inteligence prý nedovolí, aby se český jazyk povznesl na výši zlatého věku. Konečně toho názoru byli i jiní, ba o úspěchu své práce ještě v dvacátých letech pochyboval sám Jungmann, ale ovšem jen v jakém-si záchvatu skepse. Už předtím však, roku 1803 a 1806, v *Rozmlouvání o jazyku českém* odsuzoval ty němčící Čechy, kteří tvrdí, že ten, „kto šest v těle a topřý kapát na tělo má, ten šesky mluvit hanba“. A přitom prý tito Čechové vydávají svoje odrodilství za kosmopolitismus. O kosmopolitismu Jungmann v druhém *Rozmlouvání* řekl, že nevyklučuje národnost a lásku k jazyku. Přímou tedy Jungmann ztotožnil jazyk a národ. Vše, co Jungmann konal, bylo zaměřeno k jedinému cíli, totiž aby vlast „nepošla“, nebo aspoň aby nezahynula za života přítomné generace. Jádrem národa, říkal Slavomil v druhém *Rozmlouvání*, jest sedlák. „Každý jazyk tu, kde doma, sedlský jest.“ Šlechta v té době byla německá nebo stará česká poněmčená a Němci prý jsou vůbec nepřáteli našeho národa. O městech tu Jungmann nemluvil,

ale i ta byla silně postižena němčinou a národnostně vlažná. Vpředu uvedeným výkladem se Jungmannovi vyjevily společenské protiklady takto: protiklad čeština — němčina je totožný s protikladem poddaní, chudáci — bohatí, páni. Těmito úvahami byl Jungmann doveden k přesvědčení, že je třeba národ i jazyk vyvést z toho úpadku, z toho ponížení. Vzdělaný Čech má psát česky vše, má tedy psát jazykem poddaných. Proto nová inteligence tohoto typu mohla vyrůst jen z lidu a musila mít odvahu spojit svůj osud se sociálním osudem českého národa.

Podobné názory je možno za obrození číst i jinde. Podobně smýšlel například *Matěj Josef Sychra* v knize *Versuch einer böhmischen Phraseologie* (1823), jejíž obsah bývá vykládán spíše proti autorovi než pro něj. Není to učebnice společenské frazeologie, jak se někdy myslí, nýbrž je to pomocná kniha pro ty, kdo studovali v německých školách, zapomněli rozumět českému jazyku a jeho duchu a němčina jim z huby páchá, jakmile se pokusí promluvit o věcech nevšedních česky. Takový inteligent by prý měl chodit do školy k „domnělým sprostákům“, k lidovým vrstvám, u nichž ještě není udušen „opravdivý český duch“. Sychrova sbírka obsahuje mnoho příkladů z lidového prostředí, ale také z Veleslavína a jiných humanistických spisovatelů. Kniha prý může prospět nejen začátečníkům, ale i pokročilejším, kteří nemají čas ani chuť se v češtině zdokonalovat. Proto tato kniha obsahovala nejen běžná česká rčení, ale také mnohá rčení obrazná, ba podle dnešního cítění vulgární (např. *sluší jí ten zlatý kokrhel jako svini koruna*), ale vedle nich také některé příklady z bohaté a vypěstované češtiny veleslavínského.

Jungmann viděl, že jazyk mateřský musí být řádně diferencován, má-li se jím psát vše, i věda (zpočátku se psalo spíš o vědě). Šlo především o bohatství slovní zásoby, která byla na všechny úkoly příliš chudá. Přitom scházela především terminologie vědních oborů. Byla tu už zkušenost, že starší česká literatura odborná zápasila především s českým výrazem, např. *Šimkův* překlad latinské knihy *Historia rerum naturalium* *Krátký vejťah všeobecné historie přirozených věcí* (doslovný překlad, jde o přírodopis), nebo *V. Zlobického*, prvního profesora českého jazyka na univerzitě vídeňské, *Všeobecný řády soudní*. Jungmann si byl těchto terminologických nedostatků vědom už v druhém Rozmlouvání, kde přiznával, že „zvláště v technických slovích (Čechové) velký nedostatek trpí“. Proto někteří mladí nadšenci pro vědu začali takové nedostatky odstraňovat již v desátých letech 19. století.

Vedle několika přírodovědců a překladatelů soudobých nebo o málo starších začali vytvářet vědeckou terminologii už v letech 1810—1818 bratři *Preslové*, *Jan Svatopluk* a *Karel Bořivoj*, z nichž u této české

tvorby vytrval jen Jan Svatopluk. Tvořil českou terminologii na základech, které stanovil Dobrovský. Přitom jej radami provázel Josef Jungmann. Mezi prameny, odkud se nová slova měla čerpat, uváděli Dobrovský i Jungmann starou češtinu, česká nářečí, slovanské jazyky, doslovné překlady cizích termínů (kalky) a nové tvoření. Dnešní věda zatím zná z vědecké terminologie málo nářečních slov, nejvíce se uvádí slavismů a novotvoření. Přejímání slavismů se nemusíme divit. Jednak v té době byly značně vyspělé jazyky polský a ruský, jednak se slovanské jazyky nejevily ani za obrození jako jazyky cizí, neboť ještě za obrození byla čeština skoro ztotožňována s jinými jazyky slovanskými, nebo se aspoň pokládala za tak blízkou, že bylo možno dojít s ní podle Pelcla „až na hranice tatarské“. Jmenovanými způsoby tvořil novou terminologii vedle Preslů např. sám *Josef Jungmann* (terminologie literárněvědná v *Slovesnosti*), jeho žák *Antonín Marek* (terminologie filozofická), *Antonín Jungmann* (porodnictví), *František Palacký* (estetika), *Vojtěch Sedláček* (geometrie a fyzika) atd. Příklady na novou terminologii zde budeme uvádět především z *Presla*, neboť jeho přínos je nejlépe prozkoumán. Presl tvořil především terminologii botanickou, ale zasahoval i do jiných přírodních věd, do chemie, mineralogie, fyziky apod. V botanice přejímal slova staročeská, jako *pupalka*, *skřípina*, současná lidová, snad *sněženka*, vypůjčoval si slova v ruštině, např. *mochna*, *tařice*, *laskavec*, *durman*, z polštiny přejal např. *kopretina*, *mařinka*, z jižních slovanských jazyků přejal slovo *brčál*, a velmi mnoho slov sám utvořil, například *štírovník* (plody se podobají ocasu štíra), *kolenec* (má kolénkatou lodyhu), *dymnivka* (pro podobnost se zemědýmem) atd. K tvoření volil některé typické přípony, např. *-ka* (*kapustka*, *vavříňka*) a další přípony příbuzné, jako *-enka*, *-atka*, *-ovka*, *-uška*, *-elka*, *-itka*, *-avka* aj., dále přípony *-ec*, *-ovec*, *-atec*, *-ík*, *-ín*, *-ol*, *-eň* atd. (např. *ptáčenka*, *cibulnatka*, *křivuška*, *sveřepce*, *zubeň*, *hvězdoucha* aj.). Jeden finský badatel spočítal, že z polštiny přejal Presl 107 jmen, z ruštiny 104, z jazyků jihoslovanských 73, ba dokonce i dvě z lužičtiny. Presl také tvořil názvy způsobem v češtině méně obvyklým, totiž skládáním: *krajnoblatec*, *hrubokvět*, *kvasuplod*.

Z terminologií ostatních dosud žijí Preslovy názvy *kyslík*, *vodík*, *dusík*, *uhlík* (už z roku 1820), *prvohory* atd., *zeměkoule*, *krápník*, *naplaveniny*, *rula*, *hadec*, *čedič*, chemická terminologie se známými příponami *-ný*, *-natý*, *-itý*, *-ičitý* atd. Mnohé názvy se ovšem nedochovaly, jako *mluno* (podle ruského *molnija*) čili *električinnost* a *dralo* čili *magnetičina*.

Z jiných termínů jsou známy např. Markova *umnice* (= logika), Jungmannovy termíny pro adjektivum *jméno přídavné*, *přídavné*, *spolustatné*, *vlastnostné*, nebo synonyma *blahozvučnost*, *libozvučnost*, *dobrozvučnost*. Z ukázek je vidět, že tato generace a hlavně její teoretik ne-

mínili terminologii hned ustálit, to prý teprve udělá čas, a tak se v té době najednou objevil termínů nadbytek; časem některé zastaraly nebo některé autoři sami opustili, jako např. Jungmann, který v 2. vydání Slovesnosti (tj. po 25 letech) opustil 101 termín.

Celé toto období tvoření termínů bylo zakončeno až v polovině století *Německo-českým slovníkem vědeckého názvosloví* (1853), zpracovaným za redakčního vedení Pavla Josefa Šafaříka na žádost školských úřadů jako pomůcka pro školy. Na slovníku spolupracovali rozmanití odborníci. Přijali terminologii vytvořenou pod patronací Jungmannovou a šetřili především názvy již přijaté, běžné. Jiná taková příručka byl svod právníckého a administrativního názvosloví *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Österreichs*, která byla vypracována za redakce K. J. Erbena r. 1850 a vyšla téhož roku. Tento slovník tvořil pro nové pojmy i nová slova, pokud nenašel slova starší, například *dražba*, *četník*, *služné*, nebo specializoval význam slov už známých, např. význam slova *cena* specializoval pro význam *hodnota* apod. Leckde však ponechával i slova cizí. Překládal především ta, která se měla stát majetkem celého národa: konstituce = *ústava*, činže = *úrok*, fabrikát = *výrobek*, kšaft = *závěť* aj.

Je samozřejmé, že ani všechna slova obsažená v těchto slovnících se neudržela. Tak např. z prvního slovníku už neexistují slova *elektrobudič* = elektromotor, *tržebná škola* = obchodní škola atpod.

Tyto slovníky dosvědčují tedy ustálení terminologie, které ke konci obrození můžeme pozorovat. Hlavní zásady, podle nichž byla nová slova tvořena, byly u Dobrovského starý jazyk a ústrojnost, u Jungmanna a Palackého ústrojnost a analogie. Slova, u nichž analogie chyběla, Jungmann i Palacký odmítali. Proto například nesouhlasil Fr. Palacký v svém článku *Český kazimluv* v ČČM 1837 s neologismy J. J. Langra *povídalka*, *zpěvalka*, *plesot*, *krásot*, *celota*. Podobně později v svém *Napomínateli*, otiskném roku 1843 rovněž v ČČM, postupoval Josef Jungmann. Otiskl tu především seznam nesprávných slov s občasnými poznámkami, jako že příponami *-ost* a *-ota* se vždy netvoří synonyma apod. Za obrození se (zvláště u Presla) oživily některé přípony vzácné nebo už docela mrtvé a přenášely se často k základům, z jejichž typu se předtím takovým způsobem slova netvořila. Taková je např. přípona *-ýš* (*ejš*), která původně znamenala nositele vlastnosti, ale v této době se stala i příponou činitelskou, např. *skokejš*, *kroužejš*. Jindy se rozšířily přípony už docela neproduktivní, jako *-ule* (*hákuje*, *čluňule*, *hroznule*), *-ok* (*prvok*, *velok*, *vidlok*), *-ín* (*bahnín*, *nosín*, *kostlín*) atd. Velmi mnoho slov takto tvořených se ovšem neudrželo, například slov na *-ule* je dnes jen několik, ačkoli jich za obrození bylo vytvořeno na padesát. Nově tvořených slov Preslových bylo napočítáno přes 1400, dodnes se jich udržela asi třetina (přes 400).

Jak jsme viděli, bylo přejímáno mnoho slov ze slovanských jazyků už proto, že slovanské jazyky byly pokládány za nářečí jednoho slovanského jazyka, a tedy velmi blízké. To platilo a platí dodnes, takže je bez podrobného zkoumání těžké zjistit, že jde o výpůjčku. Slavismy se za obrození šířily velmi brzo překlady ze slovanských jazyků, například polonismy už u Puchmajera v překladu Chrámu gnídkého, v Hankových Krakováčcích, v Jungmannově Slovesnosti, jejímž vzorem byla polská práce Bentkovského, ruská slova z překladů ruských bylin a starých spisů, jakož i ze slovníčku, který pořídil Dobrovský jako přílohu k popisu své cesty do Ruska a Švédska, ze slovenštiny, která byla pokládána za nářečí české, ba i z jižních slovanských jazyků, i když většinou ještě neměly konstituován jazyk spisovný. Tak například slova původu ruského jsou *blahý, bol, děva, hrad* (= krupobití), *jařmo, jeseň, příbor, nápěv, příliv, odliv, průmysl*, slova původu polského jsou například *podmět, předmět, dostup, obřad, ohon, vděk, okres, tlak, půvab, dohad, úbor, návrat* atd., ze slovenštiny se ujala slova *šhon, zboj, zkus, stoj*. Jak je vidět už z příkladů, nepřijímala se slova mechanicky, upravovala se hláskoslovně i slovotvorně, např. ruské *promyšlenije, promyšlennoš* dalo do češtiny *průmysl*, polská feminina *nazwa, dogadka* byla přejata jako maskulina *název, dohad*. Upravovala se i slova nemotivovaná, např. *mrož, kyt, mochna, jeseter* apod. Mnohdy se původní český výraz měnil nebo stylisticky omezoval vlivem jiného slovanského jazyka, např. české *ohromný* = ohromující dostalo vlivem ruského *ogromnyj* nový význam, slovo *ženština* dostalo význam depreciativní apod. Samozřejmě se při vytváření terminologie uplatňovaly i vlivy německé, řecké, latinské atd. Je to možno sledovat na nově vytvořených názvech oborů jako *zeměpis, dějezpyt, prvkosloví, přírodověda*. Komponenty *-pis, -zpyt, -sloví, -věda* odpovídaly cizím *Beschreibung, Kunde, graphia, logia* atd. Slova takto utvořená byla zase na konci obrození často nahrazována slovy cizími, ale některá z nich se zvláště ve škole držela až do 2. poloviny 19. století (např. *silozpyt* = fyzika).

Skutečně epochální význam mělo shrnutí české slovní zásoby v Jungmannově pětidílném *Slovníku česko-německém*. Vyšel v letech 1834—1839 a shrnul starší i současnou českou slovní zásobu a zřejmě i návrhy na možné pozdější obohacení nebo i zajímavosti bez tohoto úmyslu. Materiál k slovníku začal Jungmann shromažďovat už roku 1800, později mu svými sbírkami a příspěvky pomáhali i jeho žáci a přátelé a už v dvacátých letech si slibovali od slovníku velký prospěch pro český jazyk (tak např. r. 1823 už jmenovaný M. J. Sychra). Jungmann sám v reklamním oznámení myslel hlavně na kazatele, úředníky a spisovatele. Vzorem a často i pramenem Jungmannova slovníku byl nedávno předtím vyšlý polský slovník *Samuela Bogumila*

Lindeho. Jungmannovo pracovní úsilí vycházelo z přesvědčení, že slovník patří mezi první potřeby vzdělaného člověka. Jeho slovník nebyl ještě normativní, nýbrž jen informativní. Nehodnotil stylově všechna slova v něm, nýbrž upozorňoval jen na slova zastaralá, neústrojně tvořená, nářeční a lidová. Nejčastější prameny jeho slovníku byli Veleslavín (značka W), slovník Dobrovského (D) a úzus (Us.). Ale Jungmann neodmítal ani jiné prameny, třeba odsuzované, jako byl slovník Vusínův, z něhož přijímal i zdařilé neologismy, jako slova *teplouhlký* = warmfeucht, *těžkati se na někoho* = stěžovati si na někoho, sich beschweren. Hojně pro starší dobu čerpal z Jana Vodňanského a Tomáše Rešla, vážil si práce Rosovy, od něhož přijal některá slova, jako *tajitelna*, *tajemnice* = geheimer Ort, tajné místo, *tředomistr* nebo *tředota* = cechmistr aj. Mezinárodních slov uvedl Jungmann málo, většinu jich uvedl z potřeb překladatelských, a poměrně mnohá uváděl i z terminologie odborné. Podle Kamiše vypadá složení slov počínajících písmenem T takto: nejvíc hesel je ze zoologie (152), potom z mineralogie (30), dále pak sestupnou řadou z chemie, fyziky, geometrie. Mnoho je tu neologismů z poezie, ba bez poznámky jsou tu i jasné germanismy, jako *trošt*, *tapecír*, *trán* (= rybí tuk), *tupl*, *tuplhák*. Slova nářečních je tu málo, asi 5 %, slovenských asi 10 %.

Jungmannův Slovník se, jak jsme již naznačili, opíral o polský slovník Lindův. Při obrozenských názorech na slovanské jazyky snadno pochopíme, že je tu z citovaného Slovníku jazyka polského převzato mnoho slov. Z polské strany se uvádí, že v Jungmannově Slovníku je ze 600 slovanských slov asi 52 % polských, 36 % ruských, 12 % jihoslovanských, atd. Z ruštiny jsou tu např. slova *aprikoz*, *bělokopytník*, *pestík*, *ponětí*, *příchuť*, z polštiny slova *báje*, *bulva*, *časovat*, *čolek*, *hlušec*, *jařina*, *mluvnice* atd. Zdá se, že některá slova z polštiny uváděl Jungmann jen pro zajímavost, nechtěje jimi češtinu obohacovat.

V své době byl Jungmann nejvyšší autoritou ve věcech českého jazyka. Nedržel se všech zásad Dobrovského, i když ho vysoko cenil a velmi si ho vážil. Pečoval ovšem o jazyk spisovný, neboli podle něho jazyk písemný. V jeho názorech najdeme mnohou předzvěst doby moderní, jako například přesvědčení o vyrovnávání tendence k stálosti s tendencí k proměnnosti (viz pozdější Mathesiovu „pružnou stabilitu“). Zpočátku zaujímal postoj puristický, později od něho postupně upouštěl. Chápal protiklad normy a kodifikace a bojoval proti pronikání běžně mluveného jazyka do jazyka písemního. Spisovný jazyk má podle něho být závazný a jednotný.

Stálou pozornost věnoval Jungmann funkční diferenciaci jazyka. Lišil styl prostý, prostřední a vysoký. Lišil prózu neboli prostomluvu, to jest řeč, která vyjadřuje „pouhé představy a ponětí“. Vedle ní a nad ní je mluva básnická, vyjadřující „rozmanitě vystíněnými

obrazy“ city a na city působící, a konečně mluva řečnická, která má vztah k volní stránce člověka. Prostomluva však u něho není totožná s obecnou mluvou. Jejím charakteristickým znakem jest stejně jako u řeči básnické a řečnické neobyčejnost. Styl popularizační je u něho „prostonárodní naučný sloh“.

V začátcích éry Jungmannovy se u všech českých vlastenců projevoval purismus, zaměřený hlavně proti slovům německým. Ale bojovalo se jen proti některým slovům, jiná, zvláště starší, se ponechávala. Byl to v českém životě vlastně prvek obranný a navazoval na epochy starší, za obrození bezprostředně na dobu barokní. Jungmann sám baroko jako epochu necenil, ale vážil si některých barokních gramatiků, hlavně Rosy. Sám některé neologismy a typy barokní, zvláště Rosovy, přijímal, jak je mimo jiné vidět i na jeho terminologii literárně-vědné a gramatické. Už od Rosy pocházejí např. termíny *smutnohra*, *veselohra*, *hláska*, *samohláska*, *příslowce* aj.

Jungmannovy názory byly většinou obrozenských autorů kladně přijímány, ale našli se i odpůrci. O sporech pravopisných jsme již mluvili (viz str. 79n.). Důležité byly i spory o prozodii. Vypukly zplna po vydání společného spisku mladých vlastenců Františka Palackého a Pavla Josefa Šafaříka *Počátkové českého básnictví, obzvláště prosodie* (r. 1818). Na mnohých místech byli Počátkové ostře vyhroceni proti prozodickým principům „hlavy všech učených Slávů“, tj. Dobrovského, a proti „obecnému a triviálnímu“ veršování básníků družiny Thámovy i družiny Puchmajerovy. Autoři zastávali časomíru i pro češtinu. Za jejich vystoupením býval viděn Jungmann, a skutečně Jungmann se netajil názorem, že časomíra je pro češtinu vhodnější. Avšak časoměrná poezie za obrození mimo některé výjimky (Kollárův *Předzpěv*) většího ohlasu nenašla.

Odpůrci veškerých názorů Jungmannových byli stále titíž. Proti obohacování slovní zásoby vystupovali především přímí žáci Dobrovského, například Puchmajer, nejsilněji však Jan Nejedlý a na Slovensku Jiří Palkovič. Palkovič, tvrdošíjný zastánce češtiny vele-slavínské, vytkl jazykové novotaření i Pavlu Josefu Šafaříkovi a upozornil už v kritice *Tatranské musy* na rozhodující vlivy Jungmannovy. Všichni odpůrci se opírali o Dobrovského, který sice objasnil zásady tvoření nových slov, ale dovoloval to jen „estetickým spisovatelům“. Nejedlý a jiní pak vystupovali proti Jungmannovi zastřeně i politicky v duchu rakouském pro výpůjčky ze slovanských jazyků. Už propagací pravopisu analogického chtěl prý Jungmann přiblížit češtinu ruštině a vytvořit jednotný jazyk slovanský. Jungmann v těchto sporech musel mnohé překousnout, o mnohém pomlčet, na mnohé neodpovídat, mnohé upravit (například posunout přejímání ze slovanských jazyků ve výčtu možností až na zadnější místo), jen aby dílo

obrody národa a národního jazyka nepoškodil. Jistě tímto mlčením si vysloužil přívěs „tichý génus“.

Druhé nebezpečí však přicházelo bohužel přímo od některých přívrženců Jungmannových. Přílišné novotaření, často bez základních znalostí gramatických, překotné přejímání slavismů a rozmanité spekulace hrozily přivést snahy Jungmannovy ad absurdum. Tak například *Josef Linda* v letech 1822 až 1824 otiskoval články o jazyce, v nichž projevoval přesvědčení, že čeština je dokonalejší než např. němčina, protože je neomezeně tvořivá a vyjádří jedním slovem to, co němčina slovy několika. Například prý německá věta *Das Kind hat ein wenig längere Haare bekommen* se dá vyjádřit česky stručně *dítě popovlasatělo*. Toto novotaření Lindovo připomíná novotaření Rosovo, u něhož také čteme slovesa *vlasatím, zubatím, rukatím, nohatím* apod. Později Josef Jungmann a zvláště František Palacký museli mnohé autory okřikovat. Roku 1826 konstatoval Palacký v návrhu na zřízení muzejních časopisů, že všechny snahy nepoučených jednotlivců musely nakonec zplodit jazykový zmatek, anarchii, která ohrožovala řeč i literaturu samu. V 1. ročníku ČČM pak promluvil Palacký proti novotářskému „chtíci jakémusi nemírnému“, který se chopil mnoha zdařilých výtečných hlav mezi spisovateli našimi. V létech třicátých pak ta doba „nepřirozeného nadutí, olověného vlečení a kroucení“, jak ji nazval J. K. Tyl, už pomalu ustupovala. Kritizoval ji Čelakovský, i když jí také v mnohém podléhal, Tyl a jiní, ale přesto se např. u Tyla recidivy starého slohu občas objevují.

Jungmann a jiní museli dokonce bránit i jiným schválnostem. Některé hláskoslovné novoty a návrhy museli přední činitelé vytýkat i *Janu Kollárovi*. Kollár sice nyní i později zastával jednotu česko-slovenskou, ale přece jen některé jevy češtině vytýkal. Tvrdil, že samohlásky jsou libozvučnější než souhlásky a libozvučnost samohlásek jde v řadě *o, a, e, u, i*. Čechové však prý mají mnoho *y* a *i*, „ikají“ tak, že někdy dospějí až k dvojsmyslu, jako *jíti* = *gehen* a *fängen*, *žíti* = *leben* a *ernten*, hromadí souhlásky, jako *dštíti* místo *deštíti*, *sedlka* místo *sedlačka* apod. Hlavně aspoň ty souhláskové skupiny by prý mohli Čechové Slovákům obětovat, když Slováci obětovali společnému spisovnému jazyku mnohem víc. Proto podle těchto zásad zní známý Předzpěv k Slávy dceři v peštském vydání z roku 1832 takto: *Aj zde leží zem ta před okem mým selzy ronícím, někdy kolébka, nyní národu mého rakev. Stoj, noho, ... a dále: od Dunaje k heltným Baltu pěnám*. Podobně mluvil Kollár ještě roku 1843, i když mu to už dávno předtím Jungmann a jiní v dopisech vytýkali. Palacký a Jungmann se museli vyrovnat i s takzvanými moravskými separatisty, *Františkem Trnkou* a *Vincencem Žákem* (Ziak), kteří začali psát jazykem plným různých, ale nejednotných vlivů jazyka slovenského a nářečí morav-

ských. Užívali také prvků starých nebo dokonce vymyšlených. Trnka vydal dokonce i učebnici této „reformované“ češtiny. Oba pak svoje počínání hájili důvody politickými, potřebou zachovat českou jednotu.

Touto potřebou se v čtyřicátých letech odůvodňoval i boj proti vytvoření samostatného spisovného jazyka slovenského. Čeští vlastenci odmítali sice již Bernoláka, ale dívali se na jeho počínání jako později na moravské separatisty, totiž jako na separatistu, který chce do literatury zavést jeden z českých dialektů, nitrančinu. Brzy po této době můžeme vyčíst z dopisu Šafaříkova Kollárovi, že si byl vědom tak velkých rozdílů mezi češtinou a slovenštinou, že by každý ten jazyk mohl mít svůj „dialekt“, ale zároveň vyslovoval už toho roku 1822, že by tímto oddělením „jen větší zmatek uvalen byl“. Přece však spolu s jinými vlastenci i slovenského původu odmítl činnost Štúrovy skupiny. Svědčí o tom kniha vydaná roku 1844 *Hlasové o potřebě jednoty mezi Čechy a Slováky*. Jednotu zastávali především slovenští evangelíci, kteří měli stále za bohoslužebný jazyk „bibličtinu“, to jest starou kralickou češtinu, vyslovovanou však bez výrazných znaků českých, bez ř, ou aj.

Tento odpor proti vzniku spisovné slovenštiny se dá ovšem dobře vysvětlit panujícími názory na poměr obou jazyků a na slovanské jazyky vůbec. Už jsme si řekli, že se už od starší doby chápaly jednotlivé slovanské jazyky jako nářečí jazyka jednoho. Slovenština pak byla obecně pokládána za nářečí české. Tyto názory se i u Jungmanna projevovaly od začátku století. Už v druhém Rozmlouvání se ozývá nepochopení, co by mohlo být na překážku přejímání slov ze slovanských jazyků, je-li toho třeba. Roku 1813 mínil Jungmann spolu s Polákem Lindem a se Slovincem Kopitarem vytvořit aspoň pro rakouské Slovaný jeden společný pravopis, a to na základě latinky. Ke konci života přiznával, že původní jeho myšlenka byla, aby Slované užívali jednoho společného jazyka, kteréhokoli. Počátkem třicátých let myslel, že by základem toho společného jazyka mohla být ruština. Tato myšlenka o jednotné řeči slovanské padla úplně až na konci Jungmannova života, a to zásluhou Havlíčkovou. Havlíček roku 1845 prohlásil, že Slované nejsou jeden národ, a seznámil českého čtenáře i s utlačovatelskými carskými poměry a metodami.

7. JAZYKOVÁ NORMA ZA OBROZENÍ

Hláskosloví i tvarosloví obrozené bylo značně rozkolísané, norma byla značně široká. Mnohé, co nám dnes připadá jako nespisovné, patřilo za obrození ještě do normy. Dobrovský sice spisovnou češtinu svou mluvnicí po stránce hláskoslovné a tvaroslovné uzákonil, ale

v jazyce tehdejší literatury zůstávaly poměrně dlouho některé dialektismy. Poměrně nejdřív se odstranilo protetické *v* (ovšem mimo některá slova, o nichž jsme mluvili např. u Tomsy), od počátku obrození rychle ustupovalo úženi *é* v *í* hlavně v adjektivních koncovkách, kdežto uvnitř slov trvalo jednotlivě *í* po celé obrození. Tak i leckde po Dobrovském čteme *vopice* (u Tyla), *chlív*, *nalívat*, *dohlídnout*, *vylítnout* (u Havlíčka) atd. Nejdéle se držela změna *ý* v *ej* uprostřed slov a dvojhlaska *ou-* za *ú-* na začátku slova. Stačí k tomu uvést z Máchova Máje „*ouplné luny krásná tvář*“, z Havlíčka slova *vymejšlení*, *hejřiti*, *mlejn*, *oučel*, *oučastenství*, *ouplný* atd. Záleží to ovšem i na celkovém stylu knihy: tak u Tyla je v historických hrách daleko častější *ý* než *ej*, kdežto v báchorkách, např. v Strakonickém dudákovi, je tomu obráceně.

Zvláště silně za obrození kolísala kvantita. Mnozí spisovatelé vnášeli do svého jazyka kvantitu nářeční, jiní podržovali kvantitu archaickou a všichni se nám dnes jeví jako nedůslední. Jak však zkušenosti ukazují, je třeba mnohé jevy a mnohé nedůslednosti přičíst dobovým tiskařům, i když i jejich zásahy svědčí o jisté rozkolísanosti. V rukopisech jde často o autorská opomenutí, jako např. ještě v 40. letech v rukopisech Klicperových. Přece však jisté rozdíly od dnešní češtiny byly, jak ukazují např. doklady u Havlíčka *chvilka*, *ňádra*, *dobrodíní* (stč. *dobrodienie*), *stán*, *čáj* apod.

Ani tvarosloví nebylo ustáleno. Sama kodifikace Dobrovského byla archaická a v některých případech se neshodovala s žádným českým nářečím (např. 7. pl. maskulin a neuter). V období Jungmannově však mnozí autoři šli za tuto kodifikaci a užívali i podob Dobrovským nedoporučovaných nebo hodnocených jako archaické, například přechodníků minulých zakončených na souhlásku *-v*, jako *vyšedv*, *nalezev*, krátké samohlásky v přechodníku přítomném, *žalostěci*, *běhajeci*. Proti směru historického vývoje se vlivem RKZ rozmáhaly jmenné tvary adjektiv i v nepřímých pádech atd.

Přes Dobrovského doporučení je v tvarosloví za obrození ještě kolísání mnoho. Je v 3. os. pl. sloves, jejichž koncovky *-í* a *-ejí* kolísaly od počátku obrození a ještě dřív a kolísaly dál i přes jasné vysvětlení Dobrovského, například *vodějí*, *nosejí*, u Havlíčka *chránějí*, *jezdějí*, *myslejí*. Často šlo i o skloňování maskulin a někde i feminin. Například Mácha psal *vlasami*, *na hrobách*, Havlíček napsal *lanami*, *ořechami*, *malířemi* apod. (s tímto jevem za jistých podmínek souhlasil i Dobrovský), velmi hojně se držely humanistické koncovky *-em*, *-ech* u feminin zakončených na slabiku *-ce*, *pracem*, *pracech*. Dokonce bývaly u maskulin i koncovky *-ma*, jako u Havlíčka *dvěma řadama*, *oběma bokama* apod. (asi vědomý návrat k duálu).

V skladbě za obrození dlouhou dobu trval humanistický princip,

podle něhož se určité sloveso v rozporu se svou spojovací funkcí kladlo na konec věty. Tato tendence trvala až do let čtyřicátých, často přesahovala i déle. V odborných knihách byly často vedlejší věty nahrazovány adjektivy utvořenými z přechodníků a příčestí, např. *důraz příšlý, rostlina kořeny opatřená, stromy tu strakatost měvší* apod. Adjektiva typu *měvší* byla tvořena z přechodníku minulého, přišla do našeho jazyka za obrození jako ruský vliv a dodnes nezdомácněla. Proti nové češtině lze za obrození pozorovat i některé odchylky v postavení přívlastků. Latinské schéma je postpozice. Ta se za obrození často objevuje především u zájmen ukazovacích a přívlastňovacích, *ten, tento, svůj*, ale v postpozici stává i jiný nebo slabě rozvitý přívlastek, a to proti dnešku nedůrazný. V některých dílech je tato postpozice v 80 % případů. Zato velkou skoro módou byla za obrození antepozice přívlastku neshodného, zvláště genitivního, a to nerozvitého i rozvitého. Je to typ známý z Máchova *Máje jako zborcené harfy tón, strhané struny zvuk*, ale není zdaleka jen u Máchy, ani u něho není novum nebo jev typický jen pro něho.

V obrozenském jazyce byly běžné i jiné jevy, dnes už zaniklé, jako např. častá spojka *an*, která asi ani tenkrát už nebyla v mluveném jazyce.

8. VÝVOJ JAZYKA PRÓZY A POEZIE DO ROKU 1848

V svých počátcích navazovalo české obrozenské básnictví na barokní poezii 17. a 18. století. Dobře je to vidět na **almanaších Thámových** z konce 18. století. V těchto almanaších se vedle samého Tháma přihlásila celá skupina nejstarších obrozenců, kteří pokládali české veršování spíš za vlasteneckou povinnost než za věc básnického talentu. Byli mezi nimi např. *Václav Stach, Jan Bohumír Dlabač, Maxmilián Štván, Václav Matěj Kramerius* a jiní. Na Thámově úpravě barokní básně *Felixe Kadlinského Zdoroslaviček* je vidět, co novější upravitel pokládal za staré nebo v své době už nikoli běžné. Měnil např. Kadlinského hlásky *í, ej* na *é, ý*: *nespolíhej, oblíkají, odbejvá, ozejvá, zejskala* na *nespoléhej, oblékají, odbývá, ozývá, získa* apod., starší koncovku 3. os. pl. měnil ze starého *-í* na náležité *-ejí, zpouští — zpouštějí*, ale přitom dělal chyby také (např. *větrové pomíjí*), cizí slova nahrazoval českými, např. *trebí se — hodí se, koncertovali — zpívali, muziku — hudbu, vinš — žádost, na truc — na vzdor* ajv.

■ Ve vlastní tvorbě thámovců však zůstaly některé z jevů, které Thám z Kadlinského odstraňoval. Často tu zůstává změna *ý* v *ej*, hlavně v základech slov, *mejška, motejl, nemejlí, vejskat, vejsluní*, ba i v koncovkách *celej, roztržitej, dobrej*, časté je úžení *é* v *í*, zase i v kon-

covkách, jako *ovce můj, své šípy ohnivé na tebe obrácený, dobrýho, na těle můj* ajv., výskyt protetického *v-* je tu však silně omezen na slova, v nichž bývalo pokládáno za etymologické, jako *voráč, vorba, vorání*, po způsobu barokním se užívá hojně deminutiv, např. v jedné básni *lodička, dívčinka, vodička*, jinde *dívčička, dívčinka, ovčička* atd. Thámovci nevěděli celkem nic o českém přízvuku, básnili systémem sylabickým, z poezie starší však nepřijali její lehkost a důraz na stránku zvukovou. Jejich jazyk je prostý, zaměřený především na funkci sdělovací.

Následující takzvaná **první novočeská škola básnická**, projevující se v Puchmajerových almanaších a představovaná jmény *Antonín Jaroslav Puchmajer, Jan Nejedlý, Vojtěch Nejedlý, Šebestián Hněvkovský, Josef Miloslav Rautenkranc* aj., vyrovnávala se především s problémem metrickým. Tito básníci znali od Dobrovského pravidla českého přízvuku a svoje básně podle nich, ale často jen chladně, kombinovali. Byli to staromilci, jak už víme o Janu Nejedlém, nesouhlasili s Jungmannem a s jeho názory, i když také někdy z nutnosti přijímali slova ze slovanských jazyků (viz např. Puchmajerovu báseň *Hora v polohu*). V předmluvě k sebraným básním, vyšlým r. 1833, tedy dlouho po smrti Puchmajerově, napsal sám autor svoje vyznání. Přednost svých básní, dá-li se jim jaká, viděl v „lehkoplynoucím toku veršování, stejnosti a čistotě rýmů“ a zvláště pak v tom, že je v nich „žádnými truskami z ruštiny aneb polštiny, jakž dracoun ten — bohužel — mnozí za okrasu mají, nezaškvrněná čeština.“ Ten „lehkoplynoucí tok veršování“ byl podmíněn také tím, že tato generace znala pravidel českého přízvuku věděla, že nejvhodnější rytmus pro češtinu je pravidelné střídání slabik přízvučných a nepřízvučných, neboli rytmus trochejský. Jako nejvhodnější pro tento rytmus vybírali si puchmajerovci dvouslabičná slova. Proto se v jejich básních vyskytuje dvouslabičných slov převážná většina, důsledkem čehož je jistá monotónnost tohoto lehkoplynoucího verše.

Za doklad tohoto veršování bez básnického posvěcení se pokládává Puchmajerův *Rýmovník*, dokončený v roce básnickovy smrti a vydaný o čtyři roky později. Puchmajer sem pojal velmi mnoho slov lidových, i když bylo pochybné, že by se někdy v tehdejší poezii mohla vyskytnout. V celém Rýmovníku je přes 13000 dokladů. Kniha je také dobrým pramenem pro poznání tehdejší slovní zásoby. Tak se tu např. uvádí na 300 slov tvořených příponou *-ina*, o něco později zvlášť oblíbenou, např. *kyselina, celina, holina, jelenina, tekutina, hnílina*, je tu 17 slov zakončených na *-ule*, většinou cizích, ale také *břehule, třebule* (= rostlina), *žezhule, mihule* aj., už se tu najde přes tři desítky adjektiv odvozených od sloves příponou *-cí* a majících význam účelový, jako *hrací, orací, prací*, ale také *postruhací, zavěšací, oděvací, stříhovací*.

Literární tvorba po škole Puchmajerově dělívá se v české vědě

zpravidla do dvou stadií, a tedy do dvou skupin. Ty, jak bývá obvyklé, nejsou od sebe příkře odděleny, vždycky jsou jevy stojící mezi nimi. První období, trvající do let třicátých, kladlo důraz na slovní zásobu. Kdežto první generace, puchmajerovská, přijímala nová slova jen z naprosté potřeby vyjadřovací a nesnažila se ani synonyma rozlišovat stylisticky, druhá generace, jungmannovská, využívala silně novotaření k účelům básnickým, rozlišovala slova stylisticky a dokonce často zastírala nebo i zanedbávala sdělnou hodnotu básně nebo prózy a dospívala někdy až k nadnesenému slohu řečnickému. Tato generace si oblíbila především složená adjektiva. V jeden celek se často spojovala adjektiva významově značně odlehlá, takže by bylo (i dnes) velmi nesnadné určit jejich přesný význam. Původ této obliby se v odborné literatuře připisuje rozmanitým vlivům cizím i domácím, např. německým, antickým, anglickým, RKZ aj. Zřejmě působily všechny ty vlivy najednou, užívání takto složených slov vypadá jako móda. Od desátých let se složeniny tohoto druhu vyskytují skoro u všech spisovatelů, u Poláka, Lindy, Čelakovského, Kamaryta, Marka, Kollára, Palackého, Máchy, Tyla, Vinařického a mnohých jiných. Mají je, jak je vidět, i spisovatelé let třicátých a čtyřicátých, jako byli *Čelakovský* a *Tyl*. Zdá se, že toto skládání bylo pokládáno za samozřejmé a libovolné, protože všechny složeniny ani Jungmann v svém Slovníku nezaznamenal. Tak u něho nenajdeme např. z dvacátých let slova *blaho-hojný*, *bledotvárný*, *bleskotěhotný*, *černočelný* apod. Další doklady, jak takové složeniny vypadaly, citujeme z *Chmelenského*, např. *máti milo-klidná*, *děvou rovnocitou*, *dárců věkoživých*, *hraje divoradostně*, *city trudospasné* atd., a dokonce z Čelakovského od Smíšených básní až po Růži stolistou *k blahohojným nivám*, *hrobko světomilá*, *jarobujný ples*, *skvělonoc*, *darmochleb*, *hrdotupě*, *látka dvojliká* apod. Složená adjektiva byla v básnickém jazyce tak běžná, že pronikala i do děl dramatických zaměřených k prostředí lidovému. Jak jsme řekli, sdělná hodnota textu byla takovými adjektivy silně oslabována.

Nejvýraznějším a nejznámějším bezprostředním protichůdcem puchmajerovců byl **Matěj Milota Zdirad Polák**. Byl k nim v protikladu jak po stránce metrické, tak po stránce lexikální. Polák se vyhýbal rytmičké jednotvárnosti, rozsekanosti, „klinkání“ poezie Puchmajerovy volbou slov více než jednoslabičných a dvojslabičných, tedy volbou slov trojslabičných a čtyřslabých. Obligátní osmislabičný verš tak mohl získat jen dva mezislovní předěly proti Puchmajerovým čtyřem. Polák volil hojně podstatných jmen slovesných, jako *očerstvení*, *odplacení*, *zadržení* aj., odvozenin na -ost, jako *hlubokost*, *hladovost*, *mnoho-tvornost*, *mraznost* aj., a samozřejmě i složenin, jako *bělojasný*, *hvězdo-stolec*, *krasoslovo*, *světokoule*, *zuboplňný* aj., a odvozenin příponou -ina, jako *dálenina*, *hlaholina*, *kadeřina*, *klenutina*.

V této tendenci pokračoval i *Linda*, o jehož názoru na jazyk jsme již mluvili. V tomto názorovém ovzduší vznikaly i *RKZ*, které svou slovanskou staročeštinou, spoustou nových slov atd. dobře ilustrují svou dobu. Patřil sem nakonec i *Jan Kollár*, který svými návrhy hláskoslovnými, svými slovakismy (*dubisko*), slovy archaickými, jako *sousedo Slávy*, *černidlo*, i slovy složenými, jako v Předzpěvu *krásnohlasý, dávnověký, staroslavný*, dosvědčuje, že ho do tohoto proudu řadit můžeme.

Koncem dvacátých let a v letech třicátých opadala už vlna novotaření, skládání adjektiv se stalo běžným a nenovým jevem a nebylo tak hojné, někteří autoři se začali přibližovat jazyku lidovému lexikálně i syntakticky. Někteří dokonce, jako *Čelakovský*, dobu předcházející zavrhovali. Představitelem celého tohoto období byl *Karel Hynek Mácha*. Ten se zjevil v své době jako něco nového, a jako naprosté novum, jako zlom býval u nás také často vykládán. V jeho jazyce i tvorbě byly často hledány vlivy cizí, ale pomíjela se jeho souvislost s kořeny domácimi. Mnohé jevy Máchova jazyka můžeme sledovat už před ním, v době dnes nazývané preromantickou. Je to důraz na určitý zvukosled, na uspořádané střídání hlásek, na jisté větné kadence, inverzní slovosled projevující se hlavně postavením přívlastku (typ *zborcené harfy tón*). Vcelku se tyto postupy jeví jako zdůrazňování formy. Mácha znal celou tehdejší literaturu a mohl rozvíjet její podněty a tendence. Vystupoval v letech třicátých, měl jistý smysl pro realitu života a žil v době, kdy i původní iniciátoři a schvalovatelé lexikálního novotaření, jako byli Jungmann a Palacký, vystupovali proti nadměrné a neúměrné činnosti v tomto směru.

Po prvních úspěších národních snah se začal vytvářet básnický jazyk bez ohledu na současnou českou skutečnost a nakonec se u Poláka, Lindy a hlavně Novotného (jeho povídka *Oběť* je skoro nesrozumitelná) vytvářel jazyk od lidového zcela odtržený. V této době se toto odtržení projevovalo v české literatuře i tematicky. Josef Jungmann překládal už počátkem století Chateaubriandovu básnickou fikci *Atala*, českému prostředí notně vzdálenou (tím jistě nikdo nepopírá její jazykový význam pro češtinu), Polák oslavoval jen krásu přírody bez lidí, Linda a Novotný se utíkali *Září nad pohanstvem* a *Obětí* do minulosti, tam spěl svými *Přemyslovci* i *Jan Erazim Vocel*. Naproti tomu někteří přímí i nepřímí žáci Jungmannovi se začali už počátkem dvacátých let vracet k lidu, znali nebo poznávali jeho konkrétní život, jeho potřeby a potřeby národa. *František Ladislav Čelakovský* sbíral lidovou poezii a svým *Ohlasem* reagoval na politickou situaci doby. *Tyl* měl program přímo národní, a ani *Mácha Marinkou*, *Cikány* a svými příštími plány ze života neutíkal. Neutíkal z něho ani osobně, jak ukazuje jeho činnost veřejná a jeho deník. Mácha byl ovšem jiný než

Čelakovský a než Tyl, byl především osobnost, která současnou skutečností trpěla. Při posuzování jeho jazyka a díla si tedy uvědomujeme básnickovu individualitu, polaritu jeho osobnosti a dobové skutečnosti sociální i literární. Spojení s dobou však nelze popřít.

Skoro jako teoretik tohoto období vystupoval Josef Kajetán Tyl v četných kritikách. Proti předcházejícímu období žádal Tyl především srozumitelnost spisovného a literárního jazyka, neboť té je prý třeba pro nové čtenáře, jež je potřeba získávat. Tyl požadoval, aby literární dílo bylo „ohlasem nynějšího života“ obsahově i jazykově, aby prý se spisovatelé zbavili jazyka zaprášených pergamenů, aby se vymknuli z okovů urobených jen dle starého kronikáře a aby se naučili mluvit „lehounce, nenuceně, přirozeně“. Přitom ovšem Tyl nevolal po žádné nivelizaci slohu. Pokládal prvky dřívějšího jazyka za prvky básnické, básník jich může užívat, ale musí dobře rozeznávat místa, kam se hodí, i ústa, do kterých je klade.

Ve vlastním literárním díle pak nebyl Tyl ani jednotný, ani jednotvárný, pokud šlo o sloh. Tyl se projevil nejlépe a nejznáměji jako dramatik. Jeho nejdůležitější hry vznikaly v letech čtyřicátých a jsou pro nás leckdy i dokumentem pro jeho názory jazykové. Vysmíval se např. jazyku divadelních oznámení, kterému prý není rozumět, jednou z hlavních známek národní veselohry a frašky a zárukou úspěchu je jazyk čerpaný z lidu. Přitom ovšem musí literární dílo, tedy i veselohra, zůstat v oblasti spisovného (literárního) jazyka.

Dalo by se říci, že jedna tvář Tylova literárního díla je obrácena dozadu tematicky i jazykově, druhá tvář je současná, obrácená k lidu a k životu skutečnému, přítomnému. Jeho historické povídky i historická dramata jsou jazykově starobylejší, archaističtější, od současného života hláskoslovně, tvaroslovně, lexikálně i syntakticky vzdálenější. Stejně tak je tomu i u děl z prostředí nelidového, jako například v *Posledním Čechu*. V takových dílech se stává nadnesený jazyk syntakticky složitý, slovně poetizovaný a hláskoslovně nelidový přímo charakteristickým znakem minulosti a vznešenosti. V tom se Tyl blížil období předcházejícímu. Připomeňme si, že v době Tylovy tvůrčí činnosti vyšla roku 1845 podruhé Jungmannova Slovesnost. Jungmann v ní stále zastával rozdělení literatury na vyšší a nižší, i v druhém vydání mluvil, a podrobněji, o kvalitách básnického, uměleckého jazyka. Tyl znal jistě tuto dvojí slohovou vrstvu, a také jistě si pamatoval, ale zřejmě neuznával první část dávného Jungmannova výroku z předmluvy k překladu Ztraceného ráje: „Nechtěj, milý vlastenče, aby vznešená báseň všedním jazykem zneuctěna byla; raději, Slovan jsa, lepší slovenštině přivykej, a s rozumnými toho, abychom i my Čechové všeobecné řeči slovanské vstříc pomalu vcházeli, žádej.“

Vedle J. K. Tyla vystupovali literárně před rokem 1848 z předních

spisovatelů ještě *Božena Němcová* a *Karel Havlíček Borovský*. V době svých začátků stála *B. Němcová* už také na straně Tylově, opírala se víc o jazyk lidový, jakmile se seznámila s pražskou vlasteneckou společností a zvláště potom, když poznala z vlastní zkušenosti výrazně lidový, nářečně ještě zachovalý jazyk za pobytu v Domažlicích. O Němcové se tvrdívalo, že se českému jazyku teprve musela učit, že se mu učila při sbírání pohádek a že velký podíl na jazykové stránce zvláště *Babičky* měli její přátelé a zvláště tiskárenští korektoři. Podle zjištění Havránkova si však Němcová přinesla znalost českého jazyka už z domova. V slovní zásobě *Babičky* jsou znatelné stopy nářečí náchodského a dobrušského, jímž mluvila babička Novotná. Leccos z toho, co bylo dlouho pokládáno za chyby, např. slova *pomůcka* = malá pomoc, *výmoky*, *zastydl jsem se*, ukázalo se jako jevy nářeční, a byla tedy v dřívějších školních vydáních neprávem opravována. Nástup k lidovému jazyku je u Němcové vidět spolu s novou tematikou s novým postojem ke skutečnosti v jejích *Národních báchorkách pověstech*, vycházejících od roku 1845. Od 3. svazku, který redigovala Domažlicích, můžeme u ní pozorovat zřetelný obrat k jazyku lidovému. Němcová tu zpracovala některé starší pověsti znova. V tomto druhém zpracování je jasně vidět její změněný poměr k jazyku. Němcová tu stará složitá souvětí často nahrazovala dialogem, odstraňovala slova i vazby knižní, přijímala dialektismy, i silně citově zabarvené, jako *štrachat se*, *našupat se* = najíst se, *krňas* apod. Vytvářela tak stejně jako Tyl a Havlíček nový literární styl opřený o živou lidovou řeč. Její jazyk je tu ovšem spojen i s novým obsahem, s novým pojetím života českého lidu. Proto také *B. Němcová* nenalezla příznivé přijetí u starší generace, např. u Jakuba Malého. Malý jí vytýkal „prozaičnost, střízlivost, nedostatek něžného květu poezie“.

Podobný základní charakter jazyka jako u Tyla a Němcové nacházíme i u *Karla Havlíčka*. Do Prahy přišel osmnáctiletý Havlíček už s programem vést národ vzhůru po všech stránkách, kulturně i politicky. V té době znal již velmi dobře český jazyk, přečetl prý už Jungmannův Slovník od slova k slovu. Sepětí lidovosti se současností se od počátku stalo programem veškeré jeho práce. To se ovšem projevovalo i v jazyce jeho děl básnických a epických, stejně jako v novinách. Už v *Obrazech z Rus* zaváděl nový, novinářsky odlehčený styl do díla v podstatě výkladového. Leckteré jazykové prvky hláskoslovné, tvaroslovné a zvláště syntaktické, jako časté přechodníkové vazby, postavení slovesa na konci věty apod., zůstávaly u něho ještě z doby předchozí. Havlíček vytvářel u nás vlastně první (současně s Tylem) publicistický styl, a to v uvolněné skladbě bez rozsáhlých souvětí, ve volbě nových, působivých slov, tvořených ad hoc, tj. jen pro současnou příležitost, jako *zcizínštilec*, *samozištník*, *baviště*. Využíval kontakto-

vých prvků atd. Stejně jevy nacházíme i v době následující, například u Nerudy, a setkáváme se s nimi i u jiných autorů.

8. JAZYK V OBROZENSKÉM DIVADLE

Velmi podobné podmínky svého konstituování jako jazyk novin měl od počátku jazyk českého divadla. Noviny i divadlo musely od počátku počítat s velkým počtem čtenářů a diváků už z důvodů finančních, i když se v té době ani na novinách ani na divadle zbohatnout nedalo: Krameriovy noviny v době největšího rozmachu měly přes jeden tisíc předplatitelů, almanachu Thámova se prodalo asi 150 kusů, velmi rozsáhlé hlediště pražského Stavovského divadla nemohli zaplnit jen pražští vlastenci účastníci se aktivně národního života, ale muselo se počítat, a vědomě a rádo se počítalo s českým prostým lidem, s drobnými řemeslníky, obchodníky, tovaryši a služkami, a taky s českým venkovem. Čeští novináři i divadelníci si toho byli vědomi od počátku, jak ukazují Krameriova slova z propagačního letáku ohlašujícího vydávání jeho *Pražských poštovských novin*: jeho noviny prý „psané budou v jazyku čistém a od smetí vypulérováném, jadrném a srozumitelném, takže jich i učení pro nabytí dokonalejší a čistší řeči, i sprostní lidé pro snadné pochopení v nich obsažených věcí užívati moci budou.“ I české divadlo dbalo od počátku v zájmu svém i v zájmu „sprostných lidí“ na čistou, ale srozumitelnou a příliš nezátíženou řeč. Projevilo se to i u *Krameria*, který přeložil německou *Gessnerovu* hru *Zavržený syn* „ozdobným jazykem“, ale hra se nehrála a byla určena spíše ke čtení. To se v historii českého divadla opakovalo, a proto do jeho jazyka ani do jazyka novin ve větší míře prvky Jungmannova vyššího stylu nepronikly. Přitom však přece divadlo připravovalo svoje obecenstvo k chápání i děl náročnějších, a to i v poezii a próze.

Podívejme se v stručnosti na stav českého jazyka i na jeho vývoj od prvních triviálních her *Štěpánkových* z počátku desátých let 19. století. Zpočátku se nejeví žádný podstatný rozdíl mezi hrami vážnými (vlasteneckými) a mezi lidovými fraškami, leda snad v početnosti vulgarismů (souzeno tak z dnešního hlediska). V *Berounských koláčích* (1824) najdeme slova *počárám*, *vošmrda*, *štípnout něco* = ukrást, ale v *Obležení Prahy od Švejdů* z roku 1812 jen několik málo, jako *štěkule* = hádavá žena, *schlastanci*. Kompozita jsou tu sice také, ale v malém počtu a jen ta, která jsou odedávna běžná i v lidovém jazyce, jako *zlatohlávek*, *hrdopyška*, *bohaprázdný*. Ve vážných hrách se užívá přechodníků a sloveso se klade na konec vět, ale žádný z těchto prostředků neměl úlohu charakterizační, jak ukazuje např. monolog chalupníka v *Obležení Prahy*: těší se, že „s utěšenou myslí toho dne očekávati může, v němž

všemohoucímu dar sobě svěřený navrátiti má“. Hláskosloví i tvarosloví je u Štěpánka velmi rozkolísané, je tu např. často změna *ý* v *ej*, *é* v *í*, velmi omezený je však výskyt protetického *v-*. Jsou tu tvary *kloboukami*, *nehtami*, *blížeji se*, *hrozeji* aj. Na počátku 20. let se projevil snahy překlenout rozdíl mezi poezií a divadlem pokusem o uvedení básnického jazyka do divadelní hry. Takový pokus představovala básnická hra *Františka Turinského Angelina* (1824). Neobsahovala slova pejorativní, vulgarismy, kletby, nadávky, germanismy, ale ani lidová rčení, ale volila slova neobvyklá, i za obrození málo doložená, snad i nářeční: *pýřenci* = ptáci, *radostiti se*, *šemetný* = ošemetný aj. Hra měla hojnost případů anteponovaného neshodného přívlastku, kladla důraz na zvukovou stránku, např. ve větě *Nesnese zrak nečistý lesky lesků*, měla hojně vazeb přechodníkových atd. Byly tu ovšem i projevy běžného obrozenického stavu hláskoslovného a tvaroslovného, jako *ouzká stezka*, *nenahlídne*, *rozmejšlí*. V Lindově *Jaroslavu ze Šternberka* byl jazyk prostší než v jeho *Záři nad pohanstvem*, složenin tu bylo velmi málo a byly obvyklé, autor se zřejmě vyhýbal koncovému postavení slovesa, neužíval ani antepozice neshodného přívlastku, ovšem po stránce hláskoslovné a tvaroslovné zůstával ještě v rámci obrozenické normy, např. *řetězmi*, *soptějí*, *dozvěděl se*, *mejlka* apod. U Klicpery se jeví rozdíly mezi jeho tvorbou z let desátých a dvacátých na jedné straně a mezi tvorbou z let čtyřicátých a padesátých na straně druhé. V prvním období je lidovější ve veselohrách než v hrách vážných, ale změna *ý* v *ej* se projevuje v obojích hrách, stejně *ou-* na začátku slova; dále u něho čteme *lidé nerozumí*, *kosti se nejí*, *držeji*, *odloudějí* apod. V druhém období některé jevy slábnou, ale pořád tu jevy staré zůstávají, jako *rtové*, *vlasové*, *vysocí sloupové*, *hříchové*, proti dnešku se častěji užívá 6. p. pl. mask. na *-ích*, v *hrobích*, často se objevuje femininní shoda v plurálu neuter, ale nápadný je u Klicpery po celou dobu jeho činnosti nedostatek koncovky *-mi* v 7. p. pl. mask. Klicpera se zřejmě odkláněl od koncovky *-i* v 1. os. sloves (*miluju*, *nesvoluju*, *dokážu*, *dozrajou*), ale ani tu nebyl Klicpera důsledný a dokonce opravoval *dokážu* na *dokáži*, užíval tvaru *pošli* = pošlu apod. Později také často opravoval skupinu *ej* na *ý*, *zapejřila se* — *zapýřila se*, *rozmejšleti* = *rozmýšleti*, opravoval i *ou* na *ú*, ale obojí jev je u něho i v nových hrách padesátých let. Na jazyce her je vcelku vidět, že se stav jazyka ustaloval, ale že v čtyřicátých letech 19. století ještě ustálený nebyl. Po celou dobu obrození byla jazyková norma značně široká.

VIII / Druhá polovina 19. století (až do 1. svět. války)

1. OBECNÁ CHARAKTERISTIKA DOBY

Po roce 1848 se spisovný jazyk dostával do stále širších vrstev intelligence a projevovala se stále větší potřeba odborné terminologie, o jejímž shrnutí a doplnění v dvou slovnících z počátku 50. let jsme se již zmínili. Rozvíjelo se také novodobé novinářství, zvláště od počátku 60. let, čeština začátkem padesátých let pronikla aspoň na čas do úřadů a do škol. Bylo stále více absolventů vyšších škol a i mezi městským proletariátem a mezi venkovským lidem bylo stále víc lidí, kteří projevovali zájem o veřejné věci. Havlíckovy noviny se stávaly hledanou, ale i pronásledovanou a schovávanou četbou i na české vesnici. Jak se zvláště po roce 1869 rozmáhalo české školství, přibývalo stále lidí, kteří znali pasívně český jazyk. Spisovná čeština přestávala být majetkem úzké vrstvy vzdělanců, lid si zvykl, že přibývá lidí píšících nebo i mluvících spisovným jazykem. S těmito novými poměry se musela vyrovnat literatura krásná a zvláště pak žurnalistika. Spisovné projevy ustupovaly od starší syntakticky složité a slovníkově svými archaismy nebo četnými novotvary někdy až těžko srozumitelné řeči a přibližovaly se jazyku lidovému. Bylo to vidět už na samém konci obrození u Tyla, Němcové a Havlíčka. Toto sbližování trvalo ovšem dlouho a procházelo různými peripetiemi.

2. DALŠÍ ROZVOJ TERMINOLOGIE

Jak se rozvíjel český život hospodářský a společenský, bylo třeba vytvářet českou terminologii v stále početnějších oborech. Proto vedle komisí, které zpracovávaly oba uvedené slovníky, pracovali jednotliví odborníci v speciálnějším odvětvích. Tvořila se terminologie obchodu a řemesel, J. N. Škroup roku 1850 v Muzejníku otiskl svoje názvosloví hudební, v letech 1862—1872 se vytvářela česká terminologie tělovýchovná. Tvořil ji Miroslav Tyrš s filologickou komisí a nahradil jí staré názvosloví, např. Malypetrovo. Uvedme si příklady: místo Maly-

petrova povelu a určení *Postava na celé podešvi* zavedl Tyrš *Stoj na plných chodidlech*, místo *Postava*, *jak noha zakončena* zavedl *Stoj spatný*, místo *rozpuď* — *upažení*, místo *rozetnutí noh unožení* nebo *roznožení* apod. Tyršova komise využila pro své názvosloví i některých typů tvoření a formantů, které byly už v jazyce řídké nebo dokonce mrtvé, nebo si některé způsoby analogicky upravila. Bylo a je to názvosloví silně racionalizované, což se stalo zásadou i pro některá názvosloví vznikající později, i v 20. století. Tyrš se snažil, aby pro stejné typy tělocvičné činnosti byly využity i stejné způsoby tvoření, aby tedy přípona nebo předpona vystihovala vždy stejný významový odstín. V jeho názvosloví je silně využito postverbálií, kořených substantiv tvořených od slovesných základů: *klek*, *sed*, *stoj*, *toč*, *výpon*, *výdrž* atd. V adverbiích bylo využito tvoření *jednoruč*, *jednonož*, a zvláště pak slov tvořených příponou už mrtvou *-mo*, jako *ležmo*, *klečmo*, *snožmo*, *stojmo* apod. U sloves se využilo tvoření IV. třídy na *-iti*, *upažiti*, *rozpažiti*, *zapažiti*, *předpažiti*, atpod. Je to tvoření podobně racionalizované, jako je tvoření adjektiv *-ný*, *-natý*, *-itý*, *-ičitý*..., uzákoněné slovníkem z roku 1853.

Nejvíce se terminologie jednotlivých oborů vytvářela v letech šedesátých až devadesátých, za velkého rozmachu průmyslu, obchodu a peněžnictví u nás. Velký vliv měl jistě i rozvoj české vědy, povzbuzený r. 1882 rozdělením pražské univerzity na českou a německou. Přitom silně působil vliv němčiny, a to z dvojího důvodu. Jednak si němčina v úřadech, v měšťanské společnosti i v společenském životě zachovávala svoje postavení jazyka státního nebo i společensky nadřazeného, jednak právě v Německu v této době zesílil rozmach kapitalistického podnikání v boji s kapitálem anglickým a americkým a rostl jeho vliv na kapitál český. Proto pod vlivem německým bylo tehdy tvořeno především názvosloví technické a obchodní. Nejčastěji tak vznikaly kalky nebo se tvořila slova nová podle motivačního vlivu německého. B. Havránek uvádí tyto příklady: *obnos* podle německého *Betrag*, *provoz*, *provod* podle *Betrieb*, *cívka* podle *Spinne*, *vypínač* podle *Ausschalter*, *žárovka* podle *Glühlampe* atd. Tvořila se i terminologie oborů duchovních, např. filozofických (tu byl autorem mnohých termínů univ. prof. Josef Durdík), ba přetrvávala nebo se i jako kalky tvořila terminologie gramatická. Například v školní učebnici *Mluvnice jazyka českého* z roku 1876 od známého Františka Bartoše se běžně užívá termínů *položitel* = pozitiv, *srovnávatel* = komparativ, *svrchovatel* = superlativ, *přestupník* čili *přechodník*, *způsob dostižný* čili supinum atpod. V oboru finančním se v této době vedle slova *banka* ujalo i slovo *záložna*, utvořené Durdíkem; malé venkovské finanční ústavy dostaly své jméno *kampeličky* podle jména lékaře Františka Cyrila Kampelíka, činitele známého i v oboru českého jazyka.

S rozvojem slovníku technického i s rozvojem celé české společnosti se ujímaly, precizovaly a rozvíjely také některé už starší způsoby tvoření slov, do té doby poměrně málo početných, nebo se některé staročeské slovotvorné prostředky oživovaly. Tendence a nutnost využívat k obohacení slovní zásoby i prostředků slovotvorných se projevovaly již za obrození, jak je vidět na dlouhé diskusi o příponách *-ný* a *-ní*. Spory začínaly už v čtyřicátých letech. Příponu *-ný* prosazovali hlavně příslušníci nářečí východních, například ještě roku 1853 Pavel Josef Šafařík, jiní se snažili precizovat rozdíl mezi oběma příponami i významově. Načas se ujal odvozování příponou tvrdou, zvláště od slov cizích, jako *museální*, *formální*, *ideální*, *materiální* atp. Jak dosvědčuje Bartoš v 3. vydání citované *Mluvnice jazyka českého* (vydání vyšlo prací Gebauerovou), přípona *-ní* se zhusta klade tam, kde by lépe slušela přípona *-ný*. Po této době nabývala měkká přípona *-ní* silně vrchu u základů cizích i u mnohých českých, a starý způsob se zachovával často jen jako osobní stylistická libůstka, např. u Šaldy.

Vliv nových společenských potřeb na rozvoj dřívějších poměrně vzácných a nespecifikovaných prostředků ukazuje například rozvoj odvozovací přípony adjektivní *-cí* na označení jevů k něčemu určených, pravidelně sloužících. Tento typ se vyskytoval už v starším jazyce, ale vcelku málo a bez dostatečně precizovaného významu, jak ukazují příklady *cělící mast*, *věřící list*, *křtící list*, *pršecí hodiny*, *chodící* nebo *choděcí šaty* atd. Příponu v Slovesnosti uváděl již Jungmann, uváděl ji, ale zásady tvoření neznal Puchmajer v Rýmovníku (viz zde str. 93). Užívaly jí také odborné slovníky z počátku padesátých let, ale forma těchto slov byla obrozensky, puchmajerovsky nepevná: *voděcí šroub*, *třící*, *pozdravěcí* atd. Rozvoj techniky však této přípony využil velmi silně k označování věcí, nikoli lidí, a toto tvoření se rozvíjí až dodnes. Podle odhadu příslušných pracovníků je dnes 70—80 procent takových adjektiv využito k pojmenování strojů, nástrojů, součástí a pomůcek.

Z jiných způsobů tvoření se v této době silně rozvíjela adjektiva tvořená příponou *-telný*. Tato adjektiva a toto tvoření najdeme už v staré češtině v různém, i aktivním významu, ale od 16. století se šíří jako typ pro označení trpné možnosti, jako *nenahraditelný*, *volitelný* atpod. Jako archaismus hodnotíme *vzdělavatelná díla Štítného*, užívaná hlavně dříve v literární historii.

Pro označení širokého vztahu se v 19. století začala rozmáhat přípona *-ový*, proti níž už za obrození i později byly vyslovovány námitky, ale jež se v odborném názvosloví ujala, i když dnes stejně jako dříve koliduje s příponou *-ní*. Dnes se to řeší diferenciací, např. *strojní výroba* — *strojový park*, *závodní stroj* — *závodová doprava* apod.

Při tvoření substantiv se začaly velmi uplatňovat některé způsoby vhodné pro označení různých činitelů a prostředků. Silně pronikla např. přípona *-č*, jíž se tvoří slova od všech slovesných tříd mimo druhou. Takto vytvořená substantiva trvají dodnes a velmi se s postupem doby rozšířila. Ukazuje to srovnání doby obrozenské s dobou dnešní, jak to můžeme pozorovat při srovnávání Slovníku Jungmannova se slovníky současnými. Slova na *-eč*, *stavěč*, je v Jungmannově Slovníku jen 40, v Příručním slovníku je jich na 200, tedy pětkrát tolik. Ještě výraznější rozdíl vidíme na srovnání slov s příponou *-ovač*: tam je poměr 35 : 340, je jich tedy dnes desetkrát tolik.

V tvoření abstrakt se znova začalo využívat staré, už zanikající přípony *-ba*, jako *léčba*, *dražba*, *četba*, *sadba*, *orba* (za Rakouska bylo ministerstvo orby). Hojně se — jako dnes — tvořila kořenná substantiva, jako *sklon*, *výkon*, *dojem*, *zájem* atpod. Gramatikové je schvalovali, protože byla tvořena jako některá stará.

Jiné starší přípony ustupovaly, jako *-čí*, *-ce*.

3. NÁZORY JAZYKOVÝCH TEORETIKŮ. BRUSY

Jazykoví teoretici, gramatici, skoro po celou tuto dobu viděli nadále vzor dokonalého spisovného jazyka českého v jazyce humanistickém. Už v padesátých letech vypukl spor o zaměření spisovného jazyka. V polovině let padesátých vydal univerzitní profesor *Martin Hattala*, rodák z Trstenné na Slovensku, *Skladbu jazyka českého*. Roku 1855 o ní napsal velmi odmítavý referát do Obzoru Karel Jaromír Erben, s Erbenem podle zpráv v korespondenci souhlasila většina českých vlastenců (nikoli všichni). Kniha měla být zavedena do škol. Erbena na ní zarážel nedbalý jazyk a nevážnost k staré češtině. Hattala citoval své příklady z děl současných spisovatelů a podle mínění svých přátel prý vytvářel svou spisovnou češtinu tím, že hrubé pražské nářečí zjemňoval idiotismy z nářečí slovenských a moravských. Řídil prý se heslem Piš, jak umíš, jen když ti bude rozumět. Zásady kritického postoje Erbenova vycházely z Dobrovského a Jungmanna, ale Hattala chtěl podrážděně dokázat, že Erben (a Václav Zikmund) ty zásady ani nezná. Hattala sice svůj spor prohrál, ale dokázal, jak říkají hlasy o padesát let mladší, že vskutku nestačí jen se opírat o starou literaturu, ale je třeba mít také zřetel k řeči současné, i lidové, jak se projevuje v písních, pohádkách, říkadlech. Je dost překvapivé, že toto se muselo připomínat Erbenovi, sběrateli lidové tvorby české i slovanské a autorovi *Sládků* z roku 1837, psaných pozoruhodně živým jazykem.

O jazyk humanistický se opíral brzy po Hattalovi i následující autor *Skladby jazyka českého* Václav Zikmund, u Hattaly nepřiliš oblí-

bený. Podle Zikmunda doba 16. století musí zůstat vzorem „i novověké, a abych raději řekl, novoevropské próze české, nechceme-li otcovský svůj jazyk z české své povahy a barvy vyzouti a v barbarství uvéstí.“ Přitom v své školní mluvnici často bez jakýchkoli poznámek upozorňoval na současný jazyk. Humanistický základ spisovného jazyka byl uznáván až do konce 19. století. Dokonce tzv. matiční *Brus jazyka českého* v třetím, „úplně změněném a rozmnoženém“ vydání z roku 1894 se sice výslovně držel mluvnice Gebauerovy, ale podle přiznání předmluvy měl za hlavní pramen jazyk „doby veleslavínské, ale přitom chtěl být přístupný „novotám mírným, jichž potřeba ukazuje se prodlením času a novodobým rozvojem literárním“.

Naproti tomuto oficiálnímu zaměření stál později na stanovisku zastávaném Hattalou také estetik a nikoli profesionální jazykovědec *Josef Durdík* ve své *Kallilogii čili o výslovnosti* (1873). V své knize mísil výklady z fonetiky, gramatiky, ortoepie s výklady literárněhistorickými, estetickými a obecně kulturními. Pro poznání jeho názorů na jazyk je v knize mnoho zajímavého. Durdík si už uvědomoval, že jazyk je systém znaků, že v tom systému existuje neustálé napětí, že se proto jazyk neustále mění, zdokonaluje se, bohatne. Hlavním kritériem není podle Durdíka starý jazyk, ale lid a nejlepší soudobí spisovatelé. Je to názor odlišný nejen od Erbena, ale dokonce i od Hattaly, který jazyk současné literatury pokládal za „hnusnou mumii“ a opíral se raději jen o jazyk lidu.

Erbenovo „vítězství“ nad Hattalou se chtít nechtít stalo nakonec kmotrem celé skupině brusičů, jejichž činnost později rozhořčovala české spisovatele. Už roku 1862 vydal svou *Českou frazeologii* *Jan Šach*, který v ní uváděl nejvíce materiálu z „nesmrtelného“ Veleslavína. Podobnou knihu, ale rozsáhlejší, pod stejným názvem vydal r. 1864 *František Šebek*. Tito dva zahajovali řadu autorů, kteří viděli hlavní kritérium správnosti ve shodě s jazykem starým. Co mu neodpovídalo, co šlo nad něj, bylo u nich nesprávné. Takové jevy jest třeba — řečeno slovy Šachovými — „bojem podejítí“ a „nad jazykem bedliv býti“. V té době bylo vydáno mnoho jazykových příruček. Mezi oprávněnce českého jazyka se často hlásili i lidé, kteří a priori pokládali češtinu za zkaženou, kteří považovali za zkažený i současný jazyk lidový, ba kteří často starý jazyk ani neznali a svoje opravy a rady přistříhovali podle svých osobních zálib, podle logiky, podle všelijakých i osobních nechutí atd. Vnesli tak do spisovného jazyka neobyčejný zmatek, v němž podezírali slova a fráze i pro náhodnou podobnost se slovy cizími. Skoro fantastické jsou tu dva brusy z let sedmdesátých. Je to *Brus jazyka českého* od profesora *Javůrka* a o rok později (1874) brus zasloužilého pracovníka slezského *Vincence Praska*. Javůrek upravoval české tvarosloví podle zásad, které si sám vymyslel:

odmítal např. 4. p. sg. od zájmena *on ho, jeho*, 3. os. pl. sloves určoval na *-í* a *-ejí* podle svého pojetí hiátu atd. V slovníku a frazeologii myslel pak hlavně na to, „čeho chovati se nám jest, bychom odčinili se hrubých poklesků a vloudilých ve mluvu českou neřestí“. Doporučoval spojení *vyznati se na něco, poslati po syna, podepsati se v něčem* apod. Jsou to jevy nářeční nebo staročeské nebo vykonstruované. Javůrka ještě předstihl Vincenc Prasek, který obhajoval jevy dávno mrtvé, jako měnění substantivního přívlastku v adjektivní, např. *mrskání metelné* místo *mrskání metlou*, *házení kamenné* místo *házení kamenem*, zaváděl do spisovné češtiny mnoho dialektismů opavských a psal jazykem až podivínským, jak ukazuje už úvod jeho knihy: „Chtěje vyhoditi těm, kdož mne za brus pozvali, volil jsem přispěti ke skladbě české, neboť nemohl jsem nevěděti, co usámím, všem že k myslí a chuti nebude...“ Tomuto stylu se smál o něco později Hattala; ten vyslovil názor, že takové věci mohou snahy o nápravu češtiny na posměch obrátit. V tom Hattala soudil dobře, spisovatelé, např. *Hálek*, se tomu vysmívali už před Hattalou.

Štěstí pro náš spisovný jazyk vlastně bylo, že se těmi podivínskými radami řídili zpravidla jen sami autoři, a ani ti se někdy nakonec v svých radách nevyznali, jako prof. Javůrek. Že spisovatelů jim podléhal poněkud jen *A. V. Šmilovský*, v letech sedmdesátých pak např. sám jeden z oprávců, *Jan Evangelista Kosina* v tehdy známých *Hovorrech olympských*. Proti tomuto lpění na starých autorech vystupoval, jak už víme, Josef Durdík, který se svým hodnocením současného jazyka spisovatelského stal předchůdcem teorie dobrého autora, kterou vlastně začal vytvářet už Josef Jungmann a kterou plně vyslovil až v dvacátých letech našeho století Václav Ertl. (O něm zde na str. 114n.)

Durdík v svém moderním názoru našel v své době i zastánce a přívržence, aspoň v teorii. Tak například *Fr. O. Mikeš* v knize *Strážce jazyka českého* z roku 1874 vyslovil názor, že živý jazyk musí přijímati prvky i od jazyků cizích, že si nové myšlenky vymáhají nová slova a vazby. V praxi se však Mikeš podobně jako Hattala svými zásadami neřídil a byl proto kritizován. Přitom např. Hattala, známý v své době svým vystupováním a vyjadřováním, odsuzoval ty „burše“, kteří v jazyce hrozně řadí, a charakterizoval jiné brusiče, že zpravidla neznají žádný slovanský jazyk a svoje tvrzení nijak nedokládají.

Do těchto sporů zasáhla i *Matice česká*. Už r. 1871 ustanovila komisi pro brus jazyka českého a v svém prohlášení se postavila na stranu staromilců. Ústy Václava Zeleného Matice konstatovala, že „jazyk náš víc a více pozbývá původního rázu a kazí se tou měrou, že jest opravdu obávati se, aby v něm pravý duch český zúplna nezahynul a nezbyl z něho leč pouhý prázdný zvuk“. Hlavní příčinu tohoto domnělého úpadku viděla Matice v špatné koncepci českého školství a ve vyučo-

vání cizím jazykům. Komise, v níž byli taky Jan Gebauer, Václav Zikmund, Karel Tiefttrunk, František Štěpán Kott, později i František Bílý, Antonín Truhlář a jiní, také Martin Hattala (ten z komise brzy vystoupil), chtěla připravit brus jazyka českého podle těchto zásad: a) měřídlem správnosti je stará čeština až do Komenského, b) je třeba se opřít i o lidovou řeč, c) důležitá je analogie jiných jazyků slovan-ských. Přitom se uznávalo, že je třeba rozvíjet slovní zásobu tak, aby se česky mohla vyjádřit každá moderní myšlenka. Komise chtěla přijímat i nová slova, pokud jsou tvořena v duchu jazyka, ale chtěla také obnovovat slova a vazby staré. Matiční *Brus českého jazyka* vyšel třikrát, poprvé roku 1877, potřetí r. 1894. Některé ukázky z tohoto třetího vydání, „úplně změněného a rozmnoženého“, podají obraz o koncepci Brusu. Např. se konstatuje, že vedle „veleslavínského *piji, pijí, pracuji, pracují* se vzrůstá nepřehlasovaný tvar, někdy i libozvučnosti napomáhající“, v novější době prý se rozmáhá, hlavně ve slohu úředním a novinářském, užívání podstatných jmen slovesných, zbytečně se ještě užívá některých cizích slov, jako *astronomie, geografie, geometrie, historie, chemie, ortografie* místo *hvězdářství, zeměpis, měřictví, dějepis, lučba, pravopis*, genitiv záporový vlivem němčiny ustupuje stále víc, chybná jsou slova a fráze jako *vymazati gruntoknihovně, na hlavu padlý* (doporučuje se mj. *hlavobitý*), *majitel*, připouští se slovo *hraničiti*, ale radí se nezapomínat na *mezovati* apod. Brus jako celek neodpovídal proklamovaným zásadám, bral stále víc za hlavní měřítko správnosti jazyk starý. Jeví se to např. v zachovávání a hájení starších vazeb genitivních, ale zvláště třetí vydání je už poučenější, protože mělo k dispozici práci Gebauerovy. Toto třetí vydání slibovalo být uprostřed mezi stanoviskem konzervativním a novotářským, ale trvalo na stanovisku Jungmannově a Palackého víc, než slibovalo.

Záliba v jazyce starém však měla mimo některé jmenované (Hattala, Durdík) také odpůrce jiného typu. Byl to vynikající Moravan, dialektolog a kulturní pracovník *František Bartoš*, který hledal lék proti úpadku českého jazyka v zachovalých nářečích moravských. Podle něho byl pokažen český jazyk v Čechách němčinou vůbec, tedy i jazyk starý i česká nářečí. Naproti tomu lidový jazyk na Moravě a na Slovensku si zachoval starý neporušený ráz a může se stát pramenem obohacování spisovného jazyka českého. Přitom si Bartoš zcela neuvědomoval, že spisovný jazyk má své vlastní potřeby a že mu lidová nářečí v podstatě pomoci nemohou, je-li v úpadku. Přitom Bartoš jako jiní posuzoval jednotlivé jevy značně subjektivně a volil slova a vazby, které se nevžily a těžko vžít mohly. Místo *zvítěziti nad někým* chtěl Bartoš psát *obožovati koho*, navrhoval psát *odsaditi koho od lásky*, chtěl zavést rčení *obilí bylo ukázané* ve významu opravňovalo ho k naději apod. Svoje návrhy a názory vyslovil Bartoš v knihách

4. JAN GEBAUER. PRAVIDLA ČESKÉHO PRAVOPISU

V této době však stále víc vystupovala do popředí nová autorita, a to skutečně vědecká, Jan Gebauer (zemřel r. 1907). Teprve Gebauer postavil české hláskosloví a tvarosloví na pevný historický základ. Jeho *Historická mluvnice česká* se stala základním dílem pro poznání staré češtiny a zákonů jazykového vývoje. Zpočátku byl Gebauer skeptický i k brusům, mnohdy nesouhlasil s jejich odsudky a návrhy a podle pozdního svědectví svých žáků se vyslovil, že by se člověk pomalu měl bát vzít pero do ruky, aby nepsal samé germanismy. Později se však Gebauer stále víc hlásil k Jungmannovi a Palackému a vzor dobrého jazyka stále víc viděl v období starém. Už jeho příruční knihy z počátku devadesátých let, a to *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské* a *Příruční mluvnice jazyka českého pro učitele a studium soukromé* dokládaly někdy jazyková pravidla příklady starými, převedenými hláskoslovně a tvaroslovně do nové češtiny. Na těchto mluvnicích jsou založena i první úřední Pravidla, vydaná roku 1902 a nazvaná *Pravidla hledící k českému pravopisu a tvarosloví*. Pozměněné vydání vyšlo roku 1903, silně změněné pak roku 1913. Mezitím vycházela pro školy tzv. vydání menší. Jejich charakter určuje předmluva Gebauerova: „Co se týká tvarů, tu se držíme přísně toho, co se v jazyku spisovném vyvinulo a ustálilo. S pozitivního tohoto stanoviska zamítáme i domnělé opravy a ozdoby, vpravdě však chyby a nešvary, jež v době nedávné někteří teoretikové do češtiny knižné nanosili.“

Gebauer svými historickými pracemi odstranil některé omyly starší kodifikace, první po Dobrovském kodifikaci zrevidoval, ale podporoval v ní snahu po pravidelnosti, často umělé. Do jeho vystoupení se kodifikace českého jazyka vyznačovala těmito nápadnějšími znaky:

- a) Substantiva vzoru *kost* končila na měkké *t*, stejně tak i infinitivy (*kost, dělat*)
- b) Uznávaly se infinitivy *napjati, začati*
- c) Na rozdíl od obrození měla slovesa v 1. os. sing. koncovku *-u, biju, miluju, bijou, milujou*
- d) V 6. p. pl. neuter a v 7. p. pl. byla koncovka *-ách, -ami, na kolách, kolami, jezerách, jezerami*.

Zavádění některých těchto jevů do spisovného jazyka bylo způsobováno zřetelem k dialektům a k slovanským jazykům. Proběhlo nepřiliš dávno, např. koncovka *-u* v 1. os. sing. sloves se ustalovala až koncem obrození. Ještě Klicpera v dvacátých letech se omlouval, že

píše *pošlu* místo *pošli*, kdežto po dvaceti letech se sporům o koncovky *-i* a *-u* Tyl vysmíval jako malichernosti. Někdy se po starém Rosově způsobu přímo odůvodňoval názor a návrh poměry v jiných slovan-
ských jazycích, např. zase u koncovky *-u*, nebo u neuter u koncovky *-ách*, *-ami*. Typ *kost*, *dělat* byl na konci obrození teoreticky odůvodňo-
ván Čelakovským.

Nejdůležitější úpravy Gebauerovy byly:

- a) U původních *i*-kmenů se dost důsledně žádá skloňování podle vzoru *kost*
- b) U maskulin a neuter se odstraňují ženské koncovky (v plurálu)
- c) Ruší se absolutní tvar zájmena *jenž* a zavádějí se tvary shodné
- d) Kodifikuje se skoro důsledně koncovka *-i* v 1. os. sing., tedy *kupuji*, *teši*. Výjimky byly povoleny jen čtyři, a to *pošlu*, *kašlu*, *stůňu*, *lžu*
- e) Prosazují se starobylé genitivní tvary *do Boleslavě*, *do Chrudimě*
- f) V 3. os. pl. sloves se ustalují koncovky *-í* a *-ejí*
- g) Zavádí se analogický imperativ *bij*, *kryj* místo starého *bí*, *krej*
- h) Ponechává se původní imperativ *pec*, *tec* proti už dávno vyslovova-
nému *peč*, *teč*
- ch) Obnovují se přísná pravidla pro užívání přechodníků, zavádí se
starý tvar *dada*, *dadouc*. Atd.

Pravidla pravopisu a tvarosloví nebyla celá dílem Gebauerovým (od něho byla jen předmluva), šla často za jeho názory, byla přísnější než Gebauer a ta přísnost se stupňovala ještě v dalších vydáních. Kodifikace stále více vymáhala tvary starší a stále více zdůrazňovala jednotnost, přímočarost bez výjimek a bez dublet. Proto v Pravidlech čteme podoby *chut*, *pout*, *obět*, *řikadlo*, *spinadlo*, *zaklinač*, *upominač*, *počítatel*, *najímatel* atpod. Sama Pravidla odůvodňovala tento přísnější než gebauerovský postup snahou odstranit kolísání. Ta okolnost prý, že se říká například koupadlo, „nesmí nás másti“. Autoři Pravidel tedy znali současný jazyk mluvený a někdy z něho přijali i některé jevy, jako např. skloňování cizích slov na *-um* i v singuláru.

Vliv této kodifikace na jazykovou normu nebyl nijak pronikavý. To i proto, že se od šedesátých let vžívala kodifikace Dobrovského a že se norma spisovného jazyka ustalovala. Musíme tedy i pro tuto dobu dobře rozlišovat normu jakožto kolektivní jazykové povědomí mluvčích a kodifikaci jako více méně zdařilé poznání a uzákonění té normy. Kodifikace gebauerovská (nebo často jen na Gebauera se odvolávající) zaváděla některé jevy, které už v normě nebyly, a proto se těžko prosazovaly. Bylo to např. jmenované dodržování tvarů podle vzoru *kost* (*pamětem*, *chutem*, *chutech*, *věcech*), nebo důsledné krácení před některými odvozovacími příponami (*-dlo*, *-tel*, *-ičkář* — *slovičkář* atd.). Nejvíce a nejdůsledněji se prosadily koncovky *-i*, *-í* u sloves, protože tu

nepříliš dávno byly a u některých pisatelů se stále držely. Pravidla měla samozřejmě úspěch ve škole, ale nikoli u spisovatelů. Spisovatelé se např. bránili důslednému zachovávání vazeb genitivních.

Ani mezi teoretiky a kodifikátory nebylo pochopitelně jednoty. Zvláště tehdy, když Pravidla z roku 1913 provedla ještě radikálnější zásahy v archaizačním a unifikujícím směru (vedle pokrokových zásad v českém přepisu cizích slov). Spory došly tak daleko, že i odborné časopisy filologické výslovně upozorňovaly, že se řídí Pravidly původními z roku 1902 a nikoli Pravidly nejnovějšími. Nový ruch v oblasti českého jazyka nastal po roce 1916, když na popud Jednoty Sv. Čecha byl založen časopis *Naše řeč*.

5. VÝVOJ BÁSNICKÉHO JAZYKA DO 1. SVĚTOVÉ VÁLKY

Po roce 1848 ještě pokračovaly tendence doby obrozenské. I když už předbřeznová generace Tylova, Havlíčkova a Němcové vystupovala proti „olověnému vlečení“ jazyka obrozenského, přece jen někdy a někde jím byla poznamenána sama. Je to vidět na historických dílech Tylových, na J. J. Kolárovi, Břetislavu Mikovcovi a jiných. Nový směr a nový názor i na funkci literatury v národním životě i na funkci spisovného jazyka probojovala až první generace poobrozenská, generace Nerudova. Hned na počátku své činnosti se Jan Neruda utkal se staršími autory i staršími kritiky ve veršovaném pamfletu *U nás*, v němž konfrontoval svoje názory s názory staršími. Starý kritik tu obviňuje mladé spisovatele, že podržují řeč myšlenky, a říká:

*Ta vaše řeč, a to mne tuze leká,
je přece příliš málo středověká.
Jen římskou periodou může lid
náš za nos ještě trochu veden být:
když periodám našim nerozumí,
toť také sotva posoudit nás umí.*

Už v těchto slovech je dán názor Nerudův. Chtěl z básnického jazyka odstranit prvky samoučelné, kladl důraz na obsah sdělení, chtěl vystihnout myšlenku. Ve své době vytvářel celkové ovzduší zájmu o jazyk. Protože věřil v pravost RKZ, asi příliš neuznával Jana Gebauera. Chtěl, aby inteligence přijala spisovný jazyk i do soukromého styku, z umění vylučoval dialekt a cenil slohovou jasnost, přiléhavost a srozumitelnost. Chtěl vytvořit literaturu jako součást národní kultury pro všechny třídy. Zdá se, že Neruda byl v svých začátcích ovlivněn ještě generací obrozenskou a že u něho doznívaly názory Jungmannovy na dělení literatury na vyšší a nižší. Jungmanna si Neruda velmi vážil.

Nerudovy kritiky z této doby např. ukazují, že se stavěl proti „lokálnosti“, čímž rozuměl vulgárnost a slang na jevišti. Nemínil se tím ani jazykově vzdalovat skutečnému lidu. Byl také ovlivňován novou současnou písní městskou. S celou generací se hlásil k Máchovi a k Erbenovi, ale sám se lišil od obou. Kladl důraz na slovo, na jeho obsahovou stránku, a podle známého výroku Šaldova povznášel k básnické kráse slova z ulice, slova nemytá a nečesaná. Vedle této slovní zásoby, jež měla někdy charakter až vulgárnosti — proto byla někdy jeho řeč hodnocena jako drsná — najdeme u něho až poetismy, které snad měly ještě víc podtrhnout ta slova nečesaná. Obdobně tomu bylo u *Hálka*, i když ovšem Hálek byl jiného charakteru než Neruda. I on byl pod vlivem městské poezie, ale postupoval jinak než Neruda. Literární historikové charakterizují jeho styl porušováním obvyklých spojení slov, např. *hleděla lesům do hlubin*. V jeho spisovném jazyce však nacházeli gramatikové dost nedostatků, například *ty křídla, několika veršemi, psáti na tabul, dvoum, kdyby jste* apod. Hálek se ostře obrátil proti brusičům, odborné zkoumání jazyka příliš nemiloval, jak ukazují jeho slova: „Naši poetové nekončí samovraždou, nýbrž filologií... Pane bože, chraň mne i můj národ smrti takové.“ *Karolinu Světlu* je možno charakterizovat spojením staré romantiky se smyslem pro skutečnost, zvláště ještědskou. Projevuje se to i v jejím jazyce. Projevují se v něm často rysy nesourodé, ba i protikladné. V jejím jazyce jsou jednak prvky starší, obrozené, jaké najdeme někdy i u Nerudy, např. v pořádku slov, v stavbě umělejších souvětí, ve vazbách přechodníkových atd., ale jsou v něm někdy i vulgarismy, o nichž dnes můžeme těžko říci, zda byly jako vulgarismy cítěny v té době a zda je jako vulgarismy cítila také Světlá. Tak tu najdeme větu *Co tu brejlíš do měsíce?* nebo *Ta se do mne zabouchla* apod.

Naproti tomu u generace následující, u školy národní a zvláště lumírovské, ustupuje často do pozadí složka sémantická a dominantou se stává intonace, větná melodie a mnohdy i zvuková stránka vůbec. Dalo by se říci, že v tomto ohledu vlastně až lumírovci navázali na Máchu, aspoň na jednu stránku jeho básnické osobnosti. Konkrétní význam textu se často zatemňuje jednak množstvím cizích slov, přejatých často s jejich cizími motivy (*nymfy, dryady, kentauři, Pan, Venuše*), jednak mnohými slovy sice českými, ale zbavovanými často jedné (především začáteční) slabiky, aby byla kratší. V slovech jednoslabičných měl zálibu Jaroslav Vrchlický (*druž — v přátel druží, hled, hlod — zimy hlod, plam, kyn — hlavy kyn*, ajv.) Jeho jazyk si ve velké většině podržel gramatickou správnost novodobou na rozdíl od školy májové, která si ponechávala některé znaky obrozené. Přitom si však Vrchlický počínal dost volně v skladbě, jako někteří autoři projevoval dost velkou libovůli ve vokalizaci předložek, např. *ve hrudi*,

s všemi, k dnu, ku zemi ajv. Generaci národní, Čechovu, charakterizoval jistý patos, nadnesenost. Zvláště sám *Svatopluk Čech* měl blízko k programu obrozenskému nejen myšlenkově, ale i jazykově. Projevil se u něho sklon k řečnictví, „mluví vždy spíš jako reprezentant než člověk soukromý“. K obrození ho váže hojně užívání složených adjektiv, se svou dobou souvisí pravděpodobně i řečnickým charakterem svého jazyka, neboť i jeho doba byla dobou patetického řečnění politického i společenského.

Celá tato generace, lumírovci i škola národní (nikoli Sv. Čech) se tak vzdalovali prostému čtenáři, který k nim sice vzhlížel s osobní úctou, ale jejich díla nečetl a ani číst nemohl. Toho si byl vědom mluvčí generace předchozí Jan Neruda, když roku 1882 konstatoval, že „poezie naše ovšem květe, ale vchází málo do lidu a nemá dost široké kruhy“. Protože Neruda soudil, že literatura má stát v službě společnosti, že má být spjata s dobou a že má být srozumitelná, jevílo se jakýmsi předznamenáním jeho edice *Poetické besedy* heslo *Balad a romanci: Volím slovo prosté, chci tu báji vypravovat, z úst jak lidu roste*. Neruda žádal po autorech písničích pro *Poetické besedy* obecnou srozumitelnost, z toho důvodu odmítal i slovákismy svého přítele *Heyduka* a v korespondenci mluvil zastřeně i proti stylu *Vrchlického*.

Odpor proti *Vrchlickému* a jeho směru byl heslem celé mladé generace, známé pod jménem *Moderny*. Po stránce umělecké ani jazykové nebyla *Moderna* jednotná. Proti přílišné poetizaci básnického jazyka vystupoval *Josef Svatoopluk Machar* a jiní realisté. Je známé vyznání *Macharovo*, že předcházející generace byla ochotna obětovat myšlenku slovům, on však obětuje slovo myšlence. Je v tom patrna jistá tendence k demokratizaci básnického jazyka, jazyk básnický se u této školy přibližoval k jazyku lidovému slovníkově i syntakticky v poezii i próze. Tento jev lze pro tu dobu pozorovat i jinde, jako v žurnalistice a v řečnictví. Nakonec i ti, kteří byli kritizováni, viděli nutnost přiblížit se jazyku lidovému. Tím si vysvětlíme i parodii Sv. Čecha ve *Výletu pana Broučka na měsíc* na nabubřelou frázovitost nebo na satiru na profesora *Kostlivého*, jímž snad byl míněn Jan Evangelista *Kosina* apod.

V próze se realisté zaměřovali na jazyk venkovský. S tématy z oblastí národopisně zachovalých, jako bylo Podkrkonoší, Českomoravská vrchovina, Chodsko, jižní Čechy, Slovácko, Valašsko, pronikalo do literárního jazyka mnoho dialektismů. Bylo tu pozorovat pronikání v různých stupních. Vcelku lze říci, že všichni realisté si byli vědomi požadavku obecné srozumitelnosti svého jazyka a že ten požadavek respektovali. V slovní zásobě se nejčastěji omezovali na slova obecně srozumitelná nebo aspoň vykládali význam slova situací, nebo přímo poznámkou. Uměl to stejně *Rais* jako *Jirásek* i jako *Mrštík*. Někteří

autoři se v svém uměleckém jazyce omezovali především na slovní zásobu a větnou stavbu nářeční, méně na jevy hláskoslovné a tvaroslovné, často i proto, že se jejich nářečí nijak nápadně nelišilo od obecné češtiny (K. V. Rais), jiní, jako Mrštík, uváděli do svých děl i nářeční hláskosloví a tvarosloví („to nésó koně, to só kočke škaredý“). Rozdíly se jevily ovšem i u spisovatelů historických děl, jako byli *Alois Jirásek* a *Zikmund Winter*. U některých autorů pronikal do uměleckého jazyka jazyk městský, někdy i argot a slang. Projevovalo se to později než u realismu venkovského, a to např. u *Matěje Anastázie Šimáčka*, *Františka X. Svobody*, potom u *Karla Matěje Čapka-Choda*, po válce nejvíc u *Jaroslava Haška* a *Rudolfa Těsnohlídka*.

Uvedená charakteristika platí především pro řeč jednajících postav, kdežto do jazyka autorského pronikají nářeční a jiné nespisovné jevy méně.

Jiným jazykem reagovali na lumírovce symbolisté, impresionisté a dekadenti. *Březina* a jiní neopomíjeli významovou stránku, rozvíjeli ji, avšak do značné míry ji zastírali množstvím metafor a obrazného vyjadřování. Toto vše ovšem znamenalo další oddalování jazyka uměleckého od jazyka lidového a takřka uzavíralo literaturu samu do sebe. Impresionisté, jako například *Antonín Sova*, měli blíže k jazyku lidovému slovníkově i syntakticky, dekadenti tíhli často k jednotvárnosti zvláště opakováním slov.

Již na Jaroslavu Vrchlickém, na Otakaru Březinovi i na mladém F. X. Šaldovi můžeme pozorovat politicky motivovaný odpor ke germanismům a příklon k literatuře románské. V literárním a často i ve společenském jazyce se začalo často jen efemérně objevovat mnoho slov západních, anglických, francouzských, italských, a vedle nich ovšem latinských. Například u Otakara Březiny najdeme slova *cyklon*, *vegetace*, *meditace*, u dekadentů *morbidní*, *nostalgie* atd. Zvláště se cizími slovy vyznačoval jazyk kritický. U F. X. Šaldy se to projevuje po celou dobu jeho života. Ještě roku 1935 najdeme v jeho eseji *O básnické stylizaci* na prvních čtyřech stranách 14 takových slov, např. *spontánní*, *diskontinuum*, *fikce*, *retardovat* vedle citátů německých, řeckých, latinských, italských a starofrancouzských.

Přesto měla tato generace na obohacení a vypracování básnického jazyka a českého jazyka velký vliv. Projevilo se to i po 1. světové válce. Dřívější brusičské snahy archaizovat spisovný jazyk neměly podstatný vliv, ledaže až do doby poválečné udržely odpor ke germanismům a často zdiskreditovaly své hlasatele.

IX / Období mezi dvěma válkami

1. NAŠE ŘEČ A NÁZORY TEORETIKŮ

1. světová válka se na charakteru českého jazyka nijak význačně a trvale neprojevila. Už před válkou vznikla u nás jmenovaná Jednota Svatopluka Čecha, v níž měl hlavní vliv jazykovědný a literárněvědný badatel Ferdinand Strejček, a během války vznikl na popud Jednoty časopis *Naše řeč* (název podle Čechovy básně). *Naše řeč* začala vycházet na podzim roku 1916, ale její první ročník je datován rokem 1917. Podle podtitulu měl časopis za úkol pěstovat a tříbit mateřský jazyk a svoje cíle prohlásil v redakčním oznámení v 1. čísle: „Velká, mimořádná doba naše volá po očistě: po očistě vnější a vnitřní, po návratu k přirozenosti a svéráznosti, k nezkaleným pramenům původním, po samobytnosti vědění a umění — volá hlasem daleko slyšitelným po neporušeném prostředku vyjadřovacím, po čistém, vytríbeném jazyku“. Přitom si první redakce časopisu byla vědoma, že starší brusiči přestřelovali nebo zase nedostřelovali, že jim chyběl „pravý rozhled a vkus, chybělo jim pravé vědění: neznali jazykové minulosti, zákonů jeho tvořivosti, ryzí mluvy prostonárodní“. Bylo to vyznání redakce, jejíž členové se později v svých názorech na jazykovou správnost značně rozlišili. Už sám styl tohoto prohlášení naznačoval, že hlavním měřítkem jazykové správnosti bude čeština starší. Toto staromilecké stanovisko zastával v redakci hlavně *František Bílý*, jehož jsme už jmenovali mezi autory *matičního Brusu*. Naproti tomu univerzitní profesor srovnávací jazykovědy *Josef Zubatý* byl liberálnější asi v tom smyslu, jak se v úvodním prohlášení mluvilo o brusičích. Ale ani on nebyl s tehdejší jazykem spokojen. Můžeme tak soudit z jeho instalační řeči rektorské z roku 1919, jejíž úryvky byly otištěny ve čtvrtém ročníku *Naší řeči*. Už název jeho projevu byl příznačný: *O úpadku knižního jazyka*. Zubatý, sám vynikající znalec českého jazyka a jeho historie, mluvil o zkáze „knižního“, tj. literárního, spisovného jazyka a vyslovoval obavu, že „přestane nakonec býti jazykem opravdu českým“. Stavěl proti jazyku spisovnému jazyk lidový, který prý „hlaholí v staré kráse a jadrnosti“, ale bál se o jazyk obyvatelstva

městského. Myslel zřejmě tedy vpředu jazykem lidovým především jazyk venkova, nářečí. Za jednu z hlavních příčin úpadku městského jazyka a vůbec jazyka českého pokládal přerušení vývojové kontinuity v 17. a 18. století. Nedostatek tradice prý způsobuje, že se naši spisovatelé rádi opičí po cizině. Tak vedle germanismů prý do jazyka pronikají i rusismy a galicismy. Proti galicismům se později, už po smrti Zubatého, psalo a viděly se jako galicismy i některé fráze a tvary asi omylem, jako *mám uvařeno* (je i německé *ich habe gekocht*).

Leccos z toho, co Zubatý vytýkal, se v jazyce přece jen ujalo, jako např. slovo *učěň*. Přitom však Zubatý podle vlastního vyznání stál v redakci na levém křídle, tj. byl velmi shovívavý. František Bílý, prosazující starý jazyk, zavedl do Naší řeči kritiky knih a vytýkal často jako chyby i jevy, které už byly naprosto běžné. Vedle těchto dvou jmenovaných členů byli v redakci ještě jazykovědec *Emil Smetánka* a literární vědec *Jaroslav Vlček*. I když měli podle usnesení tehdejší Akademie věd a umění zakládat svoje úvahy na češtině staré a na češtině lidové, neshodli se vždy a jejich názory se lišily i v článcích tištěných v témž časopise. Větší jednota, i když samozřejmě nikdy úplná, nastala, když do redakce vstoupil *Václav Ertl*, člověk s velkým smyslem pro běžný život. Ertl se nakonec stal vedoucím a odpovědným redaktorem Naší řeči.

Tak tedy vlastně Josef Zubatý a Václav Ertl určovali během prvního desetiletí charakter Naší řeči. Zubatý, bádající tehdy o historii některých jevů současného jazyka, činil opravdu hlavním kritériem jazykové správnosti podle usnesení akademie i z vlastního přesvědčení jazyk starý a jazyk lidový. Jen málokdy se dovolával současného jazyka spisovného, ale neodsužoval všechno, co nenašel v jazyce starém. Byl si vědom, že jde často o jazykové jevy potřebné a v mnohých jazycích stejně nebo obdobně tvořené nebo složené. Jako příklad uveďme slovo *listovati*, o něž byl v té době spor a jež nakonec zvítězilo. Místo něho se doporučovalo říkat *přemítati listy*, *obraceti listy* apod. Nakonec se ukázalo, že je to evropeismus, jak dosvědčuje např. němčina slovem *blättern*, odvozeným od slova *Blatt* = list, nebo francouzština slovem *feuilleter*, odvozeným od slova *feuille* = list. Podobná slova často odmítali i členové redakce.

Velký význam měl v Naší řeči Václav Ertl. Byl svými názory velmi blízký Zubatému, i on si postupně vytvářel svůj názor na spisovný jazyk, odsuzoval starší brusičství a ke konci života dospěl k své teorii spisovného jazyka. Dodnes jsou důležité jeho články v Naší řeči i zásadní projevy v jiných časopisech. Po Ertlově smrti je vydal univerzitní profesor *Miloslav Hýsek* pod názvem *Časové úvahy o naší mateřštině*. Z nich zvláštní důležitost mají články *O germanismech* a *O dobrém autoru*. Tato teorie o dobrém autoru nakonec zahrnuje i názor na

germanismy a její zrání v českém názorovém světě můžeme sledovat již od Jungmanna. Ertl ji dotvořil v celek a ovšem podstatně zrevidoval. Teorie dobrého autora byla i shrnutím zásad, jimiž se v té době chtěla Naše řeč řídit. Ertl odsuzoval názory matičního Brusu a jiné názory starší i současné, matičnímu Brusu vytýkal přílišné lpění na starém jazyce a totéž vytýkal i Janu Gebauerovi. Přitom ovšem v školní úpravě Gebauerovy mluvnice ponechával snad s jeho souhlasem nebo z piety k němu i odsudek jevů, které jsou dnes docela běžné a u nichž už nikdo nemluví o německém vlivu, např. u slov a slovních spojení *čistě bláznovství*, správně prý *učiněné, hotové, čiré bláznovství*, *přiměřený plat*, správně *náležitý plat*, *mimořádně*, správně *neobyčejně*, *účinkovati*, správně *působiti*, *přeháněti zprávy*, správně *zveličovati*, atd.

Ertl dospěl k názoru, že radám Brusu i radám Gebauerovým se vzpírá pouhý prostý a přirozený jazykový cit. Svými radami prý brusiči napáchali mnoho škod. Starší teoretikové prý zapomínali, že se „i řeč spisovná, jakkoli útvar umělý, vyvíjí, jako se vyvíjejí všechny výtvary lidské společnosti, a že vývoj nelze zastavit, tím méně vraceti zpět“. Dobrým autorem není Ertlovi nějaký konkrétní autor, ani autor dobrý po stránce umělecké. Je to pouhá fikce, autor ve skutečnosti nikde neexistující, souhrn znaků získaný pozorováním autorů skutečně existujících, jejichž díla mají na utváření jazyka jejich doby vliv široký a rozhodný. Ertl se přitom odvolával na jazykový cit lingvisty, podobný prý statistickému stroji, odvolával se na znalosti získané rozborem a studiem jazyka. Z toho pro Ertla vyplývalo kritérium jazykové správnosti. Z jazykového hlediska je podle jeho slov správné to, v čem se největší počet vynikajících spisovatelů shoduje, a nesprávné to, čím jednotlivec nebo jednotlivci z jakékoli příčiny tuto shodu ruší. Představa absolutně dobrého spisovatele je pak prý totožná s představou správného úzu spisovného. Tím se Ertl nezříkal ani nemínil zřici historie jazyka ani dokladů ze starých spisovatelů, citoval je také, ale hlavně na obranu proti brusičům. V duchu jeho zásad se však v Naší řeči objevovalo více dokladů ze současných autorů. S názory Ertlovými vyslovila souhlas většina odborníků, i *Jiří Haller*, jeho nástupce a člověk, na jehož hlavu se potom sesypalo mnoho výtek, zřejmě i nezasloužených.

Výklad V. Ertla a jeho následovníků měl jisté slabiny. Už Ertl říkal, že se kolektivní úzus mění a že se jednotlivci proti němu prohřešují. Takové prohřešky se pak odsuzovaly jako chyby. Ertl uváděl tento příklad: Dokud byl obecný infinitiv zakončený na *-ti*, mohla a musila normativní teorie v něm vidět tvar normální, spisovně oprávněný. V neurčitěm způsobu zakončeném na *-t* musela ze stanoviska spisovatele absolutně dobrého vidět chybu. Jakmile si však tvar na *-t*, říká

Ertl, proklestil vlastní životní silou cestu do literatury a stal se rovnocenným soupeřem tvaru původního, nezbylo normativní mluvnicki než uznati kolísání a oba tvary.

To je sice výklad zajímavý, ale těžké zůstává najít přitom normu a její závaznost. Podle tohoto stanoviska bude pokládán tvar infinitivu na *-t* za chybu a jazykově dobří spisovatelé se mu budou vyhýbat, aby se jim to nevytýkalo. To znamená, že se tvaru na *-t* nebudou bát jen spisovatelé špatní, a norma se změní, až těchto „špatných“ spisovatelů bude většina a oni sami i jejich tvary budou uznány za dobré. Těžko tedy říci, jak by si při daných zásadách mohl tvar na *-t* proklestit cestu do literatury „vlastní životní silou“.

2. DOTVÁŘENÍ ODBORNÉ TERMINOLOGIE

Česká jazykověda i československé státní orgány měly po válce mnoho starostí, mnoho práce. Po porážce Rakouska-Uherska a po vzniku Československé republiky dostal český jazyk další funkce, stal se jazykem úředním, jazykem armády, pošt, železnic atd., a na ty funkce nebyl ani nemohl být z dřívějšího připraven. Při nových pracovních oborech vzniklo mnoho názvoslovných komisí, k jejichž cti je třeba říci, že přijímaly za členy i jazykovědné odborníky. Šlo o vytvoření tisíců termínů, o sledování slohu (hlavně odborného a úředního), o odstraňování germanismů atd. Pro sledování a nápravu jazyka úředního pracoval od počátku dvacátých let do hospodářské krize z počátku let třicátých časopis *Naše úřední čeština*, který sledoval nápravu úředního jazyka ve všech oborech. Protože republika přejala hodně staršího úřednictva z doby rakouské, přetrvávalo mnoho kalků, mnoho slov a frází se překládalo z němčiny, jako *zdeúřední*, *tamúřední*, *každopádně* atd. Bylo třeba vést české úřednictvo k jazyku aspoň srozumitelnému. Jak byl jazyk šroubovaný, ukáže jeden příklad citovaný v Hallerově stati *Spisovný jazyk český*: „Poněvadž u Lichkova zadržen byl pro podezření vývozního podloudnictví kůň, se každý, kdo sobě nárok na něho osobovati moci domnívá, vyzývá, v devadesáti dnech se ... dostaviti...“ Zákony před vydáním byly opravovány odborníky, aby byly jasné, srozumitelné a nedvojsmyslné.

Velmi mnoho práce bylo věnováno terminologii vojenské. Starala se o ni komise, v níž měl velký vliv a mnoho práce udělal univ. prof. *Emil Smetánka*. Šlo tu o tisíce názvů z veškerého života vojenského. Šlo nejen o terminologii z oblasti organizační, zbrojní a technické, ale také o podrobné názvosloví všech dopravních prostředků, řemesel atd. Pro představu uvedme, že jen nauka o koních měla na 1500 termínů, terminologie aut jich měla na 900 atd. Podobně rozsáhlou práci vyžado-

vala např. terminologie *železniční*, názvosloví *lékařské* a *právnícké*, normalizace názvosloví *technického* atd. Každé názvosloví bylo silně racionalizováno, tj. jisté slovotvorné prostředky byly určeny pro jistý okruh podobných jevů. Ukazuje se to nejčastěji na názvosloví vojenském, v němž je např. rozdíl mezi opěra-dlo, opěr-ník, opěr-nice apod. Přitom se leckdy obnovovala slova stará, nebo se tvořila slova nová starými příponami, např. *vozba*, *hradlo*, *pražec* apod. Je pochopitelné, že se v tomto zakladatelském ruchu podobně jako za obrození projevila jistá terminologická a jazyková inflace, vyskytující se ve všech oborech činnosti. Mnohé nedostatky se objevovaly v překladech z cizích literatur, ale i to s růstem počtu odborníků znalých dobře češtiny i jazyka cizího pomalu přestávalo.

Přitom se však stále objevovaly výtky spisovnému jazyku, a to ještě v polovině třicátých let. Byl vysloven asi oprávněný názor, že dějiny jazykových změn jsou vlastně dějinami jazykových chyb, které se ujaly. Redakci Naší řeči se vytýkal přílišný historismus, strach z cizích slov a bázeň před germanismy. Někteří odborníci považovali za nebezpečnější tzv. *skryté germanismy*, přičemž skrytými mysleli doslovný překlad i frází a jednotlivých slov, jako *představení* = *Vorstellung*, *přednáška* = *Vortrag*, *přemíra* = *Übermass* ajv. Brzy po válce se vytýkala záliba v nespisovném, někdy slangovém až argotickém mluvení a zvláště výslovnosti a jistý strach před spisovnou češtinou, ale zároveň bylo konstatováno, že je to přechodný jev poválečný, projevující se i v jiných zemích. Jazykovědci se přisuzoval také úkol bojovat proti inflaci chyb z neznalosti a nedbalosti. Přitom ovšem se vytýkaly chyby proti tehdejší kodifikaci, takže mnohému nepoučenému dnešnímu čtenáři mohou tyto výtky připadat jako neopodstatněné.

3. PRAVIDLA ČESKÉHO PRAVOPISU

Mnoho péče se věnovalo také pravopisu, protože ten v té době podobně jako dnes na sebe připoutával hlavní pozornost neodborné veřejnosti. V této době vlastně ještě platil pravopis stanovený prvními *Pravidly hledícími k českému pravopisu a tvarosloví* z roku 1902, s posledními pronikavými opravami z roku 1913. Pro běžného uživatele byl a je nejdůležitější slovník, tvořící vždy podstatnou část Pravidel. Ten první z roku 1902 byl založen na *Pravopisném ukazateli Josefa Wenzla*, sestaveném na základě slovníku Jungmannova a slovníku Kottova (z 2. poloviny 19. století), ale počet hesel musel být pronikavě omezen. Důležité je už připomenuté vydání z roku 1913, zavádějící mimo jiné i počestněné psaní cizích slov: *aféra*, *portret*, *byró*, *bufet* i *byfet*, *gilotina* apod. Byl to způsob přepisu odchylný od dnešního. Jak

už víme, tato Pravidla chtěla čelit rozkolísanosti spisovného jazyka zavedením přesných a přísných pravidel bez výjimek a bez dublet (*ptačátko, zvířátko, pronásledovatel* apod.)

Až tato doba dala podnět k důkladnému přepracování Pravidel, prvnímu po čtyřiceti letech. Nová úprava vyšla až na počátku války roku 1941. Vypustila poučení o správnosti, to jest českosti slov, ale neprovedla žádné pronikavé změny Pravidel starších. Hlavní zásadou, kterou chtěli jejich autoři sledovat, bylo zmenšit rozdíl mezi řečí mluvenou a psanou, zvláště v kvantitě samohlásek. I v tvarosloví se povolovalo odchýlkám řeči mluvené, pronikajícím i do jazyka psaného. Přitom autoři stále dbali, aby se neporušovala mluvnická soustava jazyka. Bez rozlišení připustili do jazyka spisovného tvary akuzativu zájmena *on jeho, ho i jej*, ale nepřipustili do genitivu tvar *jej, do něj*. Tato Pravidla připustila např. i tvary *banditi, kosmopolité i kosmopoliti, fantasti, fantastové i fantasté, pronásledovatel, říkadlo, dřou, opřu, dřou, rozestřou*, ale jen *vysilač, mru, mrou*. Od dnešního způsobu se liší psaní slov cizích. Autoři Pravidel si byli vědomi, že se tu musí individuálně řešit dvojí snaha: přizpůsobovat cizí slova domácím jazykům v písmu, tak v skloňování, nebo zachovávat souvislost s cizími jazyky. U slov čistě odborných se rozhodli dávat přednost psaní původnímu.

4. STRUČNÁ CHARAKTERISTIKA JAZYKA SPISOVATELŮ

Na růstu a rozkvětu českého jazyka mezi dvěma válkami měla velký podíl i tehdejší generace básníků a spisovatelů. Někteří z nich, například *Fráňa Šrámek, Karel Čapek*, se přímo vyznali z obdivu a lásky k mateřskému jazyku, někteří, jako *Ivan Olbracht*, se přímo vyslovovali k některým otázkám řešeným odborně, jiní bedlivě studovali Příruční slovník (jako *Karel Toman*) atd. Každý z nich měl samozřejmě svůj umělecký charakter, ale všichni k svému jazyku projevovali velkou úctu. Za předchůdce Karla Čapka se pokládává Jan Neruda. *Čapek* našel vynikající způsob, jak spojit spisovný jazyk s jazykem lidovým a jak s ním spojit konverzační lehkost jazyka společenského v působivý celek. Řeč *Ívana Olbrachta*, školeného novinářskou činností, je prostá, opřená o jazyk lidový, mluvený, je zbavena prvků vysloveně knižních. Těmito knižními prvky však skoro oplývá řeč *Vladislava Vančury*, obnovující slova archaická, přijímající i prvky lidové, tvořící nová a pozoruhodná spojení, metafory a přirovnání, přetvářející i vulgarismy apod. Z básníků vynikal už od počátku století *Stanislav Kostka Neumann* schopností vytvářet básnický jazyk z tradičního jazykového materiálu bez hledání a nalézání novot a zvláštností. Stejně je možno

charakterizovat jazyk Fráni Šrámka, Karla Tomana i „křišťálovou řeč“ Josefa Hory.

Velkou podporu pokrokovým básníkům, ale také jistý rozruch, velké názorové změny a boje přinesl v těchto meziválečných letech do praxe i teorie spisovného jazyka *Pražský lingvistický kroužek*, založený roku 1926, svou knihou *Spisovná čeština a jazyková kultura* z roku 1932. Kniha vycházela ze stanoviska funkčního a strukturálního, vypracovávala nový pohled na spisovný jazyk a byla energicky zaměřena proti tehdejší jazykové teorii, zvláště pak proti časopisu *Naše řeč*. Důležité tam byly stati *Viléma Mathesia*, *Bohuslava Havránka*, *Miloše Weingarta* a *Romana Jakobsona*. Protože jejich pojetí spisovného jazyka a zásady péče o spisovný jazyk se plně realizovaly až v době budování socialismu po druhé světové válce, promluvíme o knize a jejích zásadách až v dalším oddíle naší knihy.

Za této války národ utrpěl mnoho škod, spisovný jazyk ji však přežil vcelku beze škody, i když někteří odborníci a spisovatelé se o něm a v něm vyjadřovat nemohli. Do jazyka mluveného pronikala německá slova označující pojmy fašistického pořádku, jako *ajntopf* (Eintopf = jídlo z jednoho hrnce), *kenkarta* (Kennkarte = osobní průkaz), české slovo *pracák* = pracovní úřad apod. Jisté škody napáchal německý fašismus na mladé generaci v školách zákazem mluvit o české literatuře, nařízením jmenovat zeměpisné pojmy i německy atd. Spíš k smíchu byl zákaz překládat německé termíny, jako *Führer*, a např. maturitní věta tohoto znění: *Řeka Moldau-Vltava pramení v Böhmerwald, teče přes Budweis-České Budějovice a Prag-Prahu, vlévá se u Melnik-Mělníka do Elbe-Labe a teče dál na Aussig a Tetschen.*

X / Český jazyk po roce 1945. Období socialismu

1. CHARAKTERISTIKA SPOLEČNOSTI

Osvobození naší republiky sovětskou armádou bylo signálem k nebývalému rozvoji našeho národa a ovšem i k rozvoji našeho národního jazyka. Osvobození a zvláště budování socialismu od února 1948 s sebou neslo nebývalý pohyb v obyvatelstvu a také nebývalý vzestup sociální a kulturní úrovně pracujícího člověka. Nastal čas hlubokých přeměn v politickém, hospodářském i kulturním životě. Rozšíření území národního jazyka, budování nového průmyslu v oblastech dosud převážně jen zemědělských, rozmach průmyslu dosavadního, združstevňování zemědělství a jisté zprůmyslnění zemědělské výroby, nová politická organizace státu, nebývalé posílení účasti lidu na jeho správě, zavedení jednotné školy, podstatné zvýšení účasti žen na výrobě i řízení, rozšíření komunikací a postupné vyrovnávání — i kulturní — mezi venkovem a městem, k němuž přispěl rozmach tisku, zřízení oblastních divadel s jejich zájezdovou činností, další rozvoj rozhlasu a později televize, to vše se obrazilo i v sféře jazykové. Vítězství dělnické třídy vedlo k další široké demokratizaci života a muselo se podstatně dotknout i jazyka spisovného a národního jazyka vůbec. Především v tom, že se rozšířila oblast působení spisovné češtiny, například do lidové správy, do společenských organizací Národní fronty, a pak zvláště do oblastí, v kterých vliv spisovného jazyka dosud nebyl veliký: spisovný jazyk a obecná čeština se s pohybem obyvatelstva silně uplatňovaly v nově získaných oblastech národního jazyka, v rozmáhajících se budovatelských a průmyslových centrech, jako jsou stavby socialismu, výstavba severočeské uhelné pánve, budování Ostravy a jaderných elektráren. Neobyčejně velký vliv i na situaci jazykovou měl a dosud má rozvoj cestovního ruchu a zvláště růst počtu obyvatelstva měst na úkor venkova. Toto všechno se zvláště v poslední době silně projevuje v úpadku tradičních nářečí. Zanikají především tradiční jevy příliš nápadné, mezi mládeží zaniká znalost jazyka otců tak, že např. na Moravě, zvláště západní, podle posledních výzkumů se oslabuje pozice tradiční nepřehlasované koncovky např.

v slovech *růža, duša, oráča*, a mezi mládeží se začíná uplatňovat koncovka přehlasovaná, *růže, duše, oráče*. V pohraničí zapomínají i dospělí svoje původní nářečí, mládež už je ani nezná, a v Čechách mluví v podstatě obecnou češtinou. V běžném společenském životě ustupují i staré a po dlouhou dobu v Čechách skoro výhradní jevy, jako protetické *v-*, změna *ý* v *ej*, úžení dlouhého *é*, nebo naopak pronikají do oblastí, kde dřív nebyly, jako jsou oblasti moravských nářečí. Tento úpadek nářečí se projevuje i postupným zanikáním tradičních nářečních slov. Zkrátka v životě celého národa se začala velmi uplatňovat obecná čeština, na různých místech do různé míry ovlivňovaná jazykem spisovným (a také dialektem). Toto vše se po roce 1945 projevilo i v umění; na rozdíl od období realismu kritického se v realismu socialistickém neobjevují umělecká díla do větší míry využívající nářečí, a to ani v literatuře, ani v rozhlase, ani ve filmu, ani na jevišti. Čas od času vyjdou sice knihy psané cele nářečím, ale tu často jde o dokumenty národopisné, od nichž se nejčastěji čeká i účinek humorný.

2. SOUČASNÉ NÁZORY NA SPISOVNÝ JAZYK

V této době se uplatňuje změněný názor na spisovný jazyk a na jeho funkci, vypracovává se teorie spisovného jazyka na základech marxistických, a ta se projevuje hlavně v kodifikaci.

Tyto dva termíny, norma a kodifikace, jsou nový přínos už jmenované generace strukturalistické z doby předválečné. Tato generace byla z velké většiny pokrokově, někdy i marxisticky orientována, projevila se především jmenovaným sborníkem *Spisovná čeština a jazyková kultura* z roku 1932. Ne všechna tvrzení sborníku přijala i věda marxistická; mnohé námitky má proti statím literárněvědným, ale názory na jazyk jen velmi málo koriguje. Silněji se zdůrazňuje dorozumívací funkce jazyka, jeho spjatost s lidskou společností a s jejím vývojem atd. Jmenovaný sborník tedy především rozlišil normu a kodifikaci. Normou se myslí systém jazyka nebo jazykového útvaru, který se projevuje v koléktivním úzu, a ten „má tendenci stát se stabilizovaným a normativním.“ Platí to především o jazyce spisovném. Kodifikace je jen různě věrné zachycení normy. Odtud také vyplynul jiný názor na individuální jazyk spisovatelů. Je-li u nich mnoho odchylek od platné kodifikace, může být chyba i v kodifikaci. Nastávají tak rozpory mezi individuálním územ a kodifikací, zvláště tehdy, je-li kodifikace zastaralá, archaická a přičítá-li se jí jazykové povědomí. Ukažme si to na příkladech: spisovatelé psali slovo *svižný*, ačkoli stará kodifikace předpisovala psát *švižný* (od slovesa *švihat*), psali *vysílač* i *vysílačka*, ačkoli kodifikace předpisovala psát *vysílač* (s krát-

kým i u slov tvořených příponou -č), *vysílačka* s dlouhým í (slovo *vysílačka* je tvořeno od slovesného adjektiva, *vysílací stanice*), a mnozí, jako např. Ivan Olbracht, se jevům, s jejichž předepsaným tvarem nesouhlasili, vyhýbali vůbec. Je tedy vidět, že takovýto rozpor musel nastat mezi spisovateli a starými Pravidly, která předpisovala archaické přímočaré tvary ve víře, že odstraní kolísání.

Jazykovědci tedy nestačí jen kodifikaci znát a brát na vědomí, je třeba neustále zjišťovat normu, je třeba zkoumat systém jazyka. Celý systém jazyka lze však dobře postihnout jen v době současné, velmi těžké je to zjistit pro minulost. Proto se z hlediska současného tvary kdysi správné a jediné mohou jevit jako archaismy. Je tedy třeba mít na mysli, že i současný jazyk má svůj systém, že může být i spisovný jazyk „knižní“ a „živý“, že jiný je jazyk psaný a jazyk mluvený. Proto nemůže být kritériem správnosti jazyk starý, který měl normu odlišnou, ani nářečí, které má taky svou normu, ale odlišnou od jazyka spisovného. Spisovný jazyk musí sloužit potřebám společnosti v oblastech daleko širších, musí tedy být i diferencovanější, bohatší, rozvrstvenější. Proto jazykovědná práce má hodnotit jevy nikoli z hlediska čistoty, ale z hlediska funkcí, které má spisovný jazyk plnit. Protože dosud prý neexistuje vybraná česká konverzace, je třeba zjišťovat normu v literárních dílech dobrých spisovatelů za posledních padesát let, a kodifikace nesmí z jazyka vylučovat ani vžitě jevy cizí ani různé nepravidelnosti.

Tyto hlavní zásady i marxistická jazykověda v podstatě uznává a doplňuje je novými vědeckými zřeteli. Všechny tyto nově uplatňované zřetele vyplývají ze základního poznatku nám už známého, že jazyk je jev společenský, že s lidskou společností vznikl a že jí má sloužit. Potřebám společnosti a všem jejím členům musí sloužit i reprezentativní útvar národního jazyka, jazyk spisovný, nebo, jak se u některých národů říká literární (rusky literaturnyj), standardní apod. Vychází z faktu, že se spisovný jazyk v dosavadním životě projevoval především v podobě psané, že teprve v nové době proniká do širších kruhů jeho podoba mluvená. Tato podoba mluvená je však v dnešní české jazykovědě velký problém. Koncem padesátých let byla tato podoba znova nazvána češtinou hovorovou a požaduje se po ní „mluvnost“, má to tedy být podoba mluvná, zbavená nápadných znaků jazyka knižního, archaického, a také neužívající jevů úzce nářečních. Do šedesátých let trvala diskuse, ale k nějakému jednotnému a konkrétnímu obrazu hovorové češtiny se nedospělo. Dnes zřejmě není možné dovolit si pronikavé sblížení češtiny hovorové (a spisovné vůbec) s češtinou obecnou jako původním interdialektem českých nářečí, i když pronikajícím dnes i na Moravu, a sotvakdy to bude možné. Není tedy dodnes vůbec jasno, co patří nebo může

patřit do hovorové češtiny po stránce hláskoslovné a tvaroslovné; poněkud jasnější situace je v oblasti skladebné a slovníkové, i když i tam se bude obecného souhlasu všech zájemců o jazyk v budoucnu těžko dosahovat. Ale už dnes se zřejmě dosahuje jisté jednoty v redakcích slovníků, v nichž se některá slova jako hovorová klasifikují. To znamená, že se cele do spisovného jazyka zatím nepřijímají.

3. TENDENCE PROJEVUJÍCÍ SE V SOUČASNÉ SPISOVNÉ ČEŠTINĚ

V dnešním spisovném jazyce se projevuje několik tendencí, někdy aspoň částečně protichůdných, z nichž nejdůležitější je tendence *demokratizační*, projevující se ve všech oblastech jazyka. Vývoj jako v jiných životních projevech se děje vyrovnáváním protikladů, jež se mezi těmi tendencemi projevují. Hlavní protiklady jsou:

- a) *Protiklad prvků mezinárodních a domácích*. Minulost do let třicátých se cizím prvkům bránila, jak už jsme v této knize ukázali. Ještě matiční Brus odmítal latinsko-řecké názvy vědních oborů, ještě V. Ertl v zpracování Gebauerovy mluvnice užíval cizích termínů střídmo. Cizí prvky pronikají do českého jazyka odedávna, poměr k nim se v různých dobách různě mění.
- b) *Druhý protiklad se jeví mezi tendencí zachovat stabilitu spisovného jazyka a tendencí vypracovat ho tak, aby jeho výrazové možnosti byly přesnější a dokonalejší, aby vyjádřil i nové pojmy a věci.*
- c) Jako nejnovější se uvádí *protiklad složky racionální a emocionální*. Právě tendence k racionalitě je v současné době podstatným znakem spisovného jazyka, mluvíme o *intelektualizaci* jazyka, čímž rozumíme tendenci, aby jazyk byl přesný, srozumitelný, jasný. S touto tendencí také souvisí fakt, že dnes není hlavním pramenem pro poznání spisovného jazyka sloh umělecký a díla umělecká, ale sloh odborný (a populárně vědecký) a sloh publicistický.

Po stránce jeho funkcí rozlišujeme po roce 1945 navíc *styl publicistický* neboli novinářský, jehož hlavním úkolem je informovat a formovat adresáta projevu a jenž se projevuje hlavně v informacích a úvahách (v rozhlase, televizi, novinách).

4. ZMĚNY V SLOVNÍ ZÁSOBĚ

Ve spisovném jazyce se po válce projevuje silný pohyb hlavně v slovní zásobě. Některá pojmenování zastarávají nebo z jazyka ustupují spolu s odchodem starých politických a sociálních poměrů, jako slova

děvečka, chasa, měšťanka, okresní hejtman aj., a velmi mnohá vznikají. Tvoří se většinou způsoby v češtině obvyklými, jen se — snad i někdy dočasně — mění frekvence těchto způsobů. Tak se v poslední době objevuje velký počet slov tvořených z kořenů sloves, jako např. *spad, úlet, úhyn, ohřev* atd., rapidně roste počet abstrakt tvořených příponou *-ost*, např. *porodnost, sňatečnost, nehodovost, úmrtnost, návštěvnost, úrazovost* atd., roste počet slov složených jednak ze základů *rychlo-, malo-, samo-, velko-* (*rychloopravna, malovýroba, samoobsluha, velkosklad*), jednak ze dvou substantiv, jako *kamenolom, dřevovýroba, štěrkopísek, lesostep* aj. Problémem dosud jsou slova hybridní typu *autodoprava*, dosud převážně zamítaná, ale v slovnících někdy připouštěná. Roste i potřeba nových slov ve výrobě, jako *panelárna, kynárna, modelárna*, a od samého počátku budování socialistického řádu potřeba slov přechýlených pro názvy žen v zaměstnáních a činnostech kdysi jen mužských, jako *ministryně, hradlařka, tajemnice, rekordmanka, desátnice, vojákyně* aj. Přejímají se také slova z jiných jazyků, v posledních letech pro úzké přátelství se Sovětským svazem z ruštiny nebo přes ruštinu, jako *pětiletka, pohraničník, kombajn, dispečer, elektrifikace* apod. Spisovný jazyk se už v zájmu mezinárodní spolupráce nebrání cizím slovům jako dřív, i když se vždy zpočátku proti nim objevují kritické hlasy.

Naše jazykověda musí řešit společně s jazykovědou slovenskou i poměr mezi oběma našimi státními jazyky, češtinou a slovenštinou. Vzdálenost je tak malá, že český člověk slovenštině v hovoru, rozhlase i televizi běžně rozumí a naopak slovenský člověk češtině, takže je nebo bylo problémem, zda překládat nebo nepřekládat. Dnes se většinou překládá. Někdy se objevují názory, že by se v zájmu celostátního života a řízení měla sbližovat zvláště odborná terminologie česká a slovenská. Přitom tu rozhoduje především *noremnost*, to jest fakt, je-li jazykový prostředek přijat nebo přijatelný, za druhé *adekvátnost*, to jest schopnost splňovat potřeby společnosti, a konečně *systémovost*, to jest souhlas se vztahy existujícími v systému. Nestačí tedy jen argumenty jednoho typu, především hospodářské. Ukažme si to na třech příkladech: slovenština nemá příponu *-tko*, nýbrž jen *-dlo*. Proto je správné slovenské *ležadlový vozeň* proti českému *lehátkový vůz*. Slovenština nemohla přijmout české slovo *kmín*, protože je už „obsazeno“ (znamená *lump*). Slovo *rolník* je v češtině i slovenštině, slovo *zemědělec* je jen v češtině. Proto nemůže zkratka *JZD* platit pro oba jazyky, kdežto zkratka *JRD* by platit mohla.

5. SLOVNÍKY

Slovní zásoba se tedy rozrostla, ale její soupis v moderním slovníku jí

dlouho scházel. V této socialistické epoše byly dokončeny slovníky tři. Roku 1957 byl dokončen *Příruční slovník jazyka českého* (PSJČ). Slovník je devítisvazkový a prošel dlouhou historií. Už v roce 1905 navrhl univ. prof. *František Pastrnek* sbírat materiál k takovému slovníku, ale až roku 1911 byla zřízena *Kancelář slovníka jazyka českého*, která sbírala materiál z doby počínající rokem 1770. Slovník začal vycházet roku 1935, tedy při stém výročí Slovníku Jungmannova. V té době už měla kancelář přes pět miliónů výpisků. Redakci tvořili prof. *Oldřich Hujer*, prof. *Emil Smetánka* a prof. *Miloš Weingart*. Po smrti Hujerově a Weingartově nastoupili do redakce prof. *Bohuslav Havránek*, prof. *Vladimír Šmilauer* a dr. *Alois Získal*. Základem slovníku byl materiál od roku 1880, u význačných spisovatelů sahál až k Máchovi. Chtěl mimo jiné přispět k ustálení slovní zásoby, velmi málo přijímal slova nářeční a slova slangová, o málo víc přijímal slova odborná. Slovník má na čtvrt miliónu hesel, při jeho dokončení měl Ústav k dispozici již na devět miliónů excerpt. Vydávání PSJČ dokončil totiž až *Ústav pro jazyk český ČSAV*, v nějž byla roku 1946 Kancelář slovníka přeměněna. Lexikografické a lexikologické oddělení tohoto ústavu připravilo a dokončilo vydání dalších dvou slovníků.

Od roku 1958 do roku 1971 vycházel čtyřsvazkový *Slovník spisovného jazyka českého* (SSJČ) za redakce akademika *Bohuslava Havránka*, prof. *Jaromíra Běliče*, dr. *Miloše Helcla*, prof. *Aloise Jedličky*, prof. *Václava Křístka* a akad. *Františka Trávníčka*. SSJČ konstatoval, že vychází v době, kdy se teprve spisovný jazyk český stává v národě obecným majetkem. Podle programu tento slovník usiloval o zhuštěnost a stručnost, označoval stylovou charakteristiku slov, dokládal vztahy k jiným slovům (synonymům, antonymům) a chtěl podávat i poučení pravopisné, vůbec chtěl pomáhat jazykové praxi. Neuváděl slova nářeční, ojedinělé novotvary a příliš speciální slova odborná, ale připojoval v hojné míře terminologii marxistickou a ekonomickou. Ve srovnání s PSJČ některá zaniklá slova vynechal, ale uvedl mnoho slov nových.

Poslední slovník, který ÚJČ vydal, je *Slovník spisovné češtiny* (SSČ). Tento jednosvazkový slovník vyšel roku 1978 za redakce dr. *Josefa Filipce*, CSc. a doc. dr. *Františka Daneše*, DrSc. Byl určen „pro školu a veřejnost“, jak má v titulu, a byl vydán v nebývalém nákladu, aby mohl svému účelu dobře sloužit. Od Pravidel českého pravopisu se poněkud liší v tvarosloví, nikoli v pravopise ve vlastním smyslu; odchylky od Pravidel platných v době jeho vzniku mají být pojaty do příštích vydání Pravidel, neboť tak bylo dohodnuto s pravopisnou komisí vědeckého kolegia jazykovědy ČSAV. I tento slovník byl založen na lístkovém materiálu ÚJČ, který v době vzniku slovníku vlastnil už na 12 miliónů výpisků. Předmluva SSČ říká, že pasívní

slovník českého uživatele je asi 50 tisíc slov. Proto slovník obsahuje také asi 50 tisíc hesel. Slovo je v něm ovšem víc. Ve shodě s vývojem současné spisovné češtiny je materiál slovníku založen na stylu odborném a publicistickém, nikoli na stylu uměleckém, jako tomu bylo např. u PSJČ. Slovník věnuje pozornost i dubletům a variantám, obsahuje skutečnou současnou slovní zásobu, to znamená i slova v současné publicistice běžná nebo nastupující, nebo slova s významy zaváděnými ve shodě s mezinárodními ustanoveními. Tak tu najdeme i slova *apartheid*, *ikebana*, *biatlon*, *safari*, *sputnik*, *plánovat*, *zaškolit*, *požárník*, *veterinář* za ustupující *zvěrolékař*, nově jsou kodifikována slova *sekunda*, *hmotnost* (přitom se slovo *váha* z jazyka nevykazuje) apod. Při koncepci SSČ se muselo také zaujmout stanovisko k módním cizím slovům neterminologické platnosti, která stále pronikají do jazyka běžně mluveného, jak se projevují v reklamě, v sportu, v populární hudbě apod., zvláště když se taková slova dají nahradit z dosavadní slovní zásoby, nebo novotvarem. Jde nejčastěji o slova angloamerického původu, jako *hit*, *cracker* atd.

Vedle slovníků jmenovaných vyšly v této době i slovníky další, jako: *Frekvenční slovník slov a tvarů*, který vypracovali doc. dr. Jaroslav Jelínek, CSc., prof. dr. J. V. Bečka, DrSc. a doc. dr. Marie Těšitelová, DrSc., *Český slovník věcný a synonymický I.—III.*, 1969—1977 od dr. Jiřího Hallera (po jeho smrti pečoval o dokončení slovníku prof. dr. Vladimír Šmilauer, DrSc. a prof. dr. J. V. Bečka, DrSc.), od Václava Machka *Slovník etymologický* atd.

6. PRAVIDLA ČESKÉHO PRAVOPISU

Vedle práce na slovnících českého jazyka a vedle jiných úkolů má ÚJČ za povinnost sledovat stav českého pravopisu a připravovat vydání *Pravidel českého pravopisu*. Je to třeba z několika důvodů: předně v české neodborné veřejnosti se péče o jazyk zužuje do značné míry jen na poučky pravopisné, a to jistě také pod vlivem starší koncepce výuky českému jazyku ve škole, za druhé starší Pravidla z roku 1941 neobsahovala některá slova, která se v obnoveném státě stala běžnými (*traktor*, *dispečer*, *tryska*, *filé*), a za třetí se po roce 1945 v našem tisku ustálil způsob psaní, který byl se starými Pravidly v rozporu, například *hokej*, *fotbal*, *fejton*, *ilegální* apod., což jistě souviselo s jiným hodnocením nových slov a cizích vlivů. ÚJČ nemínil pravidla radikálně měnit a zjednodušit, ale v některých případech je chtěl učinit přístupnějšími, demokratičtějšími. Radikální změna, často vyžadovaná, může narazit na značné obtíže sociální, psychologické a nakonec i hospodářské. Při každé změně je třeba brát i tyto činitele v úvahu. Pravopisná

komise rozhodla po válce na rozdíl od starší tradice vydat knihy dvě a do nich jaksi rozdělit poučení vydávaná zpravidla v knize jedné, jak to označil už citovaný titul prvního vydání z roku 1902: *Pravidla hledící k českému pravopisu a tvarosloví*. Tvarosloví patří do gramatiky, nikoli do pravopisu. Proto bylo rozhodnuto vydat takzvaná *akademická Pravidla českého pravopisu* (1957), určená pro píšící veřejnost, jako jsou spisovatelé, redaktori, odborní autoři atd. Tato akademická Pravidla obsahují tvaroslovné poučení jen tam a jen v té míře, jaké je třeba pro poučení pravopisné (*osel, osla*, z toho plyne 7. p. pl. *osly*, nikoli *osli*). O rok později, tedy roku 1958, byla vydána *Pravidla* zvaná *školní*, lišící se od akademických menším počtem slov, zvláště odborných, ale zato podstatně větším počtem údajů tvaroslovných, a to dokonce větším než v Pravidlech dosavadních. I na těchto Pravidlech můžeme ovšem sledovat poměrně křivolaký vývoj kodifikace, například na slovech *řemen* a *třmen*. Do roku 1941 se obě jména skloňovala v sing. měkce, tedy jako *stroj*, od roku 1941 jako *hrad*, tedy tvrdě, od r. 1958 slovo *řemen* kolísá, slovo *třmen* se skloňuje jako *hrad*. Podobně křivolaký vývoj je v 1. os. sing. sloves (*kouši, páši, koušu, pášu, páchám* apod.). Pravidla z roku 1957 a 1958 lze charakterizovat jistou tendencí k demokratičnosti v pravopise i tvarosloví. Dobře je to vidět v pravopise, jenž do značné míry počeštil psaní cizích slov. To počeštěné psaní, jak už víme, zaváděla Pravidla z roku 1913. Pravidla z roku 1941 se v značné míře vrátila k psaní původnímu, a podle dnešních pravidel píšeme i *rostbíf, rizoto, filé, pudink* ajv. Stále se projevují snahy pravopisné předpisy zjednodušit, a to i v tvarosloví. Od roku 1971 se velmi zjednodušilo psaní předložek *s* a *z*, postupně se do spisovného jazyka přijímají i některé tvary lidové, např. *do něj, otevři ho* (okno) apod. SSČ se snažil odstranit některé nedůslednosti, které běžnému uživateli jazyka mohou — a zbytečně — zvládnutí ztěžovat. Dosavadní Pravidla o činí postupně, jak je vidět z uvedených příkladů. Tak např. se odstranilo dosud jedině možné psaní *president, museum, gymnasium, filosofie* a dovolilo se psát jako jinde i *z*, ale jistě je dost věcí, nad nimiž je třeba se zamyslet, jako psaní *kibucy*, ale *skici*, zjednodušení psaní předpon *s, z*, odstranění zbytečných výjimek, psaní velkých písmen, zjednodušení psaní *i* a *y* atd. Je zřejmě třeba také jisté koordinace s pravopisem slovenským, pokud je pro rozdílné struktury obou jazyků možná.

7. VÝSLOVNOST

Na rozdíl od psané podoby spisovného jazyka se v minulosti věnovala malá péče jazyku mluvenému, takže roku 1932 dospěl jeden z význač-

ných badatelů (V. Mathesius) k názoru, že neexistuje vybraná česká konverzace. Především se u nás nedbalo na pravidla výslovnosti. Už jsme upozornili, že za obrození čtenář vyslovoval psané *au* jako *ou* nebo *ú* podle svého nářečního původu, podobně vyslovoval nebo měnil psané *l* v přičestí, psané *ý* apod. Zde už jmenovaný *Josef Durdík* se v své *Kallilogii čili O výslovnosti* zastavil roku 1873 nad výslovností, neboť svou knihu určoval především hercům. Roku 1909 vydal *Antonín Frinta* svou knihu *Novočeská výslovnost*; založil ji na výslovnosti intelektuálních vrstev pražských. Roku 1931 vydal svou knihu *Správná česká výslovnost* (v 2. vydání *Spisovná česká výslovnost*) *František Trávníček*. Roku 1932 se o výslovnosti podrobně rozepsal *Miloš Weingart* článkem *Zvuková kultura českého jazyka* v knize *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Až za druhé světové války byla v České akademii ustanovena ortoepická komise pro zkoumání zvukové stránky českého jazyka. Výsledky práce komise vyšly až za socialismu. Jsou to knihy *Výslovnost spisovné češtiny I*, *Výslovnost slov českých* a *Výslovnost spisovné češtiny II*, *Výslovnost slov cizích*. První knihu jako návrh zpracoval prof. *Bohuslav Hála*, druhou prof. *Milan Romportl*. Kniha Hálova v souhlase se současnými sociálními vztahy zdůrazňuje skutečnou existenci ortoepické výslovnosti spisovného jazyka, zakládá ji na konvenci a předpokládá její platnost pro celé území národního jazyka. Nechce přitom svými předpisy bránit budoucímu vývoji. Proto také v duchu demokratizace spisovného jazyka dovoluje i varianty nářeční, a to oblastní, a přijímá např. jako spisovnou variantu výslovnost skupiny souhlásek *sh* jako *zh* (*zhořet*), nebo výslovnost skupiny *mě* i jako *mňe*, i jako *mje*. Jednotliví mluvčí nemusí se všemi doporučeními souhlasit, ale to je u každého předpisu běžné. Do výslovnosti náleží i krácení samohlásek kořených v různých tvarech téhož slova nebo v slovech základních a odvozených. Staročeská pravidla se rozložila, dosavadní mnohotvárnost a nepravidelnost se zatím Pravidla nesnažila odstranit nějakým strohým předpisem, jako bylo u Pravidel z počátku století, ponechala množství dvojtvarů a individuálních možností ve víře, že jazyk dospěje k jistému žádoucímu ustálení.

Stále tu však zůstává mnoho problémů, stejně jako ve výslovnosti cizích slov. Jsou toho rozmanité příčiny. Jistě na obecnou výslovnost působí dosavadní pravopis český, který ponechává nebo často ponechával psaní cizích slov v původním jazyce a pravopise, dále možnost a potřeba zařadit slovo do českého tvaroslovného systému, výslovnost v cizím jazyce, vůbec širší a volnější charakter české výslovnostní normy atd. Jsou toho i příčiny organizační, jako sledování různých hledisek rozmanitých komisí, zřetel k dosavadním příručkám, jako jsou Pravidla, SSJČ aj. Dosavadní kodifikace se leckdy rozchází s živým většinovým územím, potíže působí i předpis výslovnosti cizích

vlastních jmen, opírající se často o cizí výslovnost, apod. Je jisté, že předpis se bude časem postupně podle vývoje jazyka a společnosti upravovat.

8. SKLADBA

V současném jazyce se také silně mění skladba spisovného jazyka. Nevznikají sice nijaké nové syntaktické prostředky, ale jako v jiných oblastech jazyka se mění frekvence a distribuce prostředků dosavadních. Staletý protiklad řeči psané a mluvené je doplněn důležitým protikladem vyjadřování *veřejného a neveřejného*. Do jazykových projevů silně proniká profesní mluva, z odborného stylu se šíří nominální vyjadřování, stylová stránka projevů je propracovanější, spojovací výrazy se upřesňují a rozmnožují, do spisovného jazyka se ve větší míře připouštějí prostředky variantní, leckdy se mění i tradiční slovosled, projevuje se tendence ke kompaktní větné stavbě, charakterizovaná počtem vzrůstem polovětných vazeb, spojovacích výrazů, přibýváním formální hypotaxe, projevujícím se především tzv. nepravými větami vedlejšími atd. Jazyková teorie je k mnohým jevům benevolentnější než přísná starší teorie. Pozorovali jsme to konečně i v jiných oblastech jazyka. Vyjmenujme si nyní některé skladebné prostředky typické pro současný spisovný jazyk, zvláště publicistický. *Univerbizace* vlastně není syntaktický prostředek, je to prostředek slovotvorný. Záleží v tom, že se projevuje tendence nahradit mnohé několikaslovné termíny — a je jich v naší odborné řeči veliké množství — jedinými slovy: *průmyslová škola* — *průmyslovka*, *vedoucí rostlinné výroby* — *rostlinář*, podobně *živočišhář*, *balonový plášť* — *baloňák* atp. Změny tradičního slovosledu, vlastně větosledu, spočívají například v tom, že se věty uvozené spojovacími slovy *aniž*, *kdežto* kladou proti dřívějšímu i na první místo, nikoli do postpozice (*Kdežto hoši mnoho sportují, dívky myslí spíš na tanec, Aniž chtěl narušit konečný výsledek, navrhl změnu osevnického postupu*). Růst nepravých vět vedlejších se projevuje především na frekvenci vět formálně podmínkových, časových, vztažných (*Jestliže synové běhají po hřišti, pak otcové vysedávají u piva, Spartak prohrál, když střední útočník v poslední minutě zahodil největší příležitost vyrovnat, V posledním týdnu vydatně pršelo, což mělo dobrý vliv na růst cukrovky*). V poslední době se nebyvale rozmnožily nevlastní předložkové výrazy. Jsou toho dvě příčiny: benevolentnější přístup jazykovědců k tzv. nepravým nebo nevlastním předložkovým výrazům, kdežto minulost je zpravidla zamítala jako projev cizího vlivu, a pak už jmenovaný růst vlivu odborného a publicistického stylu. Jistě působily i příčiny jiné, jako tendence ke

[illegible]

tvářeji i svou syntax, v jazyce českém jinde neexistující, jako v jazyce vojenském nadužívání nominativu z důvodů jasnosti a přesnosti, například *doprava z Kladna do Slaný, povyšují vojína Pešek Karel* apod. Vytvářejí se jisté modely referátu, inzerátu, konkursu aj. Tu všude se projevuje vliv novin.

Styl publicistický a jazyk novinářský přejímají mnoho prostředků z jazyka odborného, v němž je třeba vyjádřit složité myšlenkové vztahy a přesně definovat pojmy. Proto se tu např. užívá vazeb přechodníkových, složeného pasíva (např. *Byl vysloven názor, Bylo přistoupeno k zavedení mechanizace*). Hojně v tomto stylu kvetou stereotypní obraty, jako např. v sportovních rubrikách *vyšachovat, dát zelenou, vsítit gól Novákem* apod. Přitom se v jazyce publicistickém někdy projevuje naopak tendence tento jazyk obrazně oživit příměry a metaforami, jako *cválající inflace, nářek nahých polí, příjemné starosti* apod. V poslední době je pro noviny typický eliptický shodný přívlastek, jako *nevyrobená jakost*, tj. nedostatek výroby jakostních předmětů, *sportovní věda* = věda o sportu atd. Už dávno byly z jazyka novinářského vymýceny kalky odporující systému českého jazyka, jako *člověkočas, trudoden, ba práce den, nebo protiplán* = vstřícný plán apod.

Jazyk novin spolu s jazykem ostatních sdělovacích prostředků má největší podíl na tom, že jazyk spisovný postupně ovlivňuje i jazyk běžně mluvený ve všech oblastech našeho národního života. Projevuje se to v rychlém úpadku nářečí a zjišťuje to i výzkum jazyka měst, prováděný v posledním desetiletí. Tento výzkum snad nám pomůže zjistit, jak máme chápat jazyk hovorový jako mluvnou podobu spisovného jazyka. Zatím práce není zdaleka hotova, a ani v popisech již uveřejněných všichni autoři vliv spisovného jazyka necharakterizují.

Následující citáty však dosvědčují, že se tento vliv projevuje.

Třebívlice: „Vzájemná blízkost dialektů, ... existence obecné češtiny, ... a zvýšené působení spisovného jazyka zejména v posledních letech představují základní jazykové momenty určující nenásilný, přirozený ústup nářečních jevů.“ (*M. Racková, s. 15*)

Brandýs nad Labem: „Brandýská městská mluva je však současně ovlivňována i spisovným jazykem, takže je dnes pro ni charakteristický pohyb vyvolaný interferencí prvků obecné češtiny a spisovného jazyka.“ (*R. Brabcová, s. 80*)

Přelouč: „Vliv spisovného jazyka na městskou mluvu Přelouče není nijak pronikavý. ... Intelektualizace běžně mluvené řeči znamená zesílení vlivu spisovného jazyka.“ (*B. Dejmek, s. 198*)

Brno: „Za vlastní městskou mluvu v Brně nutno pokládat nespisovný útvar českého jazyka, který vznikl na základě nářečí ve vnitřním Brně, v brněnských předměstích a v brněnském okolí za vlivu spisov-

ného jazyka, jak to vyplývá z hospodářského a kulturního života v městě. Snaha o zblížení se spisovným jazykem je význačným rysem vlastní brněnské mluvy.“ (*Fr. Svěrák, s. 130*)

Olomouc: „Olomoucká městská mluva, kterou zkoumáme, je jazykovým útwarem velmi nepevným. Je ustavičně se měnícím výsledkem značně složitého křížení různých jazykových systémů. Vyrůstá bez pochyby z nářečí, ale ve své dnešní podobě je silně ovlivněna hovorovou češtinou. Na utváření této městské mluvy mají tedy vliv dva jazykové systémy: středomoravský interdialekt („obecná hanáčtina“) a spisovná čeština. (*L. Kovalčík, s. 42*)

Havířov: Ze srovnání počtu znaků ... nepochybně vyplývá, že se daleko nejvýrazněji prosazují jevy nacházející oporu ve vývoji hovorové češtiny.“ (*D. Valíková, s. 77*)

Vliv spisovného jazyka je také umocňován jazykovou propagací, jež je už součástí jazykové kultury.

9. JAZYKOVÁ KULTURA

Jazyková kultura je podle definice pražské jazykovědné školy vědomé zasahování ve prospěch spisovného jazyka. Přitom jde nejen o jazyk jakožto soustavu jazykových prostředků a vztahů mezi nimi, ale i o jejich užití, to jest o mluvu neboli řeč, a to o užití mluvené nebo psané. Při kultivování spisovného jazyka musíme myslet i na současnou situaci tohoto jazyka v české společnosti; mnohem více lidí než dřív ovládá jazyk spisovný, ale proto i na druhé straně proniká dnes mnoho prvků z jazyka běžně mluveného, z obecné češtiny, z jiných interdialektů a nářečí do ústních hovorů, kde se dřív počítalo jen s jazykem spisovným. Taková obměna spisovného jazyka proniká i do uměleckých děl, do literatury, do divadla, do filmu, a často i do mluvených projevů. Spisovný jazyk je v takových případech základem. Jazyk spisovný bývá také nazýván útwarem prestižním a v uměleckých dílech i v projevech veřejných je to vidět.

Průzkum skutečně mluveného jazyka české společnosti, nejen městské, ale i venkovské, je jedním z hlavních úkolů studií českého jazyka v současnosti. Jistě se na tomto průzkumu budou podílet i obory, nově se konstituující na starších základech, jako je sociolingvistika a psycholingvistika. Za základní náplň sociolingvistiky se pokládá studium vzájemné souvislosti struktury jazyka a struktury společnosti, otázky jazykové správnosti, sociální stratifikace jazykových útvarů, výuka mateřského jazyku, poměr mluvčích k jazyku atd. Mezi povinnosti jazykové kultury patří tedy co nejvšestrannější poznání současného jazyka po všech stránkách, ve všech funkcích a ve všech prostředích.

V Poměr k spisovnému jazyku je jistě jiný u lidí rodilých na východní Moravě nebo ve Slezsku a jiný u lidí rodilých z Prahy. Už jsme na to upozornili při charakteristice tzv. hovorové češtiny. Do zkoumání současné češtiny patří také otázky ortoepické a stylistické. Přitom úkol zvětšit respekt a úctu k spisovnému jazyku v celé společnosti, především však u mládeže, zůstává jedním z hlavních cílů jazykové kultury.

Za hlavní náplň jazykové kultury se dnes pokládají asi tyto úkoly:
A. Činnost kodifikační. Do ní spadají

- a) pravopis. Tu by se měla ve prospěch uživatelů zásadně vyřešit otázka počestování cizích slov, zjednodušení pravopisu (*i* a *y*, *s* a *z*, *ú* a *ů* atd.), aby to bylo přijatelné všem a nemělo negativní vliv na dorozumívací funkci pravopisu,
 - b) tvarosloví. Tu bude třeba ještě dořešit poměr mezi psanou podobou spisovného jazyka a mezi jeho podobou hovorovou, jako např. u kondicionálu *bychom* a *bysme*, u 3. pl. sloves na *-í* a *-ejí* (v hovorové češtině je tu silná tendence ke koncovce *-í*), podoba shodného adjektivního přívlastku a slovesného přičestí u plurálu neuter aj.,
 - c) slovní zásoba a syntax, ale tu už je kodifikace v značné míře hotova,
 - d) metody práce. Tu by se dalo využít metod sociologických, především dotazníkových (už se jich využívá).
- B. Další výzkum v oblasti řeči, tj. mluveného a psaného jazyka. Pozornost vyžaduje především výzkum jednotlivých stylů, a to nikoli z hlediska kodifikace, nýbrž z hlediska využití jazykových prostředků v různých stylech. Je potřeba seznámit co největší počet uživatelů se stavbou jazyka, s jeho zákonitostmi a stylistickými aspekty a vychovat dobrý jazykový cit u širokého okruhu občanstva, především však u pracovníků veřejných komunikačních prostředků, jako jsou noviny, rozhlas a televize. Proto je třeba pokračovat např. v uveřejňování jazykových koutků a vydávání příruček, v jazykové kritice veřejných promluv atd. Je třeba dále rozvíjet i jazykové poradenství, a to nejen v Praze nebo v Brně, ale všude tam, kde jsou školení češtináři. Je ovšem třeba vychovávat uživatele jazyka, aby poučení v příručkách, Pravidlech a v jazykových poradnách hledali.

V takovéto činnosti by také studující českého jazyka měli vidět jeden ze svých hlavních budoucích úkolů.

Poznámka: Podrobnosti o současném stavu českého jazyka a o jeho vývojových tendencích viz ve vysokoškolské příručce František Cuřín a Jiří Novotný: *Vývojové tendence současné spisovné češtiny a kultura jazyka*. 2. vydání Praha 1982.

**Ukázky textů
od nejstarší doby
do konce obrození
(do poloviny 19. století)**

SLOVO DO SVĚTA STVOŘENIE (2. pol. 13. stol.)

Zápis jednoduchým pravopisem:

/Z/louo do zveta ztworene
vbostui zhowano
ieſ pro euino zreſſenie
nauzet pozlano

Devcie dreue porozenie
ieſt zveſtouano
zdauidoua pocolenie
boſki vzchouano

Otnehofe naſſe ckrenie
Imenem nazuano
prodrahe naſſe zpazenie
ſydom prodano

I pro naſſe uicupenie
nazmirt prodano
Iehos nam zlaune wzcreſſenie
wezele dano

Přepis:

Slovo do světa stvoření
v božství schováno,
jež pro Evino zhřešení
na svět posláno;

dievcě dréve porozenie
jest zvěstováno,
z Davidova pokolenie
božsky vzchováno;

ot něhože naše kršćenie
jménem nazváno,
pro drahé naše spasenie
Židóm prodáno;

i pro naše vykúpenie
na smrt prodáno,

jehož nám slavné vzkriesnie
vesele dáno.

Přetištěno z knihy V. Flajšhanse *Nejstarší památky jazyka i písemnictví českého*, Praha 1903. Dnes se přepisuje naše, ř místo f.

LEGENDA O JIDÁŠOVI (poč. 14. stol.) (v spřežkovém pravopise)

po brsiehowi zz bratrem chodýe
Neviernemu zzkutku hodye
Dotad zzie zz nym wodu kropí
As ho popad hi utopí
na zzwe prohrsieffile horse
Biesaw taszzie prechz na morse
iadys ný cziezzty ny zzledu
Gdes neznaty kto kam giedu
pozzpiefiw prechz zzweho plutye
Netbagie czo zzie zde mutye
Gimsto zlu pamíet ozztawil
Gdes zemíu dyedyczie zbawil
Byla gdas zíma welika
iaks zztala rsieka wffelika
Had zkrsenuw nemohl vteczi
Tam gdes chtyel prsiezz zimu leczí
Chzlowiek ho wzem hi otsíwí
Za mały chzzaz had zzie wzkrsíuí
Ten dom w nyems osil ffkarsiedye
po prsirozenem zzwem rsiedýe

.....

Had zzie rozhnyewaw wzwey chlipie
Puzzty zzie nan welmi zzipie
Nemoh zzamemu nycz zzdyety
Zgiedowí gmu gehu dyety

Přetištěno z téže knihy V. Flašhanse. Některé značky rukopisu, zvláště tečky, jsou zde vvnechány.

Z ALEXANDREIDY (poč. 14. stol.)

Jest tu bliz Eufrates řeka,
jěž, slyšu, z rájě vytieká,
u niež Babylonský vojě

sebra na své bezpokojie.
Vzvěděv, že ten bliz přitahá,
jenžto na jeho čest sahá,
hnu sě inhed z toho miesta,
kadyž mu upriemá cesta
proti nepřátelóm jíti.
Komu sě tu dalo býti,
co jest tu uslyšal hrózy,
jedyžto juž hnuchu vozi!
A co jest také uslyšal?

Z šalmějí, z bubnów zvučný šal.
Nejeden tu komoň hrzal,
svú podkovú cest potvrzal,
když sě vznímal, lomě zuby;
a nejedné hlasné trúby
v skalách své zprostřely hlasy.
Tak sě zdáše, by v ty časy
všěcky sě skály sbořily;
taký běchu křik stvořily,
taký dieše zvuk pod zořě,
vňuž by sě třásl svět i moře.
Tak sě by vypravil hrdě
všú věcú sílně i tvrdě.

Před zástupem v samém čele,
v němž pohanská viera velé,
táhniechu vóz osm koní,
a ti byli všicci broni.
Na tom vozě zlatá škríně,
v níž ležala jich svatyně,
oheň, proňž podlé jich viery
pop mieval časté ofěry.
S obú stranú toho voza,
jež jich viera i jich hróza,
jědieše dvanácte muží,
jichž každý tej škríni slúží,
a každý jmajě řeč jinú,
rúcho rozličného činu.
Pohanstvo tak za to jmajú,
že ti ľudie neumierajú,
řkúce, že isú na věky žívi:

avšakž sú v té řeči křívi;

Podle Výboru z české literatury od počátků po dobu Huso-
vu, Praha 1957

Z MASTIČKÁŘE (2. pol. 14. stol.)

Maria říká:

Milý mistře, rač nem to zjeviti,
zač nem jest tu mast jmieti neb přijieti.

Mastičkář říká:

Zajisté panie, když sem jiným ludem takú mast prodával,
za tři hřivny zlata sem ju dával,
ale pro veliký smutek vám
za dvě hřivně zlata dám.

Žena mastičkářova říká k němu verše:

I kam, milý muži, hádáš,
že se mladým nevěstkám slúbiti žádáš,
že takú mast za dvě hřivně zlata vykládáš?
I co pášeš sám nad sobú
i nade mnú, chudú ženú?
Proto ty lkáš chudobú
a já také hubená s tobú,
neb je to mé vše úsilé,
a já sem vydala na niej své obilé.
A to jie neponesú ty panie,
dřieve, než mi hřivny tři zlata dadie.

Mastičkář říká:

Mnohé ženy ten obyčej jmajú,
kdy se zapú, tehdy mnoho bajú.
Takéž tato biednicě nešvarná
mluví vešdy slova prázná.
Zapivši se, mluvíš mnoho
a juž zlým uživeš toho!
Nebo co ty jmáš do toho,
že mě opravuješ velmi mnoho?
Radilť bych, aby přestala,
mně s pokojem býti dala.
Pakli toho nepřestaneš,
snad ote mne s pláčem vstaneš.

Náhle oprávněj svú přěslicu,
nebť dám pěstú po tvém lícu!

Žena křičí:

To-li je mé k hodóm nové rúcho,
že mě tepeš za mé ucho?
Pro mé dobré dávné děnie
dáváš mi políčky za oděnie.
Pro mú vešdy dobrú radu
zbils mi hlavu jako hadu.
A to sě juž chcu s tebu rozděliti nebo rozlúčiti,
tě všem čertóm poručiti!

Přetištěno z *Výboru z české literatury od počátků po dobu Husovu*, Praha 1957

JEDNA Z NEJSTARŠÍCH ČESKY PSANÝCH LISTIN (z r. 1389)

My Jošt, z buošie milosti markrabie a pán moravský, první dlužník' a my Herart z Kunstata, Petr z Sternberga, Petr z Kravař řečený z Plumlova, Lacek z Kravař, Jaroš z Cimburka, Ješek Puška z Kunstata, Jan z Mezeříčie a Jiřík z Bietova rukojmě s ním se panem Joštem, markrabí, i zaň spolnú rukú nerozdielnú, naší dobrú věrú beze všie zlé lsti slíbili sme a slibujem osvícenému kniežeti, panu Prokopovi, markrabí moravskému, a jeho dětóm aneboli tomu, ktož by tento list jměl s jeho dobrú volí markrabie Prokopa, pět set kop grošův pražských čísla moravského i poplacenie od tohoto svatého Juříe, ješto jmá najprvé přijíti přes celý rok čtúce, dáti i hotovými dobrými penězi uplně zaplatiti beze všeho prodlení i bez omluvy, bez súdu a beze všiej odpory i přiekazy. Pakli bychom toho neučinili, jehož buoh nedaj, tehda když bychom my rukojmie svrchu psané od markrabie Prokopa neboli jeho jménem neboli od jeho dětí nebo ktož by tento list jměl, upomanuti byli, ihned každý z nás jmá miesto sebe urozeného panoši s jedním pacholkem a se dvěma koněma, jeden druhého neočekáváje, ani na druhého ustrkaje, jmámy poslati do Prahy v obyčejné a pravé ležení k čestnému hospodáři, kdež by nám od nich bylo ukázáno, a tu jmámy i slibujem vléci. Atd.

Otištěno podle *Výboru z české literatury od počátků po dobu Husovu*, Praha 1957, s. 800

UKÁZKA Z CLARETOVA VOKABULÁŘE GRAMATICKÉHO (2. pol. 14. stol.)

Saturnus Hltolet, sit Jupiter Králemoc, Mars Smrtonoš, est Dobropán

Otištěno z *Výboru z české literatury od počátků po dobu Husovu*, Praha 1957

w pondyeli o mafopuſtie

CASOVÉ POPEVKY

dobro Hlasovo, Praha 1957, s. 800

**

(2) Zbýněk knihy spálil,

(2) Zbytněk kmenův spáhl,
Zdeněk je podpálil,
učinil hanbu Čechům,

(lots .I4 .loq .S.)

běda bude všem nevěrným popóm.

Statutus Hilelet, sit Iupiter Klamoc, Mars Smatonos, est Dobropan

**

- (3) Čechové, pomněte,
svým dětem to pravte,
kacieřem nebyl Čech,
ani ještě v těchto dnech
můž nalezen býti.

**

- (4) Legát přijel do Prahy,
zbudil kanovníky,
byť k němu přistúpili,
krále s obcí lúpili
po vší české zemi.

**

- (5) Bubeník, ten je nosí u voze,
raduje se každé koze,
ktož mu ovcí, krávu dá,
všecky římské odpustky má
pekla i propasti.

(1413) SVATOKRISTOVSKÝ KNIŽEK O SVATOKRISTOVSKÝCH

**

- (6) Němci jsou zúfalí
na Betlém běhali
v neděli na posvícení
připravili se v oděně
jakžto na Ježíše

My, Jan řečený Žižka z Trocnova, Chval z Machovic, Zbyněk z Buchova, Pavlík z Mutic, i obec Písecká, jistci, tímto listem, obecně vyznáváme přede všemi, kdož jej uvidí nebo slyší, že jsme ustanovili a vystupujeme mocí tohoto listu u pravé křesťanské priměrie až do masopusta a ten den v úterý celý s urozeným panem Oldřichem z Rozmberka i s jeho se všemi. A to jistě priměrie slibujeme jemu sdržeti naši dobrou věru křesťanskou i s našimi se všemi obcemi, a pod základem deset tisíců v kop grošův dobrých stříbrných rázu pražského. A my, svrchpísaní jistci i rokorné i hajtmány z Píseka města, rychtář, burgmistr i konšelé všecha obcí tohoto města, podle nich i za ně společně

ednú rukú nerozdielnú sľubujem ty úmluvy svrchupsané pod deseti tisíci držeti. Ale že svrchupsaný urozený pán Oldřich z Rozmberka má nám držeti tyto čtyři kusy na všem svém panství: aby slovo Božie svobodu mělo; druhé, aby tělo Božie a krev jeho svatá byla dávána všem věrným, osob nevyjímajíc; třetí, aby kněžská nadání byla rušena; čtvrté, hříechy smrteľné na svém zboží aby stavoval, co móż nejdál; a to pod základem svrchupsaným. Pakli bychom nezdrželi příměrie svrchupsaného, jehožto, Bože, nedaj, tehdy máme i sľubujem základ svrchupsaný ot napomanutie u měsíci splniti na Krumplově neb na Novém Hradě, kdež nám naši věřitelové ukáží. Pakli bychom základu svrchupsaného u měsíci nesplnili, tehdy jim dáváme plnú moc, svrchupsaným, urozenému pánu Oldřichovi z Rozmberka neb jeho purkrabíem, aby mohli napřed nám i našiem všem obciem láti, přimlúvati, stavovati, šacovati tak dlúho, dokudž bychom jim svrchupsaného základu nevyplnili. A k tomu ke všemu na potvrzenie své sme pečeti k tomuto listu přivěsili. Jenž jest dán léta ot narozenie Božieho tisícého čtyřstého a dvúdcátého...

Z knihy Hájek-Vlček, *Stč. vojenské řády*, 1952

Z HUSOVÝCH KNÍŽEK O SVATOKUPECTVÍ (1413)

Pak druhý obyčej svatokupectví jest: za službu dávaní biskupství neb jiných dóstojenství. A proto mnozí slúží u dvorův; druzí opustíce své fary, slúží chtějí bohatější dosáhnúti. Třetí obyčej jest: pro přibuznost dávaní dóstojenství. V tom mnoho jest vládyk, jenž dávají nestatečným přátelóm, jenž nebyli by hodni sviní pásti! Čtvrtý obyčej: že dávají pro prosbu neb pro jinú těleštnú libost, jakož někto dá pro tovarystvie, že kněz umí s ním lovit, v šachy neb jinak hráti. A mají také jiný lstivý klobúček, že vetuje se neb zakládá takto: „Oč platí, pane, že nedáš mému synu kostela?“ A pán dí: „Platí o padesát kop, že dám.“ A on dí: „Platí“. A pán: „Nu, já dávám synu tvému kostel, dáš za padesát kop.“

A jest mnoho jiných chytrostí ďábelských, jimiž klamá i světské i duchovní, v svatokupectví je zavodě, jakož to otce, matku, syna jenž chtějí v duchovní dóstojenství uvést, dávají dary, slúží kniežatóm i pánóm a kupují bully u papežův. A zdá mi se, že veliká strana lidí proto obecně dávají děti do školy, aby byli bohati, v světě velebeni a přátelóm aby pomáhali: a oni se také proto radějšě učí. I vidíme, že obecně zle jsú živi, protože nedóstojně sú v kněžství vstúpili. A že zboží vždy přibývá duchovním, protož také žákův a kněží přibývá, neb každý chce lehko živ býti a zbohatěti. Protož drazí jsú otroci, rolí hyne, sluh není, ano každý sedlák obecně chce syna preláta mít.

A kdyby kněží měli býti živi, jako prvé jsú byli živi světí, málo by jich bylo! A bylo by lépe, by nás bylo dobrých málo než zlosynův všudy plno, jakož die sv. Jan Zlatoustý, že lepší jest jeden svatý než hříšníkův svět naplněný. A že tak na obě straně hřešíme, světští i duchovní, otcové zlým úmyslem a matky, do školy dávající, a synové zlým úmyslem se učíce, protož s obú stranú málo cirkvi svaté prospíváme. Protož, otče a matko, chcete-li míti dítě, aby bylo knězem dobrým, prostě Boha, ať zdaří k své chvále a k jeho spasení a k vašemu a cirkvi svaté k prospěchu. A ty, žáku, uč se pro též; neb učíš-li se proto, aby byl bohat, tehdy vede tě lakomství; pakli pro chválu světskú, tehdy vede tě pýcha; pakli pro tělestnú rozkoš, tehdy vede tě chlipnost.

Otištěno z Gregorova vydání v Praze 1954, s. 76n.

UKÁZKA Z KRONIKY VELMI PĚKNÉ O JANU ŽIŽKOVI, ČELEDÍNU KRÁLE VÁCLAVA (krátce po roce 1424)

Potom se Pražané svadili s Žižkú. Když pak Žižka přitáhl do Kostelce nad Labí, tehdy Pražané s velikú mocí táhli jsú naň a on, vida velikú moc na se, i táhl jest před nimi a Pražané po něm. A když bylo blízko k Malešovu, tehdy se jest Žižka zase na ně obrátil i bil se jest s nimi, i porazil jest jě. A pro to pobitie mnoho jest vdov a sirotkuov v Praze i jinde zděláno.

A když bylo plné čtyři léta po krále Václavově smrti, tehdy Pražané, vidúce, ano se jim zle děje, i želeli sú tepruv krále Václavovy smrti a ptali se tepruov s velikú pilností, a chtěc dobrý koláč dáti tomu, kto by jej věděl, že bychom jemu chtěli dáti dobrý královský koláč, k tomu pohřeb učiniti slavný. Tehdy jeden rybář Múcha, slyše to, že chtě královi poctivý pohřeb dáti, i pověděl jest, že jej má u vinnici. I vzali jsú ho do Prahy i učinili jeho velebnosti královské slavný pohřeb královský. A položili jsú jeho na hradě u sv. Václava v hrobě s otcem jeho, s ciesařem Karlem, a tu ležie.

Z vydání V. Novotného v Praze 1923, s. 20

PETR CHELČICKÝ, Z TRAKTÁTU O TROJÍM LIDU (pol. 15. stol.)

(Chelčický vyvrací učení o trojím lidu v církvi, pánech, kněžích a poddaných. Všichni jsou údové jednoho těla, všichni na sobě závisí, nejslabší úd je chráněn silnějšími.)

A poněvadž tato řeč apoštola jest duvod o tom těle Kristově z lidu

křesťanského na tré přehnutého, z pánov, z kněží, z robotného lidu, tehdy slušie měřiti tuto řeč k tomu tělu, mírně-li padne jedno k druhému. A že tam praví o tom těle, kterak moc světská mečem má brániti dvů stránek, a kněží učiti mají dvě stránce, a robotní lidé mají krmiti pány a kněží, robotně dobývati jim jídla, pití a platuov. A když má jíti podlé duvodu, aby, když trpí jeden úd, trpěli s ním všichni údové: kterak tehdy ti údové hrbovatí, ješto meč drží, jiné menšie údy dáví, zarmucují, tepú, sázejí do vězení, obtěžují robotami, úroky a jinými zámysly, že jako uvadlí chodie, a tito jako koně obroční, sytí a prázní řeheí nad nimi, a kněží jako oči ostře v tom těle hledíta na obě straně těla, hledajíce, kterak by zboží odřeli s nich a osobili je sobě, a obojí spolu, páni i knězie, vozí se na robotném lidu, jakž sami chtějí? Ó, kterak daleko jsú od řeči sv. Pavla, aby trpěli všichni údové pro núzi každého úda! Tito pláčí, ano je lúpí, vězie, šacují, a oni se smějí jich veliké bídě. A poněvadž ti, ješto meč drží, jsú ruce v tom těle, a obecný lid nohy, pohledme, co činíta ruce nohám podlé pravdy apoštolovy! Kterak milé jest pomyslenie o skutecích, kteréž ukazujeta ruce nohám, vždy se s nimi obúvajíce, aby se neurazily, neozábly a nezblátily! Pakli se ublátie, ihned ruce myjeta; urazí-li se nohy, ihned ruce uvážeta a léčíta a prospěšnú sluožbu ve všem ukážeta. Ale tyto ruce s mečem, ač sobě nohy co jísti dobudú, to jim vydřeta, aniž tě ruce umíta co jiného ukázati těm nohám, jediné je lúpí. A tě ruce držíta meč. Které lékařství na ty nohy přiložíta, jediné že z nich krve nacedíta a všelijak zamútíta i jako hovada sobě mrzká stepeta, jichžto sobě nic nevázie?

Opět jsú-li páni a kněží hlava jako počtení údové toho těla a obecný lid jako nohy potupnějšíe, kterak daleko míra nedojde podle této řeči, že kteří údové jsú neurozenější, ti hojnější čest mají od jiných údov, ani jich chránie! A jest-li to u pravdě tělo Kristovo ten truo jlid, tehdy sedláky, pastýře a chodce mají v největší čest míti, jelišto najmení v uobci. Ale daleko jest od toho. Neb těm hlavatým lidem sprostní a potupení lidé jsú jako psi před očima; protož již nevědí, kterakého potupenie na ně vymysleti: oni opar sedlský, oni búr, oni výr, oni srech, oni chlap, ne hanba hojnější cti od poctivějších údov.

Otištěno z knihy *Traktáty Petra Chelčického*, Praha 1940

UKÁZKA Z CESTY Z PRAHY DO BENÁTEK... OD VOLDŘICHA PREFÁTA Z VLKANOVA (rok 1546)

Listopádu měsíce dne 9. v auterý ráno vždy jsme zdaleka za sebau ještě viděli ostrov Cyprum a vítr dosti dobrý jsme měli ten celý den

i noc. Okolo nešporuo již ostrovu Cypru za námi nebylo viděti ani nic než nebe a moře. Před západem slunce viděli jsme mnoho ryb, kterým delfíni říkají, v moři. Ta ryba delfín jest dosti veliká, některá bývá sáhu zdýlí i puol druhého a víc, ač také i nevelicí a menší bývají; a jest ryba drobet nakřivená, hřbet maje vysedlý, jako by byla hrbovatá, na hřbetě nahoře má jakaus hrubau plautev, co by byl jaký hák. Jest barvy zčerna názelené, skuoro takové, co ryba lín, napřed má nos dlauhý, nápodobně co svině, a protož těm rybám někteří mořské svině říkají. Usta má dole pod tím nosem zzadu a jest velmi rychlá a prudká ryba v moři.

Těch ryb neb delfínuo, když jsme se tam i zase plavili, mnoho časem jsme v moři vídali, kteří připlovauc (neb se člověka nebojí jako jiné ryby) až k naší samé navi, okolo ní, pod ní sebau střílejí a nad vodau se vyskytující nám se ukazovali; a bývá jich někdy mnoho v haufě pohromadě, časem okolo 10, 20, 30 i víc pospolu...

Tyto ryby marynáři a ti, kteří se po moři plavívají, jako za nějakau praktyku mají; neb když se oni v moři lidem ukazují, rád potom obyčejně bývá veliký vítr anebo bauře na moři. Tak tomu chtějí, že by se ty ryby lidem po moři plavícím proto ukazovaly, jako by jim tím návěští a vejstrahu dávaly, že jim nějaké nebezpečenství nastává od bauře mořské neb od větru velikého, aby se na péči měli; neb od přirození, jak nám pravili, delfín budaucí bauře a větry čije a přezvídá, protož jsa na lidi laskav svým vyskytáním a okazováním v moři jim to předpovídá. Neb ten den, který jsme s Turky šarvátku na moři měli, ráno se nám u samé naší nave po pravé straně dva velcí delfínové byli ukázali, tím nám, abychom se na péči měli, že na nás nětco zlého přijíti má, jako vejstrahu dávají, o čemž napřed povědíno ec.

V středu 10. dne měsíce listopádu nic jsme neviděli než nebe a moře.

Přetištěno z vydání Karla Hrdiny z roku 1947

Poznámka: *praktyka* = předtucha, předzvěst.

UKÁZKA Z DÍLA SIXTA Z OTTERSODORFU O POKOŘENÍ STAVU MĚSTSKÉHO LÉTA 1547

Toho dne také totižto v outerý před M. Janem Husí, jakž napřed oznámeno jest, okolo hodiny XVI. zbouřil se všecken lid v městech pražských a udeřivše při některých farách k šturmu, všecku střelbu, malou i velikou, k bráně městské ji obrátili a na tom placu před špitálem a celnicí jsouce, i také na břehu u sv. Valentina, proti katovně a jinde zdělavše, proti zámku a těm Němcům, ješto na druhé straně mostu při bráně domu Saského a tu okolo jinde vedle řeky Vltavy leželi, ji zasadili.

Bouřka pak tato posla za tou příčinou: Němci, kteří se byli položili na Újezdě, těch vosm praporcův, a sluli knechti císařští, netoliko tu na Újezdě vedle vody, ale všudy vůkol po vinicích a zahradách přílišné a znamenité škody lidem činili. A žádnému, netoliko hospodáři, ale ani čeledínu k statečkům pohleděti a páchnouti nedali, ale takové svobody užívali a s lidmi tak zacházeli, až naposledy k tomu přišlo, že jsou již o to se pokusili a Jana, hospodáře v mlejně (ješto slove Spálený), když sobě škod dalších činiti nedal a jim s čeládkou svou v témž mlejně zepřel a zasadil i také potom zavřel, vybíjeti a vytloukati počali. Když křik od množství Němcův, k tomu mlejnu sebraných, vzešel a z polouhákův se od nich stříleti počalo, on Jan, sám druhýž na maličké lodičce přes vodu se pustil, takže jest věc divná, poněvad na něho z břehův, ze všech stran z polouhákův stříleno bylo od Němcův, že jest bez urážky na druhou stranu přejeti mohl. Tu, co se mu a jiným okolním souseduom stalo a ještě děje, všechněm oznamoval. Slyšíce takovou zprávu novoměstští obyvatelé a ti, ješto v Podskalí pod Zderazem a pod Slovany jsou, svá obydlé mají, hned se zbíhati a šance podle vody, tu, naproti tomu mlejnu, dělati počali a zasadivši tolikéž kolikosi kusův polních na tom místě, i také v vinici, při Hrádku na Zderazi ležící, proti týmž Němcům stříleti počali a od mlejnu toho střelbou je odehnali a některé tu také zbili.

Němci také tolikéž stříleli a krovy na Novém Městě porážeti počali a když již střelba z obojí strany zhusta jíti počala, zvěděvše o tom dále jiní, i k šturmu udeřili a do zbroje všickni se strojili, osadivše rathouzy a jiné brány, veliké kusy bořící, k zámku pražskému na březích zasazené, předce zapalovati veleli, souce toho oumyslu, aby předkem před těmi Němci pokoj sobě učinili, zámek pražský rozbořili a té násilné moci násilnou také mocí odolali.

Otištěno z vydání Josefa Janáčka z roku 1950

Poznámky: *hodina XVI.* — 12 hodin; *brána mostecká* atd. — brána Karlova mostu a náměstíčko před ní

ZE SPISU DOKTORA GROBIANA (1. pol. 16. stol.)

Předmluva: Všeliký dobrý a upřímný čtenáři, kdožkoli tuto knížku čísti neb slyšeti budeš, nehorš se na tom, že jest tak žertovně a směšně sepsána, aniž přičítej toho k lehkosti tomu, kdož ji napsal: neb není zhola na žert a na smích udělána, ale pro tu příčinu sepsána jest, aby se pěkně pod žertem oznámily nemravné a trouповské povahy lidí hloupých a nevycevičených, zvlášť pak mladých. Kterýchžto obyčejův nemravných kdož by neznal, nemohl by (býváje mezi lidmi mravnými a vážnými) než často posměchu nebo zahanbení a pomluvy docházeti.

A někdy bývá dobrý člověk úmyslu takového, že kdyby jen věděl, který by způsob při něm lidem nepříjemný a ošklivý byl, že by se ho všelikterak varoval...

Kapitola V.

Napomíná Grobian studentův a žákův, jak se mají při učení chovati.

K učení žádnému nekvap,
hlavy své tím darmo netrap,
nečin škody svému zdraví,
toť tobě Grobian praví.
Nevaž ho sobě tak lehce,
an blázen nemoci nechce.
Pomni, prosím, pilně na to,
že zdraví dražší než zlato.
Víš, žes ho v karty nevyhrál,
aniž jsi ho na kom vylhal.
Sámť jest Bůh ráčil dáti,
protož sluší toto znáti:
Jestliže je zmrháš sobě,
nebožtíčku, běda tobě.
Budeš jako jiní mnozí,
ač učení, blázni pouzí.
Čert-liť jest po tom umění,
když milého zdraví není.
By pak jeden všecko uměl
a rozličné věci věděl,
kdyby jeden neměl zdraví,
nestál by za lejno kraví.
Jakož se to těm přihází,
kdož je sobě sami kazí,
když se učí ve dne v noci,
více nežli mají moci,
tím sobě mozk v hlavě suší,
čehož se šetřiti sluší.
A také co po umění,
zdaliž to všem známé není,
že učených lidí dosti,
ty buď pilen své lenosti.
K tomu kdyby mnoho uměl,
pokoje by nikdá neměl,
běželiť by mnozí k tobě,
ty by nebyl volen sobě.

Pakliž by kdy přišlo k tomu,
že by musil kvůli komu
nětčemu se vždy učit,
skrovně se hled k tomu míti.
Obyčej ten vždycky mívej,
na lekcí včas nechodívej.
Jestliže pak budou chtít
na lekcí vždy tebe míti,
nestarej se, dočkají tě,
byť pak bylo i v půl létě.

Přetištěno z knihy *Frantové a grobiáni*, vydal J. Kolár, Praha 1959

VÁCLAV VRATISLAV Z MITROVIC, PŘÍHODY (konec 16. stol.)

A v pravdě, kdo chce mezi Turky bydleti, ten se jináče chovati nemusí, nežli jak do jejich končin vkročí, aby ihned měšec otevřel a dříve ho nezavíral, leč odtud zase vyjde, zatím pak ustavičně peníze (ač chce-li co zjednati nebo viděti) co nějaké semeno rozsíval, poněvadž sobě tam za peníze přízeň, lásku i vše, čeho žádá, dostati může. Však byť jiný užitek z toho nešel, aspoň to dobré odtud jde, že jiného prostředku není, jímž by turecké povahy, od přirození divoké a od jiných národův vzdálené, okroceny a ochlácholeny byly. Penězi Turci jako nějakým libým zpěvem ukojiti se dávají; jináč nelze by bylo s nimi zacházeti a něco zjednati. Bez peněz národové cizí také těžce by mezi nimi bydleli aneb v ta místa přicházeti mohli. A jsou v braní peněz nestoudní a nemírní. Nýbrž i bašové a velicí páni, když se jim nedaruje, smějí skrze své náhončí sami darův žádati a někdy dosti špatné dary s vděčností přijímají. Jakož jednoho času v Konstantinopolis, když pan orátor u Sinan baše audiencí jmíti chtěl a my již toliko, až před něho puštění budeme, jsme v antikomoře anebo v pokoji, za kterým baše byl, očekávali, vtom přijde mezi nás a mezi jiné Turky do téhož pokoje ovčák ačam-oglan, totiž branec křesťanský, ale již poturčený, maje na ramenou dobrého skopíka, vždy přede dveřmi, kudý k bašovi se otvíralo, se zatačeje, až baše ho zhlídl a hned i s tím beranem před sebe ho pustiti rozkázal a dav skopíka odnésti, témuž Turku prvé nežli orátorovi císařskému audiencí dal a jeho vyslyšel; což nám s nemalým podivením bylo, že ten nejprvnější vizír-azem-baša tak lakomej víceji skopíka sobě vážil nežli posla císaře římského, který mu nic nedaroval. A jistě pravdu povědic, nic horšího týž pan orátor náš do sebe jest neměl, nežli že velice skoupej byl a nerad peněz vydával, věda, že za dary od Turkův se láska kupuje. Čehož jest potomně nebohý i s námi

se všemi peprně zažiti musel, o čemž na svém místě povědino bude.
Týž den dojeli jsme do Karistra, prostý vsi bez hospody.

Z vydání *Příhod* od J. Daňhelky z roku 1950

ČÁST I. DÍLU HRY ZRCADLO MASOPUSTU (2. pol. 16. stol.)

Žena:

Vem jen komži, hromský tele!
Buď pořád za kazatele!
Budeš-li tak mudrovati,
tehdy musíme žebrati.

Hospodář:

Mlč, drchto zlostná, drž hubu,
sice dostaneš přes hubu!
Můžeš mne jako Adama
Eva zavést do pekla?
Nyní se bojím, aby sen
skutečně nebyl vyjeven,
aby nevzala na paškál
nás smrt a Pán Bůh netrestal.
Abychom snad neumřeli
dnes, neb z pekla hosti měli
a neznaboha nějakýho,
hráče, práce, žráče zlýho,
jehož by čert za živa vzal
a jako kuře roztrhal.

Žena:

Buď, blázne, moudrý, sen je sen!
Co si s ním hlavu trápíš jen?
Nevíš, že hřích jest se báti
a po snách se spravovati?

Hospodář:

Tu máte ženskou vrtkavost,
rozum a paměti krátkost!
Prve mně chtěla snář čísti,
z něho snu výklad vyvésti;
nyní mne tresce, že si snův
hříšně k svému srdci беру.
Pověrečně prej vykládáš!

A sama, viselče, snář máš.

Žena:

Ten se již se mnou vadit chce,
hle, hadr onuci tresce!
I snář mám, a on se sny řídí,
já groš jsem a on tři krejcary.

Hospodář:

Poslechni, štěbetná ženo,
mezi sny je rozdíl tento:
Některý sen jest od Boha
neb od strážného anjela.
Přichází opět sen jiný
od samého přirození.
Tak, kdo strašlivý sny mívá,
ten mnoho černé krve má.
A komu se zdá o ohni,
ten v sobě má mnoho žluči.
Komu o krvi, kdo lítá,
mnoho krve i zdraví má.
Některé jsou od ďábla sny,
ty člověka zavádějí.

Žena:

Jakž ale poznáš, jestli ten
jest od Boha neb ďábla sen?

Poznámka: Tato hra byla vydána ze sborníku z roku 1680 naposledy v knize
Zd. Kalisty *Selské čili sousedské hry českého baroka*, Praha 1942. Odtud je naše
ukázka.

Z DIDAKTIKY J. A. KOMENSKÉHO (pol. 17. stol.)

Náklad na školy odkud býti má?

Otázka o náklad na školy a školmistry nepotřebná jest. Nebo vrchnost je opatřiti povinna. Povinna, pravím, opatřiti, aby mezi lidem jim svěřeným učení a cvičení bylo; a veřejně bylo pro všechny; a bylo darmo. Tak zajisté Bůh opatřil, aby slunce darmo všechněm tvorům svítilo, oblakové darmo všechny svlažovali, vítr darmo všechno províjel; vrchnosti pak na místě božím jsouce boží následovníci býti mají. A zdaž nevede k témuž i horlivých předků příklad, kteří na kláštery co nenadali? Protož tehdaž v klášterích se dalo v literním umění cvičení, knih přepisování, v ctnostech prospívání. Činěno-liž jest to, aby někteří toliko zachováni byli pobožní, učení, ctnostní, a knihy aby se množily neb zachovány byly: což tedy nám, z milosti boží tyto jistší

prostředky (ne aby někteří, než všichni broušení byli) majícím učiniti nesluší? Avšak nevelikých nákladů potřeba. Nebo ne to, abychom krmníků pro zahálivé, tučné opět břichy nadělali, obmýšlíme; ale toliko aby ti, kdož by z milosti k Bohu a mládeži práce ty podnikati chtěli, povinnost preceptorskou při čem konati měli.

Co s mládeží naprosto chudou a sirotky obzvláště činiti?

Jeden pozůstává k rozvázání suk: Co s dětmi lidí naprosto chudých, aneb s sirotky chudými dělati? Jak ty místem a stravou, aby při škole držáni býti mohli, opatřiti?

Odpověď: Doufejme Bohu a králi svému, že strany sirotek lepší než před těmito časy řád bude ustanoven, aby tak jako hovádka opuštění nebyli. Co dím jako hovádka? Však hovádo každé má pána, a byť ztraceno bylo, najde se, kdo by se ho ujal; tito pak jako smetí a povrhel bývají. Oznámíme však, jak soudíme, že to opatřeno býti mohlo.

Z výboru R. Krátkého a V. Stejskala *Apoštol míru*
z roku 1949

VÁCLAV JAN ROSA, UKÁZKA Z JEHO GRAMMATIKY Z ODDÍLU DE PROSODIA, O DOBROVEJSLOVNOSTI (1672) (Transliterace)

Pád mnohopočetný Roditlivý Mužský vždyckny na ů a ne na ův se skonává. Ačkoliv nýnějšího času ten Pád bez rozdílu ů neb na ův píší tak že to již jako v obyčej a zvyk vešlo; nic méně však já toho obyčeje a zvyku který z omylu pochází nijak chváliti nemohu, nebo končina ův jest Mužského Pokolení a jména Přidávanlivého Osobovatlivého neboližto Přivlastňovatlivého. kup: bylo tam mnoho Pánů: a zase: to jest Pánův kord, klobouk, plášť. Tak deset řezníků a zase řezníkův pes ec. A protož ty dvě koncoviny ů, ův nemají jedna za druhou užívány a míchány býti.

Přepsáno z originálu

Poznámky: *pád mnohopočetný roditlivý* je genitiv plurálu, *kup* = ku příkladu, *ec.* = et cetera, a tak dále. Význam ostatních slov lze snadno vyvodit.

PÍSEŇ NOVÁ KRATOCHVILNÁ (pol. 17. stol.)

Když večír přijdu domů z roboty,
vyzuju rychle dřevé boty,
koňům dám vohlavý,
místo sena slámy,
hledte!

Voves, řezanku, to sobě prodám,
za to v hospodě piva nalejt dám.
Vezmu sobě Káču,
vesele s ní skáču,
hledte!

Když peněz nemám, jdu smutný domů,
postesk bych sobě, však nevím komu.
„V každém koutě bída“, praví naše Lída,
hledte!

Já si pak vezmu kus chleba z domu,
místo pečeně trochu soli k tomu,
napiju se vody,
to jsou moje hody,
hledte!

Knedlíky, buchty v neděli, v svátek,
z vody polívky rovně jak v pátek,
na Boží hod masa
zřídka uzří chasa,
hledte!

Ó bído, bído, chudobo, nouze,
jak u sedláka trváš nadlouze!
Již jest po nás veta,
jsou na nás zlý léta,
hledte!

Že jsem byl s holkou v háji zeleným,
hned jsem na osle seděl dřevěným,
nebohá dívčice
přišla do trdlice,
hledte!

Pro kontribucí obilí prodám,
a co mně zbyde, na vojáky dám,
vrchnost taky bere,
nechci-li dát, pere,
hledte!

Ach, co si počnu, nevím, ubohý!
Na delší cestu přichystám nohy,

půjdu pěší cestou,
zazpívám si hezkou,
hledte!

HONÁCKÁ (pol. 17. stol.)

Pacholkové na hory,
do tej kozí obory!
Juž sa buček zelená,
jaráb sa už červená.

Dajte za pas obučky
a na pleca těšíanky,
„dunaj, dunaj“ výskajte,
a na kajdy zahrajte!

Budem k zemi krepčiti,
valaškami točiti.
Jurčo, šermuj čekanem,
Ondráču, bozikanem.

Nikoho se nebojte,
hrdinsky se chovajte,
háku, rožna i kola
nebojte sa nišť zhola!

Udeříme na pány,
rozbijeme formany.
Budú-li sa brániti,
vier, neujdú smrti!

Já dám oheň popredu,
vy zaskočte pozadu!
Bíte, bíte, doražte,
žádného nelitujte!

Píseň nová kratochvilná i Honácká jsou otištěny podle Písní bolesti, posměchu i vzdoru, vydaných r. 1958 Zdeňkou Tichou. V písni nové je vypuštěno prvních 15 veršů, Honácká je celá. Píseň je známa ze zápisu z roku 1680, Honácká je ze stejného zápisu. Vysvětlivky: obuček = obušek, těšíanka = ručnice (vyráběná v Těšíně), kajdy = dudy, bozikan = palcát.

FRANTIŠEK MARTIN PELCL, PŘEDMLUVA K LASKAVÉMU ČTENÁŘI

(Z vydání Příhod V. Vr. z Mitrovic roku 1777)

Známa věc jest, že veškeren každý národ vždycky se o to vynasnažoval, aby jazyk svůj přirozený ne jenom zachoval, ale také zlepšil a rozšířoval. Jak o to Římané, Řekové, Francouzové a za dnův našich Němci usilovali, a ještě podnes dílem usilují, každému povědomo jest. Že pak náš národ český od nejmenšího až do nejvyššího člověka o zvelebení jazyka svého vždycky pečoval, jej miloval a časem i zbraně hájil, to letopisové naši dosvědčují.

Císař Karel Čtvrtý, otec vlasti své, jazyk český častokráte přemilým a líbezným nazývával. A že na něj obzvláštně laskav byl, dokazuje poručení jeho, aby se synové volencův říšských jemu učili; anobrž že také klášter obzvláštní na to vyzdvíhl, aby se v něm českým toliko jazykem žalmy spívaly a služby boží konaly. Že pak věkův předešlých a minulých mnozí páni čeští, z rodu nej přednějšího pošlí, pro zvelebení a rozšířování jazyka svého přirozeného v něm kníhy všelijaké sepsali, a dílem na světlo vydali, známo jest každému, kdo se jen maličko na časy předešlé ohlédl. Slušná věc jest, aby se jména některých těch horlivých vlastencův, pro větší čest a slávu takových pánův a vzáctných našich krajanův, tuto postavila.

Mohl bych o českých spisovatelích ze stavu městského pošlých velikou knihu sepsati. Jen toto zde položím: že předkové naši, jazyka svého přirozeného milovníci, veliký počet spisův a knih na světlo vydali; které oni dílem z řeckého aneb latinského na český přeložili; mnoho větším dílem pak o všelijakých věcech a uměních sami osobně jsou sepsali, tak sice, že okolním národům v tom nejenom rovni byli, ale také je převyšovali. Však ale, kde jsou všechny ty práce a vynasnažování předkův našich? Zřídka se v knihárnách vynacházejí, a má-li kdo kterou takovou knihu, byť pak potrhána a místem pokažena byla, ten jí sobě jako drahého klenotu váží a šetří.

Odkud taková řídkost a zkáza českých spisův pochází, mám za to, milí krajanové, že vám dosti povědomo jest; anobrž jest se čemu po-
diviti, že ještě sem i tam se nějaká kniha česká vynachází! Ješto za víc než půl druhého věku jacísi lidé po vlasti naší, tak říkáje, na lov kněh vybíhali, a kde kterou popadli, byla-li dobrá aneb chybná, na to nic nedbajíce, a snad tomu nerozumějíce, jí se uchopili, pobrali, roztrhali, všeměteli a dílem spálili. Přitom se dalo, že nových žádných se netisklo, kromě malý počet duchovních: a kdoby se u našich knihařův v Praze na českou knihu ptal a ji koupiti chtěl, byl by k posměchu

prodávajícím. Nelekej se toho, laskavý krajane! Neboj se, že skrze to jazyk tvůj zahyne. ...

Z vydání *Příhod* od Jiřího Daňhelky z r. 1950

Z THÁMOVY GENERACE (konec 18. stol.):

MÁJ

V strakatém oděvu znovu se směje
ten přeslavný a veselý máj,
sladký a radostný hlahol již věje
přes všecky hory, palouky, háj.

Přirozenost nám dovoluje v poli
ty nejkrášší kvítky trhati,
protož chci okrášlit věncem jakkoli
vlasý mé, a budu skákati.

Nemám-li tomu, jenž vše to učinil,
za to se proukázat vděčně?
Veselým zpěvem, by mne z to nevinil,
chci ho chválit, velebit věčně.

Václav Thám

VEJSTRAHA NA HÁNCE JAZYKA ČESKÉHO

Ač si přítel Čecha vejská,
ač mní, že vyhráno jest!
Přec jest tak zle, až se stejská,
jeho řeči klesne čest.

V herně Čech si místa došel,
však jen z lásky některých;
učený časem, z kterých by posel
míst, nevchází víc do nich.

Leč chce na bok Němce míti,
nelze býti učeným.
Ano: s tím jen smí vejíti
k umělosti bohyním.

Jen že Čech jest — hned se brání
jemu na se pláště vzít,
ten hned ze škol se vyhání,
nesmí do nich víc vejít.

Tevtone! Tvá mně řeč jest milá,
ne však víc než Čechova,
v vlasti, buď černá neb bílá,
své sídlo přec míti má.

Nevěř jen! Špatná tak není,
jak se tobě vůbec zdá.
Ke všemu se schopně mění,
vázat, jak velíš, se dá.

Tak krutým bys neměl býti,
nechťsi tvá i předeck má;
mně bys neměl všeho vzíti
místa, s tvou ať přebývá.

František Knobloch

PUCHMAJEROVA GENERACE:

Z ÓDY NA JAZYK ČESKÝ

Šťastnou vidím vsudy změnu;
Vlasti tvář již odmladá;
přichází Čech v větší cenu,
cizí trůn se rozpadá.
Kdo se němčil, teď se češí,
staří, mladí, všickni pleší.

Z Čech, kde Labe běží ječe,
kde se prejští Vltava,
Cheb, kde teplá Ohře teče,
Budějice, Jihlava,
Boubín zas i Krkonoše
přijmou Čecha za panoše.

Radujte se, bratří s námi,
Moravané, Slováci!
v spolek svatý půjdem s vámi,

Slezané a Poláci.
Jeden jazyk! naše heslo
buď, by nám to slávu neslo.

Srdečně se obejměte,
slib učiňte do šiku:
vždy že věrni zůstanete
králi, vlasti, jazyku.
Nebe slib ten žehnat bude,
Čech si slávy vydobude.

Skřítku, Šetku, panstvo naše
duchem českým nadchněte,
od Libuše, Tetky, Kaše
potomků se nehněte;
tak i přes čas vaše jméno
hlučně bude velebeno.

Otvírá se mi již nebe,
ráje svítá denice!
Vidím záři vůkol sebe,
Čechy, svaté, světice.
Čech se jasně korunuje,
ctí a slávou paprskuje.

A. J. Puchmajer

CTIRAD A ŠÁRKA (Z „Děvína“)

Vida děvče v spanilosti,
vida její libý vzhled,
poraněn byl v hlubokosti,
rděl se brzy, brzy zbled.
A když spatřil mokrá líce —
ten tam! Což měl vidět více?

S koně skočiv dolů chutě,
chvátá svazky s rukou vzít,
ona počínala krutě
na Děvín a dívky klít,
že jsou jenom ukrutnice,
nečest, hanba pro dívčice.

Pomsty na tom hrdinovi
proti dívkám žádala,
krotíc líbeznými slovy
k milosti ho lákala.
Z téhož líbezného vzhledu
napojil se plný medu.

Počal: „Děvče roztomilé,“
tento namlsaný kmet,
ruku jí vzav přezdvořile,
podle ní si dvořsky sed,
„pověz, z jakého jsi rodu
a cos měla za příhodu?“

„Jedinká jsem Zdecha dcera,
pána Mízké krajiny,
navštívit jsem přišla včera
Charouzovy dědiny.
Já jsem milovnice lovu,
víc než skvícího se kovu.

Šla jsem s honci na úsvitě,
majíc lovskou trubici,
toul a šípy, jakož víte,
s nápojem tím lahvici.
Pijte, tať jest k posilnění,
nabudete občerstvení.

Šebestián Hněvkovský

MÁJOVÁ PÍSEŇ

Nový máj se směje,
radost v tvory leje,
otvíraje poklady.
Stromy listím šatí,
luka kvítím zlatí,
růží líčí zahrady.

Rozkoš v poli plyne,
z poupat vůně kyne,
slavík zvučí písničky;
jarní vijíc věnce,

očkem na mládence
střílí bujně dívčičky.

Jasně svítí nebe.
Proč bych soužil sebe
při společném blažení?
Dokud nám věk přeje,
kvítí v cesty seje,
vypudme z hlav trápení.

Ať se boháč souží,
po dukátech touží,
ať si hledá poklady.
Honoste se, páni,
v slávy požívání,
stavte hrdé ohrady!

Zlato, důstojnosti
kojí často dosti
strachy srdce nevinně.
Vyhlášená krása,
zajdou dřív než řása,
moří zemské bohyně.

Všeho světa sláva
hyne jako tráva,
pěkné časy hltí mráz.
Dnes vše vprostřed kvítí
milou rozkoš cítí —
zejtra, kde kdo bude z nás?

Vojtěch Nejedlý

SLOVENKA

Nechť si světák k boku hledá
v cizí zemi panenky,
srdce mé se zmýlit nedá,
já si vážím Slovenky.

Jdi a putuj celá léta
skrz uherské stolice,

projdi všecky kraje světa
všecka města, vesnice.

Zkus, kde přirození milé
štědrou rukou rozdalo
pannám krásu, síly čilé,
kde jí skrbné ujalo.

Vyznáš, slovenská že země
příbytek kras milý jest,
tu jest lidstva zdarné plémě,
tu jest člověčenství čest.

Vstup jen do stolice blízké,
do vesnice nejbližší,
věř mi, v chaloupečce nízké
zhlédneš krásu nejvyšší.

Pakli do Trenčína zajdeš,
do Liptova, do Turce,
na tisíce krás tam najdeš,
jichžto není v Prešpurce.

Grácie když staré bydlo
v řecké zemi ztratily,
v Slavii si nové sídlo
s Krásopaní zvolily.
Atd.

Bohuslav Tablic

Pozn.: *Krásopaní* — Venuše, Afrodité.

Z LITERATURY VRCHOLNÉHO OBROZENÍ:

ZE VZNEŠENOSTI PŘÍRODY

Vážně pozdraveny buďte věžné krkonošské hradby,
mlhošeří očarové, strašných skalosloupů sadby!
V dálné okoliny duch-li velikostí jatý vbloudí,
bez vážnosti z pouští vašich k dolům víc se nevyhloudí.
Tu mě roklí roztomilou noha nese k volšin řadí,
v jejichž letorostech bublem krystalový pramen vadí,
který v hadokřivém toku přes oblátek k stínům vplývá,

konečně se v jedlové tmě do potoka valem slívá.
 Nad tím hrůzu budící se škaredější překlopové,
 granitné jim čela chvojí opletují skřivencové.
 K vysluněným zvýšenostem hrudná nimi vede cesta,
 z temen jejich v širé dálce oku bělejší se města.
 Výše odtud jednoduché kamenité najdem stohy,
 výstup divočí tu stále vypoučené skalorohy.
 Stěny, lesy, rokly, spády neustále se tu mění,
 k jednotejna v osamělých okolinách zpříjemnění.
 Sem tam vprostřed boroviny, kde již skaliny se věží,
 jako brčál zelenavý trávník na rovině leží.
 Horáka tu chudobného budka osamělá stojí,
 otépkami obložená k topivu a suchou chvojí.
 Výše stejnost přetrhují zplechatělé boroviny,
 stezka špatná bahništěm a podvodnými vrchoviny.
 Skalný skřivec poskytuje mnohé chodci zadržení,
 čímž se k lesních krajů mezím odlehčuje vykročení.

Milota Zdirad Polák

MAREK JUNGMANNOVI (Psaní básniřské)

I mužně tedy nesme, jak jsme nesli posud,
 ten ku příkoří valně zasazený osud.
 Kdo ve vrtkavém štěstí mysl chová stálou,
 ten v nezvolných okovách věncuje se chválou.
 Není-li nad nehodou zvítězení přáno,
 buď aspoň na porobě statně počínáno.
 Jest mnohá ztráta naše — po všem není veta!
 Již bolné jizvy drahná zacementovala léta.
 Jak druhdy srdce naše — nejsou na rozporu,
 neb konec, co nás různil, fanatiky moru.
 Již uhašená hlaveň Loyolovy dumy,
 co z vlasti které zbylé dožírala rumy.
 Již ostal Žižka mnišské troskotati sbory
 a netřeba se krýti v lesích před Táboru.
 Ni zvůr se Bílé hory krví nečervená,
 jenž za zvolností tekla, darmo vycezená.
 Ni mstivého se hrozí pražské hrady meče,
 an zástupná jich hrdla vražedlně seče.
 Tou strastí hynouc, vlast se utišiti dala,
 by sočné brani na se více nepozvala.

Tak dávnm uplynuli oni dnové krutí
nám potomnímu kmenu ku zapomenutí.
Tak bouře poutichne, vychrlivši hromy,
a mladým proutím pučí roztráštěné stromy,
buď že jho podmanění naše hněte šíje
a vazba politiky vůkol nás se vije.

.
Obrozenecká poezie citována z edice V. Poláka *Počátky novočeského básnictví*.
Praha 1950

ÚRYVEK Z JUNGMANNOVA PŘEKLADU CHATEAUBRIAN- DOVY ATALY

(vydaného roku 1805)

„Jest to, můj milý synu, osud podivný, který nás na této spojil poušti. Já v tobě vidím člověka vzdělaného, an se podivočil; ty ve mně vidíš člověka divokého, jehož svrchovaný duch, mimo pochybu za svým úmyslem, vzdělati umínil. Nastoupivše oba drahu života od protivných končin, ty přišel jsi odpočinout sobě na místě mém, a já na tvém posadil jsem se; i musil tedy pohled náš na věci docela býti sobě odporen. Kdo z obou, ty-li či já, za proměnou stavu toho získal nebo ztratil nejvíce? To vědí duchové, z nichž ten, který nejméně moudrý, více má do sebe moudrosti nežli všickni lidé pospolu.

Budoucího měsíce května bude sedmkrát deset sněhů a tři sněhy nad to, co mne na svět přinesla matka má na břehu Mešasebé. Španielé málo před tím osadili se u zátoky Pensakoly, ale nikdo z bílých neobýval ještě v Luisianě. Počítaje ledva sedmnácte listopadů, táhl jsem s otcem svým, bojovníkem Utalisse, proti Muskogulgům, mocnému na Floridě národu. Přirazili jsme se ku Španielům, spojencům našim, i svedena jest bitva na jedné plani Mobilska. Areskui a Manitové nebyli laskavi na nás. Neprátele získali; otec můj ztratil život v bitvě a já dvakráte raněn byl, zastáváje jeho. Ach, že jsem nestoupil tehdaž do krajiny duší! Byl bych vyvaroval se pohrom, které mně čekaly na zemi; ale duchové nařídili jináče a já od poběhlců až do Sv. Augustina potažen byl. V tomto městě, nedávno staveném od Španielů, bylo na tom, by mne odvlékli do rudních dolů mexikánských, leč že jeden Kastilián starý jménem Lopéz, pohnut jsa mou mladostí a prostotou, dal mi útočiště a uvedl mne k sestře své, s kterou živ byl bez manželky.

To spanilé dvě podjato jest citem ke mně nejsrdečnějším. Od nich všemožnou péčí chován jsem; dáni mi rozliční učitelé. Ale kdy jsem pobyl třiceti měsíců v Sv. Augustinu, znechtělo se mi najednou života

pospolitého. Chřadl jsem očitě: brzy stál jsem nepohnutý za celé hodiny, pohlédaje na vrchy lesů odlehlých; brzy vidín jsem seděti na břehu vody, dívaje se smutně toku jejímu. Vyobrazuje si luhy, skrze které téci bylo vodě té, s veškerým srdcem v samotině jsem octl se. Nemohla déle snést tužby navrácení do pouště, jednou ráno postavím se před Lopéza, oděný v své divochové roucho, drže v jedné ruce luk a šípy a v druhé evropský oděv svůj. Vrátil jsem jej svému šlechtnému ochránci, jemuž k nohám padl jsem, prolévaje potoky slzí. Dával jsem omrzelá jména sobě, z nevděčnosti vinil se; I rozejdeme se se lkáním.

Poznámka: V původním vydání jsou pod čarou vysvětlena tato slova: *vzdělaného* = ztovanýšeného, civilisé; *drahu* = cestu; *krětna* = máje; *sedmkrát deset sněhů a tři* = 73 let; *Areskui* = bůh vojny; *odlehlých* = podál ležících. Podle knihy Josef Jungmann, Překlady II., Praha 1958

JAN KOLLÁR, O LITERARNÉJ WZÁGEMNOSTI MEZI KMENY A NÁŘEČJMI SLAWSKÝMI

§ 2. Co gest wzágemnost, dle slowa, dle smyslu.

Wzágemnost nenj nowokuté slowo, nýberž v starocjrkewnjm, polském, ruském a giných nářečjch od gakžiwa potřebowáno; odpowjda latinskému reciprocitas, německému Wechselseitigkeit, Gegenseitigkeit; pochodj od kořene gati, gmu, gjmám, přjgemnost a t.d. a znamená tolik, gako w-za-gati t.g. wzjti a zase dáti, pŭgčiti a wrátiti, společně sa odměňowati. Wzágemnost gest tedy společné sobě udělowanie a užjwanie. Literarná pak wzágemnost gest společné všech stran a kmenow učastenstwo na duchownjch plodech swého národu, gest odměnné kupowanie a čjtanie knih we všech slawských nářečjch wycházegjcjch. České slowo obapolnost, newygádrŭge wěc, anť slowjčko „oba“ toliko na dvě poly a stránky se wztahuje.

§ 3. Co nenj wzágemnost.

Táto wzágemnost nezáležj w něgakém básniwém uniwersalizowaniu násilném smjchaniu všech nářečj slawských w gednu hlawniú řeč a spisownú mluwu, gako sa některým snjwati o tom počalo. Slawská nářečia gsau už djlem grammatičně přjliš dalece od sebe wzdálana, než aby sa přirozeným způsobem w gednu řeč sljti a skowati dala; djlem philologičně už tak některá z nich wzdělána a znamenitými knihami obohacena, že od slabosti a samolásky a marnomyselnosti lidské to téměř očekáwati nelze, aby který kmen, swogu gakú takú samostatnost obětowal a na swoje posawad nadobudlé poklady zapomenul a gich sa odžehnal.

Otištěno z knihy Š. Tóbika *Šafárikov a Kollárov jazyk*, Bratislava 1966

Z JUNGMANNOVÝCH ZÁPISKŮ (psány ke konci Jungmannova života)

Jan Nejedlý při obnovení literatury národní na počátku tohoto století měl nemalou zásluhu. Horlivost jeho zdála se převyšovati všeliké očekávání vlastencův, avšak když doktorem a advokátem učiněn, pomalu ochaboval a činnost svou v literatuře stávil, a jakž to bývá ve vědách a uměních, že kupředu nekráčel, pozadu za jinými zůstal. Nicméně jsa letory kalokrevné, cti žádostiv a nechtěje slávy své zatemniti, stal se závistivým, podezřívavým, nepřitelem cizího snažení. Když Dobrovský v gramatice své uvedl rozdíl mezi měkkým a tvrdým písmenem *i* po literách *s*, *z*, *c*, tu již žlučí kypěl, ale štítě a boje se Dobrovského, jehož jméno stačilo k porážce každé námitky, jen na stolici učitelské opatrně odporoval. Když však Hanka té novoty se uchýtil, tu hněv jeho mezi najíti nemohl, nejinak než klukem ho nazýváje. Šel tak daleko, že u vrchnosti hořeňovské, kamž Hanka rodem náležel, vymoci se snažil, by soka jeho mladého co poběhlce na vojnu odvedla, což se mu ale nezdařilo. Já dlouho nepřistoupil k obnovenému pravopisu jen proto, abych profesora české literatury, na němž se mnoho záležitosti upřímnému vlastenci vidělo, neurazil; ale čeho jsem se bál, neubál se.

Otištěno z Vodičkova výboru *Boj o obrození národa*

KAREL HAVLÍČEK BOROVSÝ, DIVADLO PRAŽSKÉ (II)

V neděli 21. listopadu dával se Tylův Strakonický dudák se zpěvy, hudbou, tancemi a skupeními dle národní pohádky (báchorky).

Ačkoli jest velmi těžko vyhověti v českém divadle i parteru i horním krajinám, přece se to panu Tylovi v tomto kuse dobře podařilo, a nikdo neopustil divadlo nespokojen.

Pan Tyl uvedl do národní jednoduché báchorky dle potřeby své živly cizí a fantastické, jak obyčej jest v takového druhu divadelních kusech. Množství dobrých národního způsobu žertů okořenilo scény a pan Kaška (co hudec Kalafuna) tak mile je přednášel, že věru tenkrát jeho hru bez chyby výtečnou nazvati můžeme. Panu Kaškovi udělal pan Tyl tuto roli zcela podle jeho živlu. I pannu Rajskou, beneficiantku, ve všelikém ohledu chváliti musíme. Švanda pan Sekyra tenkrát měl velikou úlohu a provedl ji dosti chvalitebně, vyjmouc to, že dle obyčeje svého mnoho přeháněl. Ostatní byli všichni více méně na svém místě, jen ne paní Kolárová, která musila tenkrát převzít roli docela pro sebe nepřiměřenou. Panu Grabingrovi musíme dát tu dobrou radu, aby nikdy nezpíval na kritiky žádné špičky; kritik je zlý

člověk a pozoruje všechno velmi ostře, také to, že pan Grabinger zrovna v tom zpěvu nesmírně napomínal sufléra, a přece vězeti zůstal, a jeden verš dvakrát zamumlal musil, poněvadž dál nevěděl. Chvalitebné bylo na panu Grabingrovi to, že tenkrát proti svému obyčeji co veselý student neměl žádné péří v hlavě, avšak ku konci zas pořád v obleku klesal, a byli jsme věru rádi, že se již kus ukončil, neb by se byly zatím p. Grab. šaty dokonce roztrhaly a ošuměly.

Hra sama byla z počátku zajímavější, později nepoutala již tak pozornost obecenstva — prvopočáteční hřích to páně Tylův, který vždy v polovici novely i drámy již sám ztrácí chuť ke svému předmětu. Také rušily některé maličkosti efekt, jako jméno Švando! ve scénách truchlivých, poněvadž již toto jméno komičností svou rušilo smutek a popouzelo k smíchu. Lépe by bylo snad v takových scénách křestným neb jiným jmenem jej nazývati.

Česká včela 26. 11. 1847.

Otištěno z knihy Karel Havlíček Borovský, *O literatuře*. Praha 1955.

SEZNAM UŽITÉ LITERATURY

Zde se uvádí jen literatura vyšlá po roce 1944, ze starší doby se uvádějí zřídka především prameny. Dřívější literaturu hledej v citovaných dílech Havránkových a v knize Šlosar - Večerka.

- Aktuální otázky jazykové kultury.* Praha 1980
Alphabetum Boemicum. Praha 1718
 Bartoš František, *Skladba.* Vydání druhé, opravené. Praha 1880
 Bechyňová, Věnceslava, *Česká burleskní balada.* *Slavia* 43, 1974, 314—320
 Bělič Jaromír, *Jungmannovy představy o možnosti jazykového sjednocení Slovanů.* *Sl. Prag.* XII, 1974, 115—132
 — *Padesát let spisovné češtiny v samostatném státě.* *NŘ* 51, 1968, s. 257—269
 — *Patnáct let nové republiky a český jazyk.* *NŘ* 43, 1960, s. 129—134
 — *Sedm kapitol o češtině.* Praha 1955
 — *Současná vývojová dynamika uvnitř českého jazykového celku.* Čs. přednášky pro VIII. sjezd slavistů, Praha 1978, s. 15n.
 — *Vznik hovorové češtiny a její poměr k češtině spisovné.* Čs. přednášky pro IV. sjezd slavistů. Praha 1958, s. 59n.
 — *F. M. Pelcl a český jazyk.* *Sl. Prag.* 1978
 Brabcová Radoslava, *Městská mluva v Brandýse nad Labem.* Praha 1973
 — *Thámovy Básně v řeči vázané.* *Stati k národnímu obrození,* Praha 1972, s. 25—42
Brus jazyka českého... Matice české. Vydání třetí. Praha 1894
 Burian Thomas, *Lehrbuch der böhmischen Sprache für Deutsche.* Praha a Hradec Králové 1843
 Businská Helena, *Terminologie textilní výroby v období vrcholného středověku.* *LF* 96, 1973, s. 74n.
 Cuřín František, *Klicpera a Mácha.* *NŘ* 37, 1954, s. 208—219
 — *Nářeční prvky v nejstarších obrozenských mluvnicích.* *Stati k národnímu obrození,* Praha 1972, s. 7—24
 — *Ohlasy patnáctého výročí ČSSR v jazykovědných sbornících a časopisech.* *NŘ* 44, 1961, s. 177—180
 — *Příspěvek k jazykové charakteristice obrozenského dramatu.* *Filologické studie* I., Praha 1969, s. 41—51
 — *Václav Kliment Klicpera.* Kandidátská disertace. Praha 1969
 — *Vývoj jazyka V. Kl. Klicpery.* Studie o jazyce a literatuře národního obrození, Praha 1959, s. 149—193
 Cuřín František a Novotný Jiří, *Vývojové tendence současné spisovné češtiny a kultura jazyka.* 2. vyd. Praha 1982
 Čapek Jan B., *Dvě kapitoly o baroku.* *Sl. Prag.* IX, 1967, s. 131—144

- Červená Vlasta a kol., *K dějinám vzniku a vydávání Jungmannova Slovníku*, NR 65, 1982, s. 233—247
- Čeština za školou. Připravili dr. Karel Hausenblas, DrSc. a dr. Jaroslav Kuchař, CSc., Praha 1974
- Daneš František, *K dvěma základním otázkám kodifikace*. NR 60, 1977, s. 3—13
- Dejmek Bohumír, *Běžně mluvený jazyk (městská mluva) města Přelouče*. Sborník Ped. fak. v Hradci Králové, Hradec Kr., 1976
- Dolanský Julius, *Karel Jaromír Erben*. Praha 1970
- Doležel Lubomír, *O slohu vyprávění Karla Čapka*. NR 43, 1960, s. 80—86
- Dostál Antonín, *1100 let tradice slovanských jazyků spisovných*. NR 46, 1963, s. 225—229
- Drachovský Jiří, *Grammatica bohémica*. Olomouc 1660
- Dršatová Jitka, *Příspěvek k tvoření substantiv předponou v češtině J. A. Komenského*. Sborník Ped. fak. v Hradci Králové, XXXIV, 1980, s. 65—70
- Dvořák Emil, „Umělá pravidla“ Josefa Dobrovského. SaS 40, 1979, s. 32—35
- Fiedlerová Alena, *K novému vydání Dalimilovy Kroniky*. SaS 19, 1958, s. 134n.
- Filipec Josef, *Překlady Josefa Jungmanna a vývoj spisovné češtiny*. Slovanské jazyky v době obrození, Praha 1974, s. 157—168
- Flajšhans Václav, *Klaret a jeho družina*. Praha, I. 1926, II. 1928
- Grepl Miroslav, *K jazyku obrozených překladů z ruštiny a polštiny*. Slovanské spisovné jazyky v době obrození. Praha 1974, s. 169—179
- *Spojka an ve spisovné češtině XIX. století*. SPFFBU V, 1956, s. 45—50
- *Vývoj slovosledu v Tylově próze*. SaS 20, 1959, s. 258n.
- Grund Antonín, *Karel Jaromír Erben*. Praha 1935
- Haller Jiří, *Spisovný jazyk český*. Slovanské jazyky v době přítomné, Praha 1937, s. 14—59
- *V. Ertl, Časové úvahy o naší mateřštině*. LF 57, 1930, s. 555—560
- Hattala Martin, *Brus jazyka českého*. Praha 1877
- Hauptová Zoe, *Slovenština v díle P. J. Šafaříka*. Slavia XXX, 1960, s. 267 až 278
- Hausenblas Karel, *Otázky stylu v Jungmannově Slovesnosti*. Sl. Prag. XII, 1974, s. 81—87
- *Vývoj předmětového genitivu v češtině*. Praha 1958
- Hauser Přemysl, *Dobrovského práce o tvoření slov a domácí mluvnická tradice*. Studie o jazyce a literatuře národního obrození, Praha 1959, s. 25—54
- *Puchmajerův Rýmovník*. Stati k národnímu obrození, Praha 1972, s. 57 až 92
- *Tvoření podstatných jmen v době národního obrození*. Brno 1970
- Havránek Bohuslav, *Český jazyk Husův*. SaS 27, 1966, s. 1—16
- *Expanse spisovné češtiny od 14. do 16. století*. Co daly naše země Evropě a lidstvu, Praha 1940, s. 53—59
- *Jazyk Boženy Němcové*. SaS 25, 1964, s. 1—10
- *Jungmannův význam pro nový rozvoj slovní zásoby spisovné češtiny*. Slovanské spisovné jazyky v době obrození, Praha 1974, s. 195—203
- *Kulturní revoluce a kultura jazyka*. NR 43, 1960, s. In.
- *Příspěvek k stylové diferenciaci spisů Jana Amose Komenského*. SaS 31, 1970, s. 306—312
- *Studie o spisovném jazyce*. Praha 1963
- *Teorie spisovného jazyka*. NR 52, 1969, s. 65—67
- *Vývoj spisovného jazyka*. Skripta FFUK 1980. Upravený a rozšířený text vydání ve Vlastivědě české, řada B, z roku 1936
- Hedvičáková Jaroslava, *Poznámky k dvojímu vydání Přemyslovců J. E. Vocela*. Stati k národnímu obrození, Praha 1972, s. 93n.

- Helcl Miloš, *Hybridně složená slova jako elektromotor, autodoprava*. NŘ 36, 1953, s. 34n.
- *Slovní zásoba češtiny a její změny*. O češtině pro Čechy, Praha 1963, s. 26 až 60
- *Univerbizace a její podíl na růstu dnešní slovní zásoby*. SaS 24, 1963, s. 29n.
- Hodura Kvido, *Jan Gebauer a český spisovný jazyk*. NŘ 40, 1957, s. 185n.
- *Z dějin akademického slovníku jazyka českého*. NŘ 42, 1959, s. 6—14
- Hoffmannová Eva, *J. S. Presl, K. B. Presl*. Praha 1973
- Horálek Karel, *Josef Jungmann a Vuk Stefanović Karadžić*. Slovanské jazyky v době obrození, Praha 1974, s. 69n.
- *K počátkům knižní vzdělanosti u Slovanů*. Slavia 24, 1955, s. 169n.
- *Komenský a jazyk*. SaS 21, 1960, s. 238—239
- *Literatura a ústní tradice v české kultuře 10. století*. Sl. Prag. XIII, 1971, s. 83—85
- *Základy staroslověnštiny*. Skripta FFUK. Praha 1954
- Hrabák Josef, *K jazykové výstavbě Rosova Discursu Lipirona*. LF 88, 1965, s. 414n.
- *Staročeské satiry*. Praha 1947
- *Studie ze starší české literatury*. Praha 1956
- Hrušková Zdenka — Křístek Václav, *Současný stav a výhledy v oblasti českého pravopisu*. NŘ 60, 1977, s. 19—23
- Hubáček Josef, *Přejatá slova v českých spisech Jana Amose Komenského*. Sborník Ped. fak. v Hradci Králové, Hradec Kr. 1980, s. 71—87
- Huňáček Václav, *Kláster na Slovanech a počátky východoslovanských studií v Čechách*. Z tradic slovanské kultury v Čechách, Praha 1975, s. 175—186
- Chloupek Jan, *Pověry o češtině*, Brno 1968
- *Publicistický styl jako pole jazykového vývoje*. Čs. přednášky pro VIII. sjezd slavistů, Praha 1978, s. 35n.
- *35 let nového vývoje češtiny*. SaS 41, 1960, s. 178—184
- Jazykový koutek čs. rozhlasu I.—III*. Praha 1949, 1955, 1959
- Jedlička Alois, *Dnešní stav a úkoly studia spisovné češtiny v národním obrození*. Sl. Prag. XIV, 1972, s. 7—21
- *Jazyková kritika u Josefa Dobrovského*. SaS 14, 1953, s. 167n.
- *Josef Dobrovský a jeho význam v procesu českého (a slovenského) jazykového obrození*. Slavia 48, 1979, s. 151—158
- *Josef Dobrovský a tvaroslovná kodifikace spisovné češtiny*. Studie o jazyce a literatuře národního obrození, Praha 1959
- *Josef Jungmann a obrozeníská terminologie literárněvědná a lingvistická*. Praha 1949
- *Jungmannovy zásluhy o nový český jazyk spisovný*. Sl. Prag. XII, 1970, s. 29—42
- *K slovo tvornému vývoji v novější spisovné češtině*. Sl. Prag. IV, 1962, s. 377 až 383
- *P. J. Šafařík a český jazyk*. NŘ 44, 1961, s. 257—266
- *Problematika typů současných jazyků slovanských z hlediska jazykové situace*. Čs. přednášky pro VIII. sjezd slavistů, Praha 1978, s. 5—14
- *Spisovný jazyk, jeho teorie a praxe, v pojetí Josefa Jungmanna*. Slovanské jazyky v době národního obrození, Praha 1974, s. 147—156
- *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Praha 1974
- *Vývojová dynamika současné spisovné češtiny*. NŘ 52, 1969, s. 79n.
- *Z problematiky normy a kodifikace spisovné češtiny*. NŘ 47, 1964, s. 14—22
- Jelínek Milan, *Postavení atributu v obrozeníské odborné literatuře*. SPFFBU A15, 1967, s. 69—84
- *Postavení slovesa v obrozeníských odborných textech*. SPFFBU IX, 1960, s. 11n.

- *Spisovná čeština po roce 1945. Vám poděkování a lásku vám*, Praha 1960 s. 139—162
- Johanides Josef, *František Martin Pelcl*. Praha 1981
- Jóna Eugen, *Utváranie spisovného jazyka slovenského a Josef Jungmann. Slovanské jazyky v době obrození*, Praha 1974, s. 139—146
- Kačer Miroslav, *Václav Thám*. Praha 1963
- Kamiš Adolf, *Jazyk předobrozenské publicistiky*. Praha 1977
- *K některým jevům syntaxe mluveného jazyka 16. a začátku 17. století*. Sl. Prag. VIII, 1966, s. 91—99
- *K rozsahu protetického v 16. století*. Sl. Prag. I, 1959, s. 87—91
- *Lidová frazeologie v městských knihách 15. a 16. století*. Sl. Prag. XIII, 1971, s. 87—93
- *Referát o knize Teresy Zofie Ortošové Polsko-českie związki językowe*, NŘ 64, 1981, s. 256—257
- *Slovní zásoba české publicistiky 18. století*. AUC, Praha 1974
- *Slovní zásoba v Jungmannově Slovníku*. Sl. Prag. XII, 1974, s. 67—76
- Kampelík František Cyril, *Obrana českého jazyka proti odpůrcům a utrhačům*. Praha 1847
- Klimeš Lumír, *Délka jednoduché věty v Počátcích českého básnictví, obzvláště prosodie*. NŘ 58, 1975, s. 200—206
- *Vojenské hodnosti v kronice J. N. Zatočila z Loewenbrugku*. NŘ 64, 1981, s. 246n.
- *Příspěvek k vývoji české slovní zásoby v době obrozené se zvláštním zřetelem k jazyku Fr. Palackého a Pavla Josefa Šafaříka*. Napoli 1967
- Kolár Jaroslav, *Ze vztahů mezi lidovou, pololidovou a náročnou literaturou v 16. století*. LF 86, 1963, s. 114n.
- Kolari Veli, *Jan Svatopluk Presl und die tschechische botanische Nomenklatur*, Helsinki 1981
- Kollár Jan, *Myšlenky o libozvučnosti řeči vůbec, obzvláště československé*. Krok I, 1823, s. 33—47
- Kopecký Milan, *Daniel Adam z Veleslavína*. Praha 1962
- Kovalčík Zdeněk, *Městská mluva v Olomouci*. Sborník prací ped. fak. Univ. Palackého v Olomouci, Český jazyk a literatura 2, 1973, s. 33—70
- Králík Stanislav, *Jan Amos Komenský a český jazyk*. NŘ 53, 1970, s. 215 až 227
- Kraus Jiří, *Několik poznámek k předmětu sociolingvistiky*. NŘ 52, 1969, s. 22—30
- Křemová Marie, *Běžně mluvený jazyk v Brně*. Brno 1981.
- Krejčí Karel, *Bartoloměj Paprocki z Hlohol a Paprocké Vůle*. Praha 1946
- *Obrany českého jazyka ze stanoviska literárního druhu*. Sl. Prag. XII, 1970, s. 81—87
- Kryšpín Vojtěch, *Matěje Josefa Sychry život a spisy vybrané*. Praha 1877
- Křístek Václav, *Dobrovský, Jungmann a předpoklady českého jazykového obrození*. Slovanské spisovné jazyky v době obrození. Praha 1974, s. 115 až 121
- *Jungmannovy názory na jazyk a jeho poslání v životě společnosti*. NŘ 56, 1973, s. 169—172
- *K jazykové stránce revolučního tisku za první republiky*. NŘ 54, 1971, s. 131—141
- *Kritéria periodizace českého jazykového vývoje*. SaS 37, 1976, s. 177—183
- Křístek Václav — Kuchař Jaroslav, *Některé aktuální otázky teorie spisovného jazyka*. NŘ 61, 1978, s. 1—7
- Křístek Václav, *Paralely jazykového vývoje za socialismu*. Čs. přednášky pro VIII. sjezd slavistů, Praha 1978, s. 27—33

- *Socialistické období ve vývoji českého jazyka*. NŘ 58, 1975, s. 57—60
- *Společenské předpoklady a vůdčí osobnosti českého jazykového obrození*. Sl. Prag. XII, s. 15—28
- Kučera Karel, *Jazyk českých spisů J. A. Komenského*. Sl. Prag. 1980
- Kuchař Jaroslav — Roudný Miroslav, *České odborné názvosloví v uplynulém dvacetiletí*. NŘ 48, 1975
- Kultura českého jazyka*. Liberec 1969
- Kurz Josef, *Církevněslovanský jazyk jako mezinárodní (literární) jazyk Slovanstva*. Čs. přednášky pro IV. sjezd slavistů, Praha 1958, s. 13n.
- Ky as Vladimír, *Ke kulturním poměrům na Moravě v 10. a 11. století*. Slavia 50, 1981, s. 1—7
- *První česká mluvnice a její místo ve vývoji spisovné češtiny*. SaS 13, 1952, s. 141n.
- Lehár Jan, *Slovesné umění Dalimilovy kroniky*. Sas 37, 1976, s. 26n.
- Lilič G. A., *Roľ ruského jazyka v razvitii slovarnogo sostava češského literaturnogo jazyka*, Leningrad 1982
- Liličová G., *Ruské lexikální prvky v českém básnickém jazyce počátku XIX. století*. Slovanské spisovné jazyky v době obrození. Praha 1974, s. 181—186
- Lutterer Ivan, *K dvěma systémům spřežkového pravopisu v češtině 14. století*. Sl. Prag. XI, 1969, s. 73—77
- Macek Josef, *Jan Hus*, Praha 1963
- Malý Jakub, *Stručný obraz jazyka českého*. Praha 1872
- Malý J. B., *Krátká mluvnice česká pro Čechy*. Praha 1845
- Mareš František V., *České odpovědi církevněslovanského písemnictví*. Zprávy kruhu přátel českého jazyka, říjen 1963
- *Domnělé doklady české přehlášky a v ě v církevněslovanských textech*. Slavia 28, 1959, s. 132—140
- Martincová Olga, *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*. Praha 1938
- Mathesius Vilém, *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha 1947
- Mejstřík Vladimír, *Tzv. hybridní složeniny a jejich stylová platnost*. NŘ 48, 1965, s. 1n.
- Menšík Jan, *Počátky staročeské mystiky*. Praha 1947. Též NŘ 29, 1945, s. 144n., ČMF 29, 1946, s. 201n.
- Michálek Emanuel, *Adjektivní neologismy v Husově jazyce*. LF 90, 1967, s. 247—250
- *Český právní jazyk údobí předhusitského a doby Husovy*. Praha 1970
- *Čtyři sta let od smrti Jiřího Melantricha*. NŘ 65, 1982, s. 22n.
- *Jazyk českých duchovních písní Jana Silvána*. NŘ 56, 1973, s. 177—182
- *K českým překladům Karlova zákoníku*. SaS 18, 1957, s. 151n.
- *K českým spisům Tadeáše z Hájku*. NŘ 59, 1976, s. 87n.
- *K frazeologické složce v Husově slovní zásobě*. LF 88, 1965, s. 129n.
- *K charakteristice české slovní zásoby doby střední*. LF 96, 1973, s. 77n.
- *K ohlasům antiky v nejstarších českých slovnících (Klaretovy slovníky)*, SaS 39, 1978, s. 142—149
- *K rozvoji české slovní zásoby v době Karlově*. NŘ 61, 1978, s. 233—240
- *K slovní zásobě tzv. Soběslavských a Staropražských práv*. LF 80, 1957, s. 246n.
- *K zvláštním způsobům Klaretova tvoření slov*. NŘ 58, 1975, s. 77—81
- *O jazykových otázkách v dílech českých národních humanistů*. SaS 22, 1961, s. 8—14
- *Podněty Jana Miliče a Řehoře Krajčího k rozvoji spisovné češtiny*. NŘ 58, 1975, s. 20—24
- a kol., *Přemysl Otakar II. a počátky spisovné češtiny*. NŘ 61, 1978, s. 192—194

- *Příspěvek k výkladu Klaretova lexika*. Slavia 42, 1973, s. 403—409
- *Poznámky o využívání slovní zásoby v češtině humanistického údobí*, SaS, SaS, 20, 1959, s. 88—96
- *Terminologické jednotky v Staročeském slovníku*. LF 94, 1971, s. 207n.
- *Z dějin předobrozené češtiny*. NŘ 59, 1976, s. 21—25
- *Z Klaretova biblického názvosloví*. Slavia 46, 1977, s. 236n.
- *Z minulosti naší jazykové kultury*. NŘ 55, 1972, s. 22n.
- Míka Alois, Petr Chelčický. Praha 1963
- Němec Igor, *Nová slova Husova a J. A. Komenského*. SaS 31, 1970, s. 313n.
- *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha 1968
- Novotný František, *Pravidla české řeči*. Praha 1818
- Novotný Jan, Matěj Václav Kramerius, Praha 1973
- Pavel Josef Šafařík, Praha 1971
- Slova a dějiny*. Praha 1980
- Novotný Jiří, *Spisovná čeština v letech 1945—1960*. Sborník Pedagogického institutu v Ústí nad Labem 1963, s. 1—80
- Nový Vladimír, *Východoslovanské jazykové prvky v práci českého gramatika 16. století*. Sborník Vyšší pedagogické školy v Plzni, Jazyk a literatura II., 1959, s. 226n.
- O češtině pro Čechy*. Praha 1960
- Orłos T. Z., *Zapóżyczenia polskie w Słowniku Jungmanna*. Wrocław-Warszawa -Kraków 1967
- *Zapóżyczenia słowiańskie w czeskiej terminologii botanicznej i zoologicznej*, Kraków 1972
- *Polsko-czeskie związki językowe*, Kraków 1980
- Orłosová Teresa S., *Josef Jungmann a slovanské výpůjčky z oblasti vědecké terminologie*. Slovanské spisovné jazyky v době obrození, Praha 1974, s. 187—193
- Ortografie česká*. Praha 1810
- Pařízek Aleš, *Pravidla české dobropísebnosti*. Praha 1815
- Pauliny Eugen, *Pramene Štúrovej kodifikácie*. Slovanské spisovné jazyky v době obrození, Praha 1974, s. 67—71
- *Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy*. Bratislava 1964
- Peciar Štefan, *O potrebe konfrontačného výskumu slovenčiny a češtiny*. Slovenská reč 36, 1971, s. 209n.
- Pelzel Franz Martin, *Grundsätze der böhmischen Grammatik*. 2. vyd. Praha 1798
- Petr Jan, *České lidový z polského ludowy*. NŘ 65, 1982, s. 118—128
- Porák Jaroslav, *Starší česká lingvistická terminologie*. Sl. Prag. XII, 1974 s. 133—153
- *Vytváření normy a její vztah ke kodifikaci v humanistické češtině*. SaS 42, 1981, s. 219—227
- *Humanistická čeština I*. Sl. Prag. 1979
- Problémy marxistické jazykovědy*. Praha 1962
- Procházka Václav, Karel Havlíček Borovský. Praha 1961
- Racková Marie, *Nářečí okrajového úseku třebívlického I*. Sborník ped. fak. v Ústí n. L., Praha 1978
- Richter Karel a Švarc František, *Vojenský jazyk a styl*. Praha 1958
- Rosa Václav Jan, *Grammatica linguae bohemicae*. Praha 1672
- Rusínová Zdenka — Šlosar Dušan, *Průřez vývojem slootovorné soustavy adjektiv v češtině*, SPFFBU A15, 1967, s. 37—64
- Sborník k 150. výročí úmrtí Josefa Dobrovského*. UJEP Brno 1980
- Sborník Ped. fak. v Hradci Králové XXXVIII*, Praha 1982 (tam o Komenském články Jana Diblíka, Jitky Vršatové a Josefa Hubáčka)

- Sedláček Jan, *O jmenných polovětných vazbách v obrozenské umělecké próze. Studie o jazyce a literatuře národního obrození*, Praha 1959, s. 247n.
- Sedláček Miloslav, *Durdíkovy názory o jazyce a jazykové kultuře*. NŘ 55, 1972, s. 202—214
- Smetanová Zdenka, *K jazyku Karla staršího ze Žerotína*. Kandidátská disertace, FFUK, 1981
- Stich Alexandr, *Jan Neruda jako teoretik a praktik jazykové kultury*. NŘ 57, 1974, s. 225—242
- *Přejaté a cizí prvky v lexiku Havlíčkovy novinářské prózy*. Stylistické studie I., ÚJČ Praha 1974
- *Příspěvek k studiu české žurnalistiky v polovině 19. století*. SaS 20, 1959, s. 19—32
- Stránský Pavel, *Respublica Bojema*. Překlad Rybův. Praha 1946
- Studie o jazyce a literatuře národního obrození*. Sborník VŠP Praha, Praha 1959
- Svěrák František, *Brněnská mluva*. Brno 1971
- Svoboda Karel, *Souvětná stavba v jazyce Hýblových časopisů*. Studie o jazyce a literatuře národního obrození, Praha 1959, s. 73—136
- Škarka Antonín, *Nejstarší česká duchovní lyrika*. Praha 1949
- Šlosar Dušan, *Historický vývoj dějových jmen v češtině*. SPFFBU 1979, s. 141—148
- *Příspěvek k poznání české kvantity v 16. století*. SPFFBU XI, 1962, s. 91 až 97
- Šmilauer Vladimír, *Co se změnilo za padesát let v českém pravopise*. ČMF XXII, 1936, s. 120n., 220 n.
- *Co nového v Pravidlech českého pravopisu 1941?* Praha 1943
- *Jungmannův Slovník česko-německý*. Sl. Prag. XII, s. 43—56
- Štěpánek Vladimír, *Tylův Čestmír ve vývoji jazyka národního dramatu*. Studie o jazyce a literatuře národního obrození, Praha 1959, s. 195—228
- Štraus Jiří, *Knížka českých etymologií ze XVI. století*. ČJL 4, 1954, s. 194 až 197
- Tejnor Antonín, *Český pravopis a veřejné mínění*. NŘ 52, 1969, s. 265n.
- Tham Karl Ignaz, *Böhmische Grammatik zum Gebrauche der Deutschen*. 5. vydání Praha 1804
- Tichá Zdenka, *Adam Václav Michna z Otradovic*. Praha 1976
- *Verše bolesti, posměchu i vzdoru*. Praha 1958
- Tóvik Štefan, *Šafaříkov a Kollárov jazyk*. Sborník FF Šafaříkovy univerzity v Prešově. Bratislava 1966
- Tomsa Franz Johann, *Böhmische Sprachlehre*. Praha 1782
- Trávníček František, *Význam Dobrovského pro utváření národního jazyka*. Slavia XXIII, 1954, s. 101—106
- Tři studie o Františku Palackém*. Olomouc 1949
- Vachek Josef, *U základů pražské jazykovědné školy*. Praha 1970
- Valíková Dana, *Běžně mluvený jazyk nejmladší generace města Havířova*. Spisy Ped. fak. v Ostravě, sv. 15, Praha 1971
- Vašica Josef, *Slovanská bohoslužba v českých zemích*. Praha 1940
- *Slovanská liturgie nově osvětlená Kyjevskými listy*. SaS 6, 1940, s. 65—77
- Vážný Václav, *Alexandreis*, doslov k edici. Praha 1963
- *Dvě legendy z doby Karlovy. O jazykové stránce Života svaté Kateřiny*. Praha 1959
- Večerka Radoslav, *Bohemismy v první stsl. legendě Václavské*. Slavia 20, 1961, s. 417—422
- *Jazykovědný příspěvek k problematice staroslověnského písemnictví X. a XI. století*. Slavia 36, 1967, s. 421n.

- *Slovanské počátky knižní vzdělanosti*. Brno 1963
- a Šlosar Dušan, *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Skripta FF UJEP, Praha 1979
- *Vliv řečtiny na staroslověnštinu*. LF 94, 1971, s. 129n.
- Vilikovský Jan, *Rytmičné klausule Kristiánovy legendy a otázka jejího datování*. LF 75, 1951, s. 168—191
- Vondrák Václav, *Vývoj současného spisovného českého jazyka*. Brno 1926
- Votrubová Ludmila, *J. A. Komenského názory na jazyk*. ČJL 6, 1955, s. 184n.
- Weingart Miloš, *Československý typ církevní slovančiny*. Bratislava 1949
- *Český jazyk v přítomnosti*. Praha 1934
- *Referát o knize Fr. Oberpfalcera Jazyk knih černých jinak smolných*. ČMF XXIII, 1936, s. 357n.
- Zikmund Václav, *Mluvnice jazyka českého pro střední školy*. Praha 1876
- *Skladba jazyka českého*. Litomyšl a Praha 1863

SEZNAM ZKRATEK

aj — a jiné, jiní, jinak
ajv. — a jiných více
ajp., ajpod. — a jiné podobné, a jiní podobní
ap., apod. — a podobně
čes. — český jazyk, česky
ČJL — Český jazyk a literatura
ČMF — Časopis pro moderní filologii
ec, etc. — et cetera, a tak dále
kup. — (u Rosy ku příkladu)
LF — Listy filologické
NŘ — Naše řeč
něm. — německý, němčina
pl. — plurál, množné číslo
Sl. Prag. — Slavica Pragensia, sb. Univerzity Karlovy
SaS — Slovo a slovesnost
SPFFBU — Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity
stč. — staročesky, staročestina
stsl. — staroslověnsky, staroslověnština
sing. — singulár, jednotné číslo
st., stol. — století
UJEP — Univerzita Jana Evangelisty Purkyně (v Brně)

SEZNAM CITOVANÝCH OSOBNÍCH JMEN A ANONYMNÍCH DĚL

Do rejstříku zařazujeme a kurzívou tiskneme jména literárních děl, u nichž neznáme autora, u nichž jsou autoři více než tři, anebo u nichž (výjimečně) autora neuvádíme. Jména osob do roku 1700 zařazujeme podle rodných jmen, známější přízviska nebo příjmy zařazujeme s odkazem.

Adam Michna z Otradovic 64, 66
Alexandreis 24, 26, 27, 30, ukázka
138n.

Arnošt z Pardubic 28
Augusta viz Jan A.

Balbín viz Bohuslav B.
Bartoloměj Paprocký z Hlohol 42
Bartoloměj z Chlumce viz Klaret
Bartoš František 101, 106
Bečka Josef V. 126
Bělič Jaromír 54, 125
Benedikti viz Vavřinec B.
Beneš Optát 42, 52, 53, 74
Benešovský viz Matouš B.
Bernolák Anton 90
Besedy sv. Řehoře Velikého 15
Bible kralická 44
Bible svatováclavská 67
Bílý František 106, 113
Blahoslav viz Jan B.
Bogurodzica dzewica 55
*Bóh všemohúci vstal z mrtvých žádú-
cí* 21
bohemika 19
bohemismy 19
Bohuslav Balbín 58, 71, 73
Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic 39
Boris a Gléb 14
Brabcová Radoslava 132
Bridel Bedřich 65, 66, 67
Brus jazyka českého 104

Březina Otakar 112
Burian Thomas 78

cisiojany 20
Civildalské evangelium 11

Čapek Karel 118
Čapek-Chod Karel Matěj 112
časové popěvky husitské (ukázky)
142n.
Čech Svatopluk 111
Čelakovský František Ladislav 89,
94, 95, 108
Černínová viz Zuzana Č.
Česká abeceda 63

Dalimil 24, 30, 73
Daneš František 125
Daniel Adam z Veleslavína 41, 42, 46,
51, 52, 53, 54, 57, 59, 63, 87
Dejmek Bohumír 132
Desatero kázanie božie 31
Diffundente sole 12
Dlabač Jan Bohumír 72, 92
Dobrava 55
Dobrovský Josef 46, 64, 71, 72, 74,
78, 86, 88, 103
Doktor Grobian (ukázka) 148n.
Doležal Pavel 63, 64
Drachovský viz Jiří D.
Durdík Josef 101, 104, 105, 128

Eneáš Piccolomini 33
Erasmus Rotterdamský 43
Erben Karel Jaromír 85, 103
Ertl Václav 114
evangelista 12
evangelium Cividalské viz Cividalské e.

Filipец Josef 105
Filomates viz Václav F.
Francesco Petrarca 38
Frinta Antonín 128
Frozín Antonín 65

Gebauer Jan 104, 106, 107, 109, 115
glosy 19
glosy Svatovítské 16
glosy Vídeňské 16
Gzel viz Petr G.

Hála Bohuslav 128
Hálek Vítězslav 105, 110
Haller Jiří 115, 116, 126
Hanka Václav 77, 80, 86
Hanke z Hankenštejna Jan Alois 71
Hašek Jaroslav 112
Hattala Martin 103, 105, 106
Havlíček Borovský Karel 90, 91, 97,
ukázka 166n.
Havránek Bohuslav 199, 125
Helcl Miloš 125
Heyduk Adolf 111
Hněvkovský Šebestián 93, ukázka
159n.
homiliář Opatovický 20
Honácká (ukázka) 155
Hora Josef 119
Hospodine, pomiluj ny 16
Hromádka Jan Nepomuk 80
Hujer Oldřich 125
Hus viz Jan H.
Hýbl Jan 20
Hýsek Miloslav 114

Chelčický viz Petr Ch.
Chmelenský Josef Krasoslav 94
Chrabr 11

Jakobson Roman 119
Jakoubek ze Stříbra 33
Jan Amos Komenský 46, 50, 54, 57,
58, 61, 63, 67, 71, ukázka 152n.
Jan Augusta 44
Jan Blahoslav 40, 42, 43, 51, 53, 54,
60

Jan Hus 32, 33, 44, 51, 55, ukázka 144
Jan Kořínek 60
Jan Nepomuk Zatočil 63
Jan Rokycana 33
Jan Silván 51
Jan Vodňanský 52, 87
Jan ze Středy 38
Jan Žižka z Trocnova (smlouva)
143n.

Javůrek Jan Jaroslav 104
Jedlička Alois 125
Jednota Sv. Čecha 113
Jelínek Jaroslav 126
Jesu Kriste, šedý kněz 21
Jindřich z Isernie 25
Jirásek Alois 111, 112
Jiří Drachovský 61
Jiří Konstanc 60, 67
Jiří Melantrich z Aventina 43, 61
Jora a Manda 68
Josef II. 69
Joštova listina (ukázka) 141
Jungmann Antonín 84
Jungmann Josef 52, 72, 82, 85, 86,
89, 95, 96, 102, 103, 107, 115,
ukázka 164n., 166

Kadlinský Felix 92
Kamarýt Josef Vlastimil 94
Kampelík František Cyril 101
Karel Čtvrtý 28
Karel starší ze Žerotína 53, 57
Kinský František Josef 71
Klaret 28, ukázka 141n.
Klicpera Václav Kliment 91, 99, 107
Knihy rožmberské 27
Knobloch František (ukázka) 157n.
Kolár Josef Jiří 109
Kollár Jan 89, 94, 95, ukázka 165
Konáč viz Mikuláš K.
Konstanc viz Jiří K.
Kopitar Bartoloměj 90
Kosina Jan Evangelista 111, 105
Kosmas 18, 19
Kořínek viz Jan K.
Kott František Štěpán 106
Kovalčík Zdeněk 133
Kramerius Václav Matěj 73, 92, 98
Kristián 18
Kronika velmi pěkná o Janu Žižkovi
36, ukázka 145
Křístek Václav 125
Kuzník Jan 68
Kyjevské listy 13, 15

Langer Josef Jaroslav 85
Laurentius Valla 39, 41
legenda o Jidášovi 29, ukázka 138
legenda o Pilátovi 29
legenda o sv. Kateřině 31
*Libellus de conversione Bagoariorum
et Carantanorum* 11
Linda Josef 89, 94, 95, 99
Linde Samuel Bogumil 87

Mácha Karel Hynek 91, 92, 94, 95,
110, 125

Machar Josef Svatopluk 111
Machek Václav 126
Malý Jakub 78, 80, 97
Malypetr J. 100
Marek Antonín 84, 94, ukázka 163

Marena a Kedrota 68
Mareš František Václav 15
Marie Terezie 69, 70
Marr Nikolaj Vasiljevič 131
Mastičkář 29, ukázka 140n.

Mathesius Vilém 87, 119, 128

Matěj Václav Šteyer 60

Mater verborum 20

Matice česká 105

Matouš Benešovský řečený Philono-
mus 41, 46, 52

Melantrich viz Jiří M.

Měšek I. 55

Michna viz Adam Michna

Mikeš František Otakar 105

Mikovec Břetislav 109

Mikuláš Konáč z Hodištkova 54,
57

Milion 26

Modlitba Kunhutina 20

Mrštík Alois 111, 112

Naše úřední čeština 116

Nejedlý Jan 80, 88, 92

Nejedlý Vojtěch 82, 93, ukázka 163n.

Němcová Božena 97

Neruda Jan 98, 109

Neumann Stanislav Kostka 118

Novotný František 78, 95

O lišce a džbánu 31

O nebezpečném času smrti 29

Olbracht Ivan 118

Oldřich Prefát z Vlkanova (ukázka)
146n.

Optát viz Beneš O.

Palacký František 81, 84, 85, 88, 89,
94, 107

Palkovič Jiří 80

Pařízek Aleš 78

Pastrnek František 125

Pavel Skála ze Zhoře 58

Pavel Stránský 58, 59

Pelcl František Martin 71, 74, ukázka
156

Petr Gzel 42

Petr Chelčický 36, 44, ukázka 145

Petrarca viz Francesco

Philonomus viz Matouš Benešovský

Píseň nová kratochvilná 153n.

Píseň ostrovská 20

Podlažický nekrolog 19

Pohl Jan Václav 63, 64, 68, 71, 80

Polák Milota Zdirad 94, ukázka 162n.

Porok koruny české 34

Prasek Vincenc 104, 105

Pravidla hledící k českému pravopisu
107

Pražské hlaholské zlomky 13, 15

Presl Jan Svatopluk 83, 84

Presl Karel Bořivoj 83

Procházka František Faustín 73

Prokop sv. 14

První stsl. legenda o sv. Václavu 15

Příruční slovník jazyka českého
(PSJČ) 125

Puchmajer Antonín Jaroslav 79, 86,
88, 93, 102, ukázka 158n.

Racková Marie 132

Ráj duše 32

Rais Karel V. 111

Rautenkranc Josef Miloslav 93

Rešel, Reschelius viz Tomáš R.

RKZ 95

Rohn Jan K. 79

Romportl Milan 128

Rosa viz Václav Jan R.

Rostislav (kníže) 12

rostlinář Olomoucký 20

Řehoř Hrubý z Jelení 40

Satira na čtyři stavy 68

Satiry o řemeslnících 26, 31

Sedláček Vojtěch 84

Silván viz Jan S.

Sixt z Ottersdorfu (ukázka) 147

Slovník spisovné češtiny (SSČ) 125

Slovník spisovného jazyka českého
(SSJČ) 125

Slovo do světa stvoření 137

Smetánka Emil 114, 116, 125

Sova Antonín 112

Spisovná čeština a jazyková kultura
121

Spor duše s tělem 29

Stach Václav 92

Stránský viz Pavel S.

Strejček Ferdinand 113

Svěrák František 133

Světlá Karolina 110

Svoboda František X. 112

Sychra Matěj Josef 80, 83, 86

Šafařík Pavel Josef 81, 85, 88, 90,
102

Šach Jan 104

Šalda František X. 102, 112

Šebek František 104

Šimáček Matěj Anastasia 112

Šimek Maxmilián 68

Škroup J. N. 100

Šmilauer Vladimír 125, 126

Šmilovský Alois Vojtěch 105

Šrámek Fráňa 118

Štěpánek Jan Nepomuk 98

Šteyer viz Matěj Václav Š.

Štítný viz Tomáš ze Š.

Štúr Ludovít 90

Štván Maxmilián 92

Tablic Bohuslav (ukázka) 161n.

Těsnohlídek Rudolf 112

Těšitelová Marie 126

Thám Karel Ignác 75, 76, 79

Thám Václav 72, 73, 88, 92, ukázka
157

Tieftrunk Karel 106

Tkadleček 26, 32

Toman Karel 118

Tomáš Rešel, Reschelius 46, 52, 87

Tomáš ze Štítného 32, 33, ukázka 142

Tomsa František Jan 64, 65, 74, 79,
81, 91

Trávníček František 125, 128

Trnka František 89

Truhlář Antonín 106

Turinský František 99

Tyl Josef Kajetán 89, 91, 94, 96

Tyrš Miroslav 100

Urbánek Rudolf 18

Václav Filomates 42, 51

Václav Jan Rosa 46, 76, 61, 67, 68,
87, 88, 89, ukázka 153

Václav Písecký 40, 41

Václav Šteyer 67, 74

Václav Vratislav z Mitrovic (ukázka)
150n.

Valíková Dana 133

Valla viz Laurentius V.

Vančura Vladislav 118

Vavák František Jan 66, 68

Vavřinec Benedikti z Nudožer 45, 57,
76

Veleslavín viz Daniel Adam z V.

Viktorin Kornel ze Všeherd 40, 50, 51

Vinařický Karel Alois 94

Vlček Jaroslav 114

Vocel Jan Erazim 95

Vodňanský viz Jan V.

Vojtěch sv. 55

Volný Jiří 67

Volný Lukáš 68

Vrchlický Jaroslav 110

Všeherd viz Viktorin Kornel

Výklad na právo zemské české 28

Weingart Miloš 119, 125, 128

Wenzel Josef 117

Winter Zikmund 112

Zakládací listina kapituly litoměřické
19

Zatočil viz Jan Nepomuk Z.

Zelený Václav 105

Ziegler Josef Liboslav 80

Zikmund Václav 103

Zikmund z Jelení 46

Získal Alois 125

Zlobický Josef Valentin 83

Zrcadlo masopustu (ukázka) 151n.

Zuzana Černínová 53, 59

Žák Vincenc 89

Žerotín viz Karel starší ze Ž.

Život Konstantinův 12

Život Metodějův 11

Žižka viz Jan Žižka

VÝVOJ
SPISOVNÉ
ČEŠTINY

Prof. dr. František Cuřín, DrSc.

Vazbu navrhla Helena Hodková
Vydalo Státní pedagogické nakladatelství
v Praze roku 1985

jako svou publikaci č. 16-00-21/1

Edice Učebnice pro vysoké školy

Odpovědný redaktor dr. Jiří Foltýn

Výtvarná redaktorka Milada Slaninová

Technická redaktorka Marcela Jirsová

Vytiskl Mír 1, Praha 1, Václavské nám. 15

Formát papíru 86 × 122 cm

Počet stran 184

AA 11,26, VA 11,80

Náklad 5000 výtisků

Tematická skupina a podskupina 12/5

Vydání 1.

Cena vázaného výtisku Kčs 15,50

104/21, 851

14—140—85

Kčs 15,50